

The background of the entire page is a dark blue field filled with a complex, abstract pattern of small yellow geometric shapes. These shapes include circles of various sizes, squares, triangles, and diamonds, some of which are solid yellow while others are hollow. The shapes are scattered across the page, with a higher density in the center and some larger, more prominent shapes. The overall effect is reminiscent of a starry night sky or a digital data visualization.

DE (ZELF-)STURING VAN MAATSCHAPPELIJKE ENERGIE

INTERACTIES VAN OVERHEDEN EN BURGERINITIATIEVEN ROND DUURZAME ENERGIE

Masterscriptie
Alex van den Broek

Master of Science Bestuurskunde
Erasmus Universiteit Rotterdam

September 2017

Begeleider
Dr. Ir. J. Eshuis

Tweede lezer
Dr. I. van Meerkerk

DE (ZELF-)STURING VAN MAATSCHAPPELIJKE ENERGIE

INTERACTIES VAN OVERHEDEN EN BURGERINITIATIEVEN ROND DUURZAME ENERGIE

Geschreven door Alex van den Broek, studentnummer 404215

Met deze scriptie wordt voldaan aan een deel van de vereisten
voor het behalen van de universitaire graad
Master of Science (MSc) Bestuurskunde
Governance en Management van Complexe Systemen

Aan de
Erasmus School of Social and Behavioral Sciences
Erasmus Universiteit Rotterdam

Onder begeleiding van
Dr. Ir. J. Eshuis

Tweede lezer
Dr. I. van Meerkerk

Ingeleverd op
26 september 2017

‘On those stepping into rivers staying the same, other and other waters flow.’

Heraclitus

VOORWOORD

Voor u ligt een analyse van maatschappelijke (zelf-)sturing op het gebied van decentrale duurzame energie, specifiek gericht op de interacties van coöperatieve verenigingen van burgers en overheden in Nederland rondom dit thema. Dit onderzoek is in de eerste plaats bedoeld om vaardigheden te tonen in het opzetten en uitvoeren van onderzoek. De uitvoering is daarom minstens zo belangrijk als een eventuele maatschappelijke of wetenschappelijke invloed.

De keuze voor dit thema komt voort uit een persoonlijke nieuwsgierigheid, een fascinatie voor immens ingewikkelde maatschappelijke vraagstukken en een gevoel van betrokkenheid bij allen die daarin een positief verschil proberen te maken. Het thema energie en de relatie met klimaatopwarming heeft hierin al langer mijn expliciete aandacht. Ondanks veelal goede bedoelingen, blijken idealen op dit gebied toch moeilijk hun weg te vinden naar de praktijk. Dit wijst in mijn optiek niet zozeer naar een falen van de overheid of markt, maar eerder een collectief menselijk falen om adequate stappen te nemen. Enkel nieuwe technologieën zullen daarom ook niet voldoende zijn om ons hieruit te redden. Een daadwerkelijk ‘duurzame’ of ‘volhoudbare’ energievoorziening moet komen uit de realisatie dat alle ontwikkeling en alle interventies enige onverwachte en onwenselijke effecten zullen hebben. Dat betekent tevens erkennen dat er in deze problematiek helemaal geen duidelijk verschil is tussen privaat en publiek. Individuele opvattingen en gedrag wat wellicht privé lijkt, heeft uiteindelijk ook gevolgen voor het ontstaan van publieke problemen en deze publieke problematiek heeft weer gevolgen voor individuele mogelijkheden. Dit onderzoek is dan ook gedaan vanuit de overtuiging dat volhoudbare ontwikkeling gepaard gaat met een onophoudelijke brede blik vooruit, op de vele toekomstige effecten van een ieders handelen.

De basis voor mijn interesse in actief burgerschap is voornamelijk gelegd aan de Universiteit van Tilburg, in het bijzonder onder begeleiding van Stefan Soeparman en Ted van de Wijdeven. Daar is ontstond tevens interesse in de opvallende dynamiek van sociale bewegingen en een evolutionaire of organische manier van denken over organisatie. Mijn beeld van de overheid verschoof daar ingrijpend, van een haast vanzelfsprekende centrale besluitvormer naar een veelzijdig en toch kwetsbaar geheel van publieke organisaties, in sterke mate afhankelijk van niet alleen het eigen personeel, maar ook de burger in al haar verschijningsvormen. Dit is ook duidelijk te zien in protestbewegingen, die de autoriteit van de overheid openlijk en tot het uiterste uitdagen, en telkens hun vorm en tactieken vernieuwen. Zo werd het hackerscollectief ‘Anonymous’ het onderwerp van mijn bachelorscriptie. Deze beweging verpersoonlijkte de idee van zelf-organisatie als raamwerk voor autonome ontwikkeling. Zij manifesteerden zich niet als rationeel ontworpen ding, maar als fluïde product van interactie tussen velen, zonder duidelijk centrum om het geheel vanuit te sturen, noch vatbaar voor simpele sturing van buitenaf. Deze interesses zijn tot wasdom gekomen in mijn masteropleiding in Rotterdam.

Aan de Erasmus Universiteit kon ik mij verdiepen in het fascinerende en lastige perspectief van complexe dynamiek. Onder andere Lasse Gerrits, Peter Marks, Geert Teisman, Jasper Eshuis, Frank Boons en Jurrian Edelenbos hebben mij aangezet tot zeer waardevolle persoonlijke groei, om van ‘reproductie’ van anderen, met een kritische blik te komen tot eigen ‘productie’. Niettemin wekt het gebruik van termen als complex of complexiteit en ander jargon al snel de indruk van nogal inhoudsloze en gewichtsloze beweringen. Het vervallen in vage termen en onnodig jargon is gelukkig genadeloos afgestraft door niet-bestuurskundigen: vrienden, familie maar ook collega’s die zich over mijn werk bogen.

Het combineren van gedegen (wetenschappelijk) onderzoek met toegankelijkheid is wellicht de grootste uitdaging van dit onderzoek. Ik probeer dan ook een toegankelijk verhaal te bieden van welwillende burgers en overheidsmedewerkers, die allen op hun manier proberen iets te betekenen voor zichzelf en tevens iets willen doen aan een collectief probleem. De zienswijzen en meningen die in dit onderzoek worden geuit zijn uiteraard voor mijn verantwoordelijkheid, echter, aangezien betekenis evenzeer ontstaat bij de lezer, draagt u nog altijd de verantwoordelijkheid voor uw lezing van dit onderzoek en enige handelingen op basis daarvan.

Tot slot enige expliciete dankbetuigingen. Het eindresultaat zou immers niet mogelijk zijn zonder de kritische maar constructieve blik van mijn begeleiders, respondenten, vrienden en familie. Ten eerste ben ik dank verschuldigd aan de mensen bij de Sociaal-Economische Raad: met name mijn begeleider Ton van der Wijst met zijn ervaring, contacten, open blik, en soms haarscherpe vragen; Foppe de Haan (gedetacheerd vanuit het Ministerie van Economische Zaken) en Rob Weterings (gedetacheerd vanuit TNO), voor hun tijd om feedback en input te leveren; en daarnaast alle anderen die mijn tijd daar uiterst aangenaam en leerzaam hebben gemaakt. Daarnaast aan de Erasmus Universiteit: dank aan mijn medestudenten in de scriptie-kring voor hun constructieve gedachten; aan Frank Boons, voor de unieke manier waarmee hij mij aanzette tot, soms pijnlijke, zelf-reflectie en aanpassing; en tot slot aan Jasper Eshuis, voor zijn positieve instelling en waardevolle bijdrage aan de afronding van het gehele traject. Dank ook aan de vele respondenten en anderen die ik gesproken heb ik het kader van dit onderzoek waaronder Anne-Marieke Schwencke, Hans Elzenga, Martijn Messing, Frans Stokman, Thijs de la Court, Mascha Wijnberger en velen anderen actief in dit veld. En tot slot aan vrienden en familie die mij hebben voorzien van voldoende afleiding, motivatie en doorzettingsvermogen om dit, soms zware, proces door te komen. Zonder hen had ik mijzelf nooit zo uitgedaagd en was ik nooit zover gekomen.

Den Haag / Rotterdam / Zundert

SAMENVATTING

De actieve burger krijgt de afgelopen tientallen jaren veel aandacht van zowel bestuurders als onderzoekers. Ook rond de verduurzaming van de energievoorziening is sprake van een opleving van burgers die niet aansluiten bij initiatieven van overheden of marktpartijen, maar zelf initiatief nemen. Daarbij is vooral de coöperatie populair als rechtsvorm. Er is echter relatief weinig bekend over de manier waarop overheden invloed hebben op de organisatie van deze burgers.

Doel van dit onderzoek is daarom het bieden van een illustratieve beschrijving van deze relatie en een mogelijke verklaring daarvan. Daarvoor is de volgende hoofdvraag opgesteld:

Op welke manieren hebben strategieën van verschillende Nederlandse overheden tussen 2006 en 2014 invloed gehad op de organisatie van een door burgers geïnitieerde energiecoöperatie?

Om deze hoofdvraag te beantwoorden is gebruik gemaakt van een heuristisch theoretisch model en een analyse van gevalsstudies. De gevalsstudie is immers geschikt voor zowel verkenning als toetsing. Burgers die zich op eigen initiatief organiseren rond een publieke zaak, zonder tussenkomst van overheden, zijn daarin beschouwd als duidelijke processen van maatschappelijke zelf-organisatie en de rol van overheidsstrategieën is achterhaald door middel van terug beredeneren. Gepoogd is tevens contextuele variabelen te identificeren die hierop van invloed zijn.

Er is uiteindelijk gekozen voor twee ogenschijnlijk contrasterende gevallen (n=2), grotendeels vanwege de toegang tot en beschikbaarheid van respondenten en gegevens:

1. Grunneger Power
2. Energie Dongen

Daarin is gebruik gemaakt van nieuw materiaal (*primaire bronnen*) en waar mogelijk bestaand materiaal (*secundaire bronnen*) en verschillende methoden: te weten inhoudsanalyse en semi-gestructureerde interviews.

Uit de analyses van deze gevalsstudies is gebleken dat overheden met hun strategieën het meest duidelijk invloed hebben op organisatie middels de vraag naar en beschikbaarheid van middelen, zoals vastgoed, financiën, ruimten enzovoorts, die cooperaties nodig hebben om te blijven bestaan en doelen te bereiken. Via het verstrekken van middelen, al dan niet met daaraan gekoppelde eisen of voorwaarden, of via het verbieden van constructies om middelen elders te vergaren. Vaak bleken cooperaties daarin vragende partij bij overheden om (een deel van) deze middelen te verschaffen of toegang daartoe mogelijk te maken. Het hierdoor niet bereiken van doelen lijkt een negatief effect te kunnen hebben op nieuwe motivatie van burgers om te interacteren. Vooral op (inter)gemeentelijk, maar ook provinciaal niveau komt daar directe en terugkerende interpersoonlijke interactie van een beperkte groep mensen bij, waardoor de manier waarop zij acties interpreteren en elkaar kunnen overtuigen een duidelijkere rol speelt. In zoverre dat identiteit een rol lijkt te spelen, zal dit vooral subtiel zijn, bijvoorbeeld via andere prioriteiten. Heel duidelijk werd dit in ieder geval nog niet. De materiele, financiële en juridische werkelijkheid blijft in interpersoonlijke interacties de onderliggende norm voor de strategieën van de Rijksoverheid, provincies en gemeenten, ook al is sprake van overlappende of gedeelde duurzaamheidsdoelen, sympathie en regelmatig, intensief of informeel contact.

De uiteindelijke invloed van overheidsstrategieën op de organisatie van coöperaties is hierdoor veelal indirect, dat wil zeggen zij bepalen veelal niet precies welke uiteindelijke doelen, structuren en identiteit burgers aannemen, maar beïnvloeden dit hoofdzakelijk door het al dan niet verstrekken van financiële of andere middelen, of bieden van kansen en legitimiteit dit zelf elders te doen.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord.....	III
Samenvatting.....	V
Hoofdstuk 1. Inleiding.....	1
1.1 Aanleiding.....	1
1.2 Probleemstelling.....	2
1.2.1 Doel- en vraagstelling.....	4
1.2.2 Indirecte relevantie.....	4
1.3 Onderzoekseenheden.....	5
1.3.1 Burgers en hun energiecoöperaties.....	5
1.3.2 Overheden en hun personeel.....	7
1.4 Opzet van het onderzoek.....	8
1.4.1 Leeswijzer.....	8
Hoofdstuk 2. Theoretisch Kader.....	11
2.1 Uitgangspunten voor het onderzoek.....	11
2.1.1 Theorie in het onderzoek.....	12
2.2 Strategieën van overheden.....	13
2.2.1 Strategieën voor publiek management en governance.....	14
2.2.2 Van ideaaltypen naar hybride combinaties.....	16
2.3 Maatschappelijke zelf-organisatie.....	17
2.3.1 (Zelf-)organisatie, behoud en vernieuwing.....	18
2.3.2 Structuren: wat doen burgers?.....	18
2.3.3 Doelen (en middelen): wat willen burgers bereiken en hoe?.....	19
2.3.4 Identiteit: hoe zien burgers zichzelf?.....	20
2.4 Een contextueel model van maatschappelijke (zelf-)sturing.....	21
Hoofdstuk 3. Methodologie.....	23
3.1 Onderzoeksstrategie: gevalsstudies.....	23
3.1.1 Verantwoording: interne en externe geldigheid.....	23
3.1.2 Steekproefkader: selectie van gevallen.....	24
3.1.3 Gegevensverzameling: selectie van primaire en secundaire bronnen.....	25
3.1.4 Gegevensverwerking: operationalisatie, analyse en verslaglegging.....	26
Hoofdstuk 4. Gevalsstudie 1: Groningen.....	29
4.1 Achtergrond.....	29
4.2 Gevalsbeschrijving.....	30
4.2.1 Fase 1 (2007 – 2010): geleidelijke opbouw van ideeën en contacten.....	30
4.2.2 Fase 2 (2010 – 2011): formele start en verkenning handelingsopties.....	32
4.2.3 Fase 3 (2011 – 2012): aanzet tot energielevering en professionalisering.....	35
4.2.4 Fase 4 (2012 – 2013): crisis, onderhandeling en re-organisatie.....	40

4.2.5	Fase 5 (2013 – 2014): van twee sporen naar specialisatie	44
4.3	Gevalsanalyse	47
4.3.1	Variabele 1: Maatschappelijke zelf-organisatie	47
4.3.2	Variabele 2: Overheidsstrategieën	50
4.3.3	De relatie tussen overheidsstrategie en maatschappelijke zelf-organisatie.....	52
Hoofdstuk 5.	Gevalsstudie 2: Dongen	55
5.1	Achtergrond	55
5.2	Gevalsbeschrijving.....	56
5.2.1	Fase 1 (2011 –2012): snelle algehele ontwikkeling.....	56
5.2.2	Fase 2 (2012 –2013): zijspoor naar samenwerking en ‘eigen’, ‘betaalbare’ energie.....	60
5.2.3	Fase 3 (2013 –2014): lokale en regionale doorstart	61
5.2.4	Fase 4 (2014 – 2015): haperende ontwikkeling	65
5.3	Gevalsanalyse	68
5.3.1	Variabele 1: Maatschappelijke zelf-organisatie	68
5.3.2	Variabele 2: Overheidsstrategieën	70
5.3.3	De relatie tussen overheidsstrategie en maatschappelijke zelf-organisatie.....	73
Hoofdstuk 6.	Vergelijkende terugblik.....	75
6.1	Variabele 1: Overheidsstrategie	75
6.2	Variabele 2: Maatschappelijke zelf-organisatie	75
6.3	De (contextuele) relatie tussen overheidsstrategie en maatschappelijke zelf-organisatie.....	76
Hoofdstuk 7.	Conclusie.....	79
7.1	Conclusies	79
7.2	Verklaringen	80
7.3	Discussie	82
7.4	Aanbevelingen	82
7.5	Slotbeschouwing	83
Bronnenlijst.....		85
Bijlagen.....		101
Interviewhandleiding		101
Achtergrondgegevens gevalsstudies		102
Gevalsstudie 1. Groningen.....		102
Gevalsstudie 2. Dongen		104
Bronnen gevalsstudies		106
Gevalsstudie 1. Groningen.....		106
Gevalsstudie 2. Dongen		118

Hoofdstuk 1.

INLEIDING

Opbouw hoofdstuk

In dit hoofdstuk bespreek ik de aanleiding voor het onderzoek (§ 1.1.), formuleer ik op basis van literatuur een doelstelling en centrale vraagstelling, evenals de indirecte relevantie van het onderzoek (§ 1.2.). Tevens zet verduidelijk ik de onderzoekseenheden (§ 1.3.) en schets ik kort de verdere opzet van het onderzoek (§ 1.4.).

1.1 AANLEIDING

De Nederlandse samenleving vraagt om een voortdurende aanvoer van energie voor verwarming, verlichting en aandrijving. Tot op heden voorziet de verbranding van steenkolen, aardolie en aardgas in het overgrote deel van de vraag (CBS, 2015a; Schoots & Hammingh, 2015).¹ Deze brandstoffen vormen doorgaans een betrouwbare bron van energie. Het grootschalige en langdurige gebruik van fossiele energiebronnen maakt de samenleving echter ook afhankelijk van de beschikbaarheid van beperkte (natuurlijke) voorraden en de partijen die deze beheersen, en draagt bovendien bij aan ingrijpende veranderingen in het wereldwijde klimaat door de uitstoot van broeikasgassen (Verbong & Loorbach, 2012).² Het realiseren van een duurzame energievoorziening, met meer hernieuwbare bronnen en minder uitstoot van broeikasgassen, is daarom al sinds de jaren negentig stevast onderdeel van het Nederlandse milieu- en energiebeleid.³

Dit beleid is lang vooral het terrein geweest van goed georganiseerde industriële partijen en bedrijven. De gemiddelde burger speelde slechts een passieve rol als afzonderlijke afnemer van energie en maatregelen. Zij toonden zich vooral actief in verzet tegen andermans initiatief, zoals bij de bouw van kernenergiecentrales (Verbong, van Selm, Knoppers & Raven, 2001; Van Rooijen & Van Wees, 2006), maar later ook bij installaties voor hernieuwbare energieopwekking, zoals windturbines (vgl. Wüstenhagen, Wolsink & Burer, 2007; van der Horst, 2007). Actieve burgers leken zodoende vooral een complicerende reactie op beleid en projecten.

Toch zijn sommige burgers al sinds de jaren zeventig en tachtig ook al proactief bezig met energie, in het kielzog van de milieubescherming en protesten tegen kernenergie. Zij plaatsen vooral in de windrijke kustgebieden enkele tientallen windturbines, vaak met daaraan verbonden coöperatieve verenigingen. In de jaren negentig vlakke hun groei echter af. Rond de eeuwwisseling leek het verschijnsel grotendeels uitontwikkeld, met een zeer bescheiden aandeel in de energievoorziening (Verbong et al., 2001; Van Loenen, 2003; Agterbosch, 2006; 2010). De betrokkenheid van burgers bij andere energietechnologie, zoals rond zonne-energie, bleef nog destijds voornamelijk beperkt tot proefprojecten (zie Verbong et al., 2001; Verhees et al., 2013).

Door de liberalisering van de sector, veranderingen in regelgeving en technische verbeteringen kunnen burgers niet alleen hun energieleveranciers kiezen, maar is het ook gemakkelijker geworden

---

¹ Natuurlijke primaire energiedragers, zoals aardolie, aardgas, steenkolen, zonlicht, windkracht enzovoorts, worden daarvoor omgezet naar bruikbare secundaire energiedragers, zoals elektriciteit, warm water of brandstof, middels conversietechnologie (CBS, 2016).

² De verbranding van fossiele primaire energiedragers is volgens de International Panel on Climate Change (2014) van de Verenigde Naties verantwoordelijk voor de meerderheid van alle door menselijk toedoen vrijgekomen broeikasgassen, vooral koolstofdioxide (CO₂), die de samenstelling van de atmosfeer en daarmee het wereldwijde klimaat ingrijpend doen veranderen. Echter, moeten andere zaken, zoals vervuiling en verlies van biodiversiteit, ook niet worden vergeten.

³ Sinds de jaren negentig staan deze thema's vrijwel onafgebroken op de politieke agenda. Vooral sinds de Derde Energienota van 1996 (zie *Kamerstukken II* 1995/1996, 24 525, nrs. 1-2) worden duidelijke doelen gesteld. Sinds 2009 staan voor 2020 ook bindende afspraken vanwege de Europese Richtlijn Hernieuwbare Energie 2009/28/EG. Desondanks is de energievoorziening al deze tijd slechts moeizaam veranderd (Eurostat, 2016a; 2016b).

om zelf conversietechnologie te verkrijgen en te voldoen in (een deel van) de eigen vraag aan energie. Met name fotovoltaïsche zonnepanelen lijken daarbij doorgebroken (Huijben & Verbong, 2013).

Het gaat niet alleen om actieve particulieren die hierin springen. Sinds 2011 lijkt ook sprake van een heropleving van collectief maatschappelijk initiatief rond energie. In 2016 werd hun aantal zelfs geschat op meer dan duizend (HIER Opgewekt, 2016).⁴ Een aanzienlijk deel hiervan betreft burgers die niet (willen) deelnemen aan initiatieven van overheden of bedrijven maar juist zelf initiatief nemen, vaak gedreven door een gevoel van noodzaak om het systeem (snel) te verduurzamen en iets voor hun gemeenschap te doen. Zij richten zich op alles van informatieverstrekking en advies tot de gezamenlijke inkoop van energie, energietechnologie en isolatiemaatregelen. De coöperatieve vereniging lijkt daarbij zodanig populair als rechtsvorm dat sommigen spreken van een *tweede generatie energiecoöperaties* (Elzenga & Schwencke, 2014; Schwencke, van der Steenhoven & Wendel, 2013; Schwencke, 2012).

Dit verschijnsel trok aanvankelijk vooral de aandacht van ambitieuze gemeenten en provincies. Niettemin blijft ook de omvorming van het gehele Nederlandse energiesysteem afhankelijk van de lokale realisatie van maatregelen. Zodoende kunnen burgers met de realisatie van lokale projecten ook een bescheiden bijdrage leveren aan de verduurzaming van de Nederlandse energievoorziening. Sinds 2012 staan deze initiatieven daarom ook op de nationale politieke agenda als een expliciete doelgroep van de Rijksoverheid (PvdA & VVD, 2012) en worden vertegenwoordigers betrokken bij besluitvorming, zoals het nationale energieakkoord (SER, 2013). Dit soort burgerinitiatief was lange tijd echter zeldzaam en daardoor zelden een doelgroep van beleid. Voor veel overheden is de verhouding tot dit soort burgerinitiatief dan ook een relatief nieuw vraagstuk die vele vragen oproept (vgl. Elzenga & Schwencke, 2014; Van der Steen et al., 2014).

1.2 PROBLEEMSTELLING

Het verschijnsel alles behalve uniek aan Nederland. In andere Europese landen, zoals het Verenigd Koninkrijk (vgl. Seyfang, Park & Smith, 2013) en Duitsland (vgl. Müller & Holstenkamp, 2015), zijn burgers ook, soms al langer of op grotere schaal, actief in de energievoorziening.⁵ De wetenschappelijke literatuur op dit gebied lijkt ook vooral afkomstig uit Europese landen waar dit verschijnsel zich voordoet, en maakt gebruik van zeer uiteenlopende perspectieven. Op het moment van schrijven bleken overzichtsstudies echter schaars. Aangezien een omvangrijke overzichtsstudie ook buiten de mogelijkheden van dit (voor)onderzoek ligt, en mijn interesse zich richt op het verschijnsel in Nederland, is de blik beperkt tot bevindingen met directe relevantie voor de situatie in Nederland.⁶

Deze literatuur biedt voornamelijk inzicht in de organisatie van initiatieven. Zo is een grote verscheidenheid aan motieven gevonden om überhaupt initiatief te nemen (Boon & Dieperink, 2014; Arentsen & Bellekom, 2014; Oteman, Wiering & Helderma, 2014; Dóci & Vasilieaidou, 2015; Paradijs, Wijn & Attema, 2013). Initiatief begint vaak ook in kleine en informele (werk)groepen die geleidelijk ontwikkelen naar een formele organisatie, zoals een stichting of coöperatie (Van der Schoor & Scholten, 2015; Van der Schoor, van Lente, Scholtens & Peine, 2016). Daarbij komen ze tot vernieuwende combinaties van bestaande organisatievormen en relatief bewezen technologieën (Arentsen & Bellekom, 2014). Algemene technische en non-technische oplossingen worden op nieuwe manieren samengebracht in lokale systemen die 'werken'. Deze vernieuwing is vaak vooral een middel om specifieke doelen te bereiken, waarbij de bredere impact van ondergeschikt belang is (De Vries, Boon & Peine, 2016; Dóci et al., 2015). Ze krijgen onvermijdelijk te maken met vele interne en externe uitdagingen voor hun voortbestaan en het realiseren van doelen (Frantzeskaki, Avelino & Loorbach, 2013; Avelino, Frantzeskaki & Bosman, 2013; Bosman et al., 2013; Avelino et al., 2014; vgl. Oostra & Jablonska, 2013; Attema & Rijken, 2013). De moeite die zij ervaren om doelen te bereiken drijft hen veelal tot samenwerking met gevestigde partijen en de oprichting van

⁴ Zie www.hieropgewekt.nl

⁵ Zie www.rescoop.eu voor de Europese federatie voor organisaties van burger-geleide hernieuwbare energieprojecten uit het Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, België, Italië, Frankrijk en Spanje.

⁶ De bestudeerde literatuur verwijst overigens al veelvuldig naar internationale literatuur. Bovendien zijn bevindingen uit andere sociale en geografische contexten niet zondermeer geldig voor Nederland.

overkoepelende (coöperatieve) verbanden (Van der Schoor & Scholten, 2015; Van der Schoor et al., 2016; zie ook Elzenga & Schwencke, 2014; Schwencke, van der Steenhoven & Wendel, 2013). Er zijn bovendien allerlei gespecialiseerde partijen ontstaan, gericht op ondersteuning (Hisschemöller & Sioziou, 2013; Dóci et al., 2015).⁷ Tot slot lijkt de directe bijdrage van coöperaties aan de lokale energievoorziening vaak (nog) bescheiden (Blokhuys, Advokaat & Schaefer, 2012; Hufen & Koppenjan, 2015). Zogenoemde ‘zachte’ maatschappelijke en indirecte baten zijn echter moeilijker te meten, omdat deze niet of nauwelijks in hoeveelheden zijn uit te drukken, en nauwelijks wetenschappelijk onderzocht (vgl. Schwencke et al., 2013; VNG, 2013; Universiteit Utrecht, 2016).

Hoewel deze literatuur vaak verwijst naar een rol voor overheden in deze initiatieven gaan slechts enkelen ook uitgebreider in op deze relatie. De spaarzame bevindingen die er zijn bieden vooral ook een gemengd beeld.

Op nationaal niveau overheersen vooral langslappende discussies omtrent (financiële) details van nationale wet- en regelgeving. Oteman et al. (2014) benadrukken de belangrijke rol van centrale overheden in het vormen van algemene omstandigheden, hoofdzakelijk via wetgeving. Zij constateren dat een sterke oriëntatie op markten in Nederland de handelingsvrijheid van initiatieven vooral beperken. Tegelijk blijft het verloop van specifieke projecten volgens hen ook sterk afhankelijk van lokale sociale, (bio)fysieke en geografische omstandigheden. De precieze inhoud van overheersende discussies, wet- en regelgeving of beschikbare middelen zijn daarom minder belangrijk voor kenmerken van het verschijnsel als geheel dan overeenstemming en afstemming tussen publieke en private actoren op nationaal, regionaal en lokaal niveau, de stabiliteit en voorspelbaarheid van regelgeving en het nut voor de gemeenschap van beschikbaar gestelde middelen (vgl. Attema, Paradijs & Rijken, 2015).

Voor maatschappelijke initiatieven ligt vooral afstemming en samenwerking met gemeenten en provincies voor de hand omdat zij veel van de niet-technische uitdagingen delen (Van der Schoor & Scholtens, 2015). Er lijkt echter sprake van enige ambiguïteit en wisselende relaties met overheden. Initiatieven dagen de instituties uit die bedoeld zijn om hen mogelijk te maken en bevorderen (Frantzeskaki et al., 2013, p. 114). Diverse ondervraagde initiatiefnemers en ‘kenners’ bleken verdeeld over de rol van overheden bij het oprichten en ontwikkelen van burgerinitiatieven (Boon & Dieperink, 2014; zie ook Boon, 2012). Op vergelijkbare wijze ervoeren initiatiefnemers in Groningen, Drenthe en Friesland een zekere ongemakkelijkheid doordat gemeenten en provincies doorgaans wel sympathie uitspraken voor hun initiatief, maar zich daarin nauwelijks actief mengden (Van der Schoor et al., 2016). Illustratief is ook de variatie bij enkele meermaals onderzochte gevallen. Waar men op Texel (Noord-Holland) stelde overheden bewust niet te hebben betrokken, noch nodig te hebben (gehad) (Frantzeskaki et al., 2013; Hufen & Koppenjan, 2014), kregen lokale bewoners in Culemborg (Gelderland) juist een vrij unieke kans van een lokale publieke organisatie om een volledig functionerend warmtesysteem over te nemen (Dóci et al., 2015; Blokhuys et al., 2012). Een initiatief in Lochem (Overijssel) lijkt zelfs grotendeels te danken aan de initiële inzet en latere ondersteuning van de gemeente (Hoppe, Graf, Warbroek, Lammers & Lepping, 2015; Hufen & Koppenjan, 2014; Dóci et al., 2015; De Vries et al., 2016).

Deze ambiguïteit is niet noodzakelijk vreemd. Elk burgerinitiatief krijgt op enige manier te maken met een overheid en regelgeving. Er bestaat echter geen allesomvattende wet of instantie die alle mogelijke facetten van energie regelt of zou kunnen regelen. Er kan op voorhand ook geen uitputtend overzicht worden gegeven van alle regels en overheden die mogelijk relevant kunnen zijn, noch de manier waarop. Dit is namelijk een functie van enerzijds de keuzes van burgers, zoals voor een bepaalde activiteit (zoals productie), technologie (zoals windturbines) en eventuele rechtsvorm (zoals de coöperatie), en anderzijds de (eerdere) keuzes of strategieën van overheden.

Met name de strategieën van gemeenten en provincies kunnen aanzienlijk variëren. Zij kennen doorgaans enige vorm van energie- en klimaatbeleid. Het in 2013 gesloten energieakkoord voorzorg voor provincies en gemeenten een belangrijke rol in de uitvoering van maatregelen. Het is echter geen wettelijke verplichting en daarom niet vanzelfsprekend dat zij actief betrokken (zullen) raken bij de organisatie van energiesystemen, noch dit allemaal hetzelfde invullen. Verschillen in de persoonlijke

---

⁷ Sinds 2015 is ODE-decentraal - ontstaan uit een fusie van E-decentraal en ODE (in 1979 opgericht door windenergiecoöperaties) de voornaamste belangenbehartiger op nationaal niveau. Het platform HIER Opgewekt is zich in toenemende mate gaan toeleggen op het delen van kennis.

toewijding en invloed van bestuurders en ander personeel kunnen daarom extra van belang zijn voor het officiële beleid en juridisch bindende overeenkomsten. In combinatie met de diversiteit van burgerinitiatieven, valt op lokaal niveau dan ook een variatie van relaties te verwachten.

Onderzoek naar actieve burgers wijst al langer op een veelal situatie-gebonden aard van lokale burgerinitiatieven en moeizame relaties met overheden (van de Wijdeven, 2012; Van de Wijdeven, de Graaf & Hendriks, 2013). Toch lijkt onderzoek naar burgerinitiatieven rond energie in Nederland gemakkelijk te concentreren op het vinden van factoren voor succes en aanbevelingen voor zowel burgers als overheden. Hoewel dit praktische handvatten kan bieden mist (hierdoor) ook nog een zekere beschrijvende en diepgaande kennis van de mechanismen waarlangs overheden met hun strategieën eigenlijk invloed uitoefenen op de organisatie van burgers rond energie.

1.2.1 Doel- en vraagstelling

Het *doel* van dit onderzoek is bescheiden omdat deze relatie tussen burgers en overheden, zeker in het domein energie, nog beperkt onderzocht is. Ik wil slechts een illustratieve *beschrijving* bieden van de (situatie-gebonden) verhoudingen tussen burgers en overheden rondom een lokale energievoorziening – en komen tot mogelijke *verklaringen* daarvan. Deze verklaringen kunnen eventueel verder worden onderzocht. Om de noodzakelijke kennis te vinden vertaal ik dit doel naar een meer concrete centrale vraag(stelling). Gezien de hervonden populariteit van de coöperatieve vereniging als rechtsvorm richt ik mij op relatief recente initiatieven van burgers die zich als coöperatie hebben georganiseerd. Hieruit komt de volgende onderzoeksvraag:

Op welke manieren hebben strategieën van verschillende Nederlandse overheden tussen 2006 en 2014 invloed gehad op de organisatie van een door burgers geïnitieerde energievoorziening?

Het beantwoorden van deze vraag vormt het concrete *doel* in dit onderzoek.⁸

1.2.2 Indirecte relevantie

Het onderzoeken van deze relatie tussen overheid en burgerinitiatief heeft tevens een indirecte wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie. De indirecte waarde is per definitie moeilijk nauwkeurig te voorspellen, maar er zijn wel enkele mogelijke bijdragen te benoemen.

Door burgerinitiatief centraal te stellen en daarvandaan de rol van overheden te verkennen, kan ik indirect bijdragen aan meer fijnmazige bestuurskundige kennis van de manieren waarop overheden ertoe doen voor initiatieven en innovatie vanuit burgers (Brandsen, 2016). Een dergelijk perspectief heeft tevens relevantie voor het begrip van de rol van burgers en overheidssturing in socio-technische transitie naar duurzaamheid. Het *multi-level raamwerk* en gerelateerde modellen blijken populair in deze literatuur (zie Grin, Rotmans & Schot, 2010; Verbong & Loorbach, 2012). Politieke aspecten van menselijk gedrag zouden echter onderbelicht zijn in deze theorie (Grin et al., 2010; Geels, 2010; 2011). Daarnaast tonen zij sinds kort pas meer aandacht voor mogelijke vernieuwing vanuit consumenten en maatschappelijk initiatief (Seyfang & Smith, 2007; Seyfang & Haxeltine, 2012; Smith, 2012; Seyfang et al., 2014; Frantzeskaki et al., 2013) en de sociale constructie van externe invloed op ‘socio-technische’ vernieuwing (Raven, 2012; Smith & Raven, 2012; Raven et al., 2016; Huijben, Verbong & Podoyntsyna, 2016). Een perspectief gericht op maatschappelijk initiatief en de invloed van bredere socio-politieke contexten, los van de concepten en normatieve oriëntatie van het multi-level raamwerk, biedt kansen voor reflectie en aanvulling op de behandeling van deze thema’s in transitie-theorie (Hendriks & Grin, 2007; Grin et al., 2010; Jørgensen, 2012; Hansen & Coenen, 2015).

Het onderzoeken van sociale constructies rond energie(technologie) heeft tevens een bescheiden bijdrage aan het overkomen van een ondervertegenwoordiging van sociaal-wetenschappelijke disciplines, onderwerpen, concepten en methoden in onderzoek naar energie ten opzichte van (toegepaste) natuurwetenschappelijke perspectieven (Sovacool, 2014). Dit is maatschappelijk relevant

---

⁸ Zie Kuijpers (1982) voor een toelichting van doelen *van* en doelen *in* onderzoek.

omdat de impact van kennis van energie en energietechnologie afhankelijk is en blijft van het gebruik van doorsnee mensen. De vertaling van kennis en prototypen naar een alledaagse praktijk is daarom belangrijk, maar allesbehalve eenvoudig. Handelen op basis van een te simpel begrip van sociale factoren kan maatschappelijke problemen wellicht zelfs verergeren.

Het voorschrijven van manieren om de opgedane kennis ook toe te passen in de maatschappij is géén direct doel van dit onderzoek. Toch kan een beter begrip van de manieren waarop overheden relevant zijn voor (actieve) burgers op enige wijze bijdragen aan het ontwikkelen van omstandigheden waarbinnen burgers, al dan niet samen met overheden, projecten kunnen realiseren die de afhankelijkheid van fossiele energiebronnen (en alle problematiek van dien) verminderen (Verbong & Loorbach, 2012). Mijn bijdrage zal niettemin bescheiden zijn en vooral liggen in het bieden van reflectie en kleine verbeteringen. Het onderzoek is immers beperkt in bereik. Bovendien kan onderzoek onzekerheid nooit volledig wegnemen. Net als de betrokkenen, interpreteer en creëer ik als onderzoeker een deel van de onderzochte werkelijkheid (vgl. Koppenjan & Klijn, 2004). Doordat hierbij veel zaken buiten beschouwing (moeten) blijven die mogelijk van belang zijn kan de kennis die onzekerheden en risico's zou moeten wegnemen, onbedoeld juist zorgen voor geheel nieuwe onzekerheden en risico's. In de praktijk kan men daardoor niet ontsnappen aan het maken van eigen inschattingen over het nut en de risico's van ideeën of technieken (Beck, 2005, pp. 216-218).

1.3 ONDERZOEKSEENHEDEN

Uiteraard komt de relevantie van het onderzoek mede uit de uiteindelijke bevindingen. De kans op waardevolle bevindingen is te vergroten door het onderzoek samenhangend en haalbaar te houden. Daarom probeer ik kernbegrippen zo duidelijk en nauwkeurig mogelijk af te bakenen en omschrijven. Deze maken immers duidelijk wat wel en wat niet onderzocht gaat worden: de zogenaamde onderzoekseenheden (Verschuren, 2008). Om zicht te krijgen op de invloeden en interacties tussen overheden en coöperatieve verenigingen zal dit onderzoek logischerwijs aandacht besteden aan beiden. Aangezien deze collectieve actoren echter bestaan uit mensen vormen betrokken individuen aanvullende onderzoekseenheden.

1.3.1 Burgers en hun energiecoöperaties

Centraal staan initiatieven van burgers, gericht op de energievoorziening, en georganiseerd als coöperatieve vereniging. *Initiatief* betekent simpelweg dat sprake is van een “wezenlijke verandering voor initiatiefnemers en andere betrokkenen” (Taanman & Bos, 2013, p. 4). Hoewel iedereen in dit opzicht initiatief kan nemen richt ik mij specifiek op initiatieven van *burgers als natuurlijk persoon*, onafhankelijk van rechtspersonen: zowel publiekrechtelijk (overheden) als privaatrechtelijk (verenigingen, vennootschappen enzovoorts).⁹ Vanuit bestuurskundig perspectief is mijn blik bovendien gericht op burgerinitiatief wat zich niet alleen richt op de energievoorziening vanuit eigen belang, maar tevens (wilt) bijdragen aan bredere *publieke belangen*, bijvoorbeeld door zich in te zetten voor een duurzame energievoorziening middels energiebesparing en het gebruik van hernieuwbare bronnen van energie.

Hernieuwbare energiebronnen worden op natuurlijke wijze opnieuw aangevuld binnen hoogstens enkele jaren (Lund, 2014, p. 8). Daardoor raken zij niet of minder gemakkelijk binnen een voor de mensheid relevante tijdsschaal en kan hun gebruik bijdragen aan een duurzamer energiesysteem (ibidem, pp. 11-14).¹⁰ Het verminderen van energieverbruik kan daaraan bijdragen door de vraag naar energie te verlagen. In navolging van de World Commission on Environment and Development (1987) van de Verenigde Naties is duurzaamheid vaak gedefinieerd als de mogelijkheid om in huidige behoeften te voorzien, zonder toekomstige generaties te beperken om in hun behoeften te voorzien (par. 30). Het (willen) bijdragen aan dergelijke duurzame ontwikkeling overstijgt het eigen belang. Het precieze gebruik van deze term is echter controversieel en varieert naargelang persoonlijke

⁹ Natuurlijke personen en rechtspersonen zijn beiden rechtssubjecten, die in juridische zin subjectieve rechten en plichten dragen, oftewel, zij bezitten rechtspersoonlijkheid.

¹⁰ Het Centraal Bureau voor de Statistiek (2015) ziet thermische en warmte-energie, energie uit wind, zon, water en vormen van afval, biomassa en biobrandstof als hernieuwbaar.

voorkeuren. Voor mij telt daarom slechts de wil om middels energie bij te dragen aan een passende of noodzakelijke balans van meerdere menselijke en andere belangen in het heden en de toekomst.

Hoewel burgers hier de initiators en dragers zijn, is op voorhand niet definitief of ondubbelzinnig af te bakenen wie daar verder aan deelnemen of op welke schaal. De internationale literatuur spreekt vaak over een *community*, te vertalen als gemeenschap. Deze term suggereert meerdere betrokkenen, maar maakt niet noodzakelijk duidelijk wie daar wel bij horen en wie niet, noch op welke wijze of schaal. Een gemeenschap van burgers (op basis van idealen) is immers slechts gedeeltelijk gebonden door geografie en kan zich middels informatie- en communicatietechnologie uitstrekken over een groot gebied (Meijer, Timmeren, Crul & Brezet, 2013, p. 4). Sommigen kijken daarom naar een gemeenschap als gebonden door de specifieke plaats en waar zij aanzienlijke tijd verblijven, wonen of werken: de *community of place* (Hoppe et al., 2015).

In Nederland komen de termen decentraal of lokaal veel voor. De Rijksoverheid kiest in haar *visie lokale energie* (2013) bijvoorbeeld voor een technisch-ruimtelijke definitie van decentrale energie, gecontrasteerd met centrale productie en levering, als “de *combinatie* van energieproductie en – gebruik ([met aansluiting op] warmtenetten tot 3 km, [het] lagedrukgasnet, [en] laag- en middenspanningsnet voor elektriciteit)” (p. 2, cursivering in origineel). Daarin begrijpen ze lokale energie als bijzondere vorm van decentrale energie, waar productie én verbruik van duurzame energie in elkaars nabijheid plaatsvinden (zoals een wijk of dorp), vaak ook met gezamenlijk eigendom en beheer, en ruimte voor nieuwe spelers (ibidem, p. 3). Vanuit dit perspectief is grootschalige energieproductie op afstand, zoals in windparken, niet decentraal noch lokaal (zie Schwencke et al., 2013, p.12, voetnoot 6).¹¹ Voor maatschappelijke initiatieven relateren dit soort begrippen echter sterker aan sociale en politieke aspecten (Devine-Wright & Wiersma, 2013). Als eigenaarschap het vertrekpunt is, kan de (financiële) deelname van vele burgers in één grootschalige energieproductie-centrale op afstand ineens wel worden gezien als vorm van ‘decentrale’ of ‘lokale’ energie.

Vanwege de moeite om burgerinitiatief in deze zin eenduidig af te bakenen concentreer ik mij slechts op de interacties van burgers rondom energie(technologie), in een nader te specificeren gebied. Deze interactie kan op verschillende manieren invulling krijgen.¹² Taanman en Bos (2013) identificeren bijvoorbeeld vier brede verschijningsvormen van maatschappelijk initiatief op gebied van milieu (waaronder energie), op basis van de vernieuwende aard en invloed:

- een *brede beweging*: individueel niet erg vernieuwend of invloedrijk, vaak geïnspireerd door pioniers;
- *pioniers*: betreden nieuwe paden. Het is daardoor onduidelijk of zij hun belofte kunnen waarmaken. Hebben op korte-termijn vaak nog weinig invloed, maar vertegenwoordigen vernieuwingen die op de lange-termijn belangrijk kunnen worden. Hier vervaagt de grens tussen vrijwillig en professioneel;
- *spelbepalers*: als zij iets veranderen, brengt dit doorgaans andere actoren, of zelfs hele ketens of sectoren in beweging. Vaak grote (gevestigde) partijen of marktleiders;
- *ondersteuners*: ondersteunen initiatieven (doorgaans één specifiek categorie) in agendering, ontwikkelen van regels, financiering, kennis en vaardigheden, en netwerken (pp. 8-11).

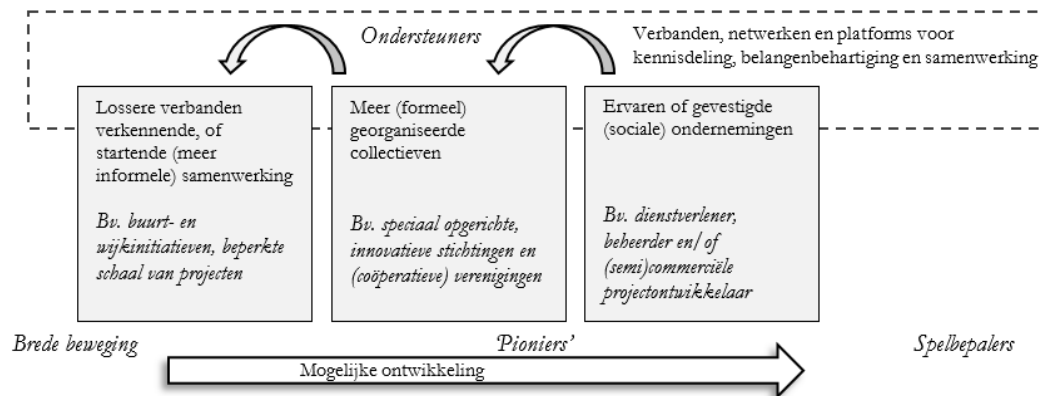
Vergelijkbare categorieën zijn te vinden bij burgerinitiatieven rond energie:

- *lossere samenwerking in buurten en wijken*: veelal incidenteel en informeel, bijvoorbeeld een collectieve inkoop, mogelijk via een Vereniging van Eigenaren (VvE);
- *lokale collectieven met beperkte ervaring*: veelal relatief nieuwe stichtingen en (coöperatieve) verenigingen rond energie (± na 2007);
- *meer ervaren collectieven*: veelal coöperaties rond windenergie, opgericht in de jaren '80 en '90 (eerste generatie);
- *samenwerkingsverbanden*: koepelorganisaties, belangenbehartigers, kennisplatforms en (informele) netwerken (Schwencke, 2012; Elzenga & Schwencke, 2014; Attema et al., 2015).

¹¹ Elzenga & Schwencke (2014) hanteren voor kleine windparken de bovengrens van 100 megawatt vermogen.

¹² Een categorie betreft hier een verzameling individuele eenheden die bepaalde (gedrags)kenmerken delen.

Dit wijst op een spectrum, maar suggereert tegelijk een mogelijke ontwikkeling van ad-hoc en informele samenwerking tussen lokale vrijwilligers, naar projectgerichte samenwerking, formalisering, professionalisering en uiteindelijk een ervaren geheel, georganiseerd als rechtspersoon, gericht op voortbestaan en eigen productie, met enkele betaalde krachten, meerdere (gerealiseerde) projecten, erkende belanghebbenden en mogelijk een leveringsvergunning (Attema et al., 2015; zie figuur 1.).

Figuur 1 Mogelijke ontwikkeling. Samengesteld uit Schwencke (2012), Schwencke et al. (2013), Taanman & Bos (2013), Elzenga & Schwencke (2014) en Attema et al. (2015).

Om zicht te krijgen op de recente heropleving ligt mijn interesse bij burgerinitiatieven die na 2007 aan de slag zijn gegaan met energie en ten tijde van het onderzoek al enige tijd bestonden en zich formeel hadden georganiseerd als *coöperatieve vereniging*. Een coöperatie wordt bij notariële akte opgericht, kent statuten en leden, en mag overeenkomsten aangaan met en voor haar leden. Deze leden benoemen het bestuur en delen eventuele winsten, waardoor velen dit zien als relatief democratische en transparante organisatievorm. Met name de variant met uitgesloten aansprakelijkheid (U.A.) is populair bij meer risicovolle activiteiten omdat de leden in geval van faillissement hooguit hun eigen inbreng kwijt raken (HIER Opgewekt, 2013a).

1.3.2 Overheden en hun personeel

De termen overheid en overheden verwijzen in dit onderzoek naar klassiek-juridische staatsinstellingen in Nederland, met een grondslag in de (Grond)wet, die uitsluitend een publiek belang dienen (doelstelling en taken of bevoegdheden), gefinancierd zijn uit publieke middelen en verantwoording afleggen aan politieke organen (Breeman, Van Noort & Rutgers, 2012, pp.153-155). Deze instellingen vormen de kern van het openbaar bestuur. Individuen zijn daarin doorgaans werkzaam als *politieke* leiding, zoals gezagsdragers of volksvertegenwoordigers die verantwoording afleggen in democratisch gekozen vertegenwoordigende organen, of als daaraan ondergeschikte *ambtenaren* (vgl. Bovens et al., 2007).

Bij de centrale overheid gaat het om:

- *De Eerste en Tweede Kamer*: voor het voorstellen en vaststellen van landelijke wetgeving;
- *De regering*: als (politieke) leiding van relevante ministeries;
- *Ministeries*: met name van:
  - *Economische Zaken (EZ)*: voor regelgeving, mededinging en toezicht op de energiesector;
  - *Financiën (FIN)*: voor fiscale aspecten, bijvoorbeeld via de Belastingdienst;
  - *Infrastructuur en Milieu (I&M)*: via de globale kaders van ruimtelijk beleid en klimaatbeleid;
  - *Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK)*: voor energiebesparingsbeleid en regelingen in de bouwsector (Elzenga & Schwencke, 2014).
- *Publieke diensten*: uitvoerende (ambtelijke) diensten, zoals:
  - *Inspectiediensten*: die naleving van wet- en regelgeving of het behalen van overheidsnormen controleren, zoals de Belastinginspectie;

- *Planbureaus*: verbonden aan Ministeries, maar met inhoudelijke onafhankelijkheid;
- *Openbare Universiteiten*: publiekrechtelijke rechtspersonen en zodoende overheidsorganen, maar op aanzienlijke afstand van politiek.¹³

Decentrale overheden zijn de provincies, gemeenten en waterschappen, met inbegrip van hun bestuursorganen, uitvoeringsorganisaties en samenwerkingsverbanden (bijvoorbeeld gemeenschappelijke regelingen). Terwijl waterschappen zich tot één taak beperken kennen provincies en gemeenten een open huishouding. Dat wil zeggen dat zij elke taak mogen oppakken die niet door een hogere regeling aan hun bevoegdheid onttrokken is. Daarnaast heeft het Rijk hen ook wettelijke taken opgelegd. Voor energie is vooral de ruimtelijke inrichting en vergunningverlening van belang. Aanvullend klimaat en energiebeleid is daarentegen geen verplichting (Rijkswaterstaat, 2013).

Er zijn daarnaast *semi-overheidsorganisaties*, met een lossere, niet-ondergeschikte relatie tot (politieke) gezagsdragers (Bovens et al., 2007, p. 22-24), zoals *adviesorganen* en *Zelfstandige Bestuursorganen (ZBO's)* als de Autoriteit Consument en Markt (ACM), de vroegere Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), verbonden aan het min. van EZ.¹⁴ Tot slot zijn talloze privaatrechtelijke rechtspersonen in ruimere zin te beschouwen als semi-publieke actoren omdat zij (gedeeltelijk) voldoen aan een of meer criteria van publieke doelen, publiekrechtelijke taken en verantwoording, en publieke financiering. De juridische posities van dergelijke partijen en de grenzen van de publieke sector zijn echter niet altijd eenduidig (Breeman et al., 2012). Zij zijn enkel van interesse voor zover overheden via hen invloed uitoefenen.

1.4 OPZET VAN HET ONDERZOEK

In het onderzoek maak ik gebruik van een theoretisch model om de onderzoeksvraag te beantwoorden. Dit model moet aandacht hebben voor diverse strategieën van overheden evenals de organisatie van burgers op enige afstand van de overheid.

Voor de conceptualisering van strategieën van overheden maak ik gebruik van bestuurskundige literatuur omtrent publiek management en governance in en van een grotendeels zelf-regulerende maatschappij. Deze literatuur is met name gericht op processen bij overheden en private partijen in de nabijheid van de overheid, met publieke taken of strijdend om de politieke aandacht. Ontwikkelingen op afstand van de overheid lijken echter onderbelicht. Steundisciplines, en met name de sociologie en (sociale) psychologie bieden daarom meer inzicht in maatschappelijke organisatie (Bovens et al., 2007, p. 59). Om deze inzichten samen te brengen benader ik maatschappelijke organisatie tot slot als (gedeeltelijk) zelf-organiserend proces, wat tot stand komt zonder volledige controle van buitenaf (Rotmans & Loorbach, 2010; Frantzeskaki et al., 2013), zoals van overheden.

Burgers die zich zelf organiseren rond een publiek vraagstuk, desnoods zonder enige betrokkenheid van overheden, zijn vanuit bestuurskundig perspectief zowel het toppunt van actieve betrokkenheid of zelfredzaamheid als een complicerende factor voor centrale sturing. Overheden blijven relevant omdat maatschappelijke zelf-organisatie niet plaatsvindt in een sociaal vacuüm. Het zelf-organiserend karakter maakt maatschappelijke systemen echter moeilijk te beheersen: zo kan het effect van een bron van invloed groot of klein zijn, maar valt dit onmogelijk te voorzien op basis van deze bron van invloed alleen (Teisman & Klijn, 2008, p. 289). Dit maakt van het concept zelf-organisatie een nuttig startpunt voor empirisch onderzoek naar maatschappelijke (zelf-)sturing.

Er is gekozen voor het doen van enkele gevalstudies. Om de mogelijke relevantie van bevindingen te vergroten probeer ik daarvoor gevallen te selecteren die illustratief zijn voor de interactie tussen overheden en recente, ambitieuze coöperatieve burgerinitiatieven. Daarbij zijn twee ogenschijnlijk contrasterende gevallen geselecteerd: in de relatief grote stad Groningen en het bescheiden Noord-Brabantse dorp Dongen.

1.4.1 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 bespreek ik de onderliggende uitgangspunten voor dit onderzoek, de theoretische

¹³ Zie bijvoorbeeld de Wet op het Hoger onderwijs en Wetenschappelijk onderzoek (WHW)

¹⁴ Zie <https://almanak.zboregister.overheid.nl/>

concepten overheidsstrategie en maatschappelijke zelf-organisatie en hun relatie in een conceptueel model. In hoofdstuk 3 volgt een verantwoording van mijn keuzes voor de uitvoering van het onderzoek, waaronder de operationalisatie van theoretische variabelen. De empirische hoofdstukken 4 en 5 bieden een beschrijving van de gevallen, gevolgd door een analyse met de operationele theoretische variabelen. In hoofdstuk 6 worden deze analyses kort vergeleken. Tot slot formuleer ik in hoofdstuk 7 een antwoord op de hoofdvraag, gevolgd door mogelijke verklaringen, de voornaamste beperkingen van dit onderzoek en aanbevelingen voor verder onderzoek.

Hoofdstuk 2.

THEORETISCH KADER

Opbouw hoofdstuk

In dit hoofdstuk zet ik de uitgangspunten voor het onderzoek uiteen (§ 2.1). Daarna volgt een bespreking van de theoretische variabelen strategie (§2.2.), en zelf-organisatie (§ 2.3.). Tot slot worden deze samengebracht in een conceptueel model (§ 2.4.).

2.1 UITGANGSPUNTEN VOOR HET ONDERZOEK

Ik begin zoals gezegd met een uiteenzetting van de uitgangspunten voor het gebruik van bestaande kennis (*theorie*), de strategie en procedures voor kennisvorming (*methodologie*), maar ook het taalgebruik (*retoriek*) en reflectie op mijn rol als onderzoeker (*axiologie*) (Marsh & Furlong, 2002; Van Thiel, 2010; O’Gorman & MacIntosh, 2015). Aangezien deze onderliggende ideeën binnen het onderzoek niet ter discussie staan kan deze voorafgaande bespreking de lezer helpen om fundamentele verschillen of overeenkomsten van inzicht te bepalen zonder daarvoor mijn positie te moeten raden.¹⁵ Dit zal de transparantie en navolgbaarheid van het onderzoek vergroten, en discussie over het onderzoek vergemakkelijken.

Omwille van duidelijkheid onderscheid ik veronderstellingen over de aard van de werkelijkheid van veronderstellingen over de kenbaarheid of voorspelbaarheid van deze werkelijkheid. In de filosofie spreekt men van respectievelijk ontologie en epistemologie. Door de combinatie van een ontologisch realisme en epistemologisch constructivisme is mijn positie in dit onderzoek te kenmerken als een *kritische* variant van *realisme*. Een dergelijk realisme kent echter talloze variaties en haast evenveel benamingen (Maxwell, 2012; Guba, 1990). Mijn positie is daarom niet ondubbelzinnig gelijk te stellen aan één bepaald gedachtegoed.

Ik behandel eerst de *ontologie* of *zijnsleer*, met betrekking tot de aard van de werkelijkheid, het bestaan van bepaalde eenheden en hun onderlinge verhoudingen. Mijn ontologische positie kent een vorm van *realisme* omdat ik veronderstel dat er een natuurlijke wereld of werkelijkheid bestaat en zal blijven bestaan zonder menselijke aanwezigheid, bewustzijn en daaraan verbonden waarnemingen of theorieën. Tegelijk zie ik mensen en hun ervaringen, gedachten, handelingen en relaties, als onlosmakelijk onderdeel van deze wereld. Menselijke bedoelingen en keuzes worden dan ook op enige manier veroorzaakt. Dit betekent niet dat zij daardoor minder belangrijk of ‘echt’ zijn. Het bestaan van menselijke keuze en doelgerichtheid (*teleologie*) wordt immers niet fundamenteel ondermijnd door de erkenning dat zij ook veroorzaakt worden (vgl. Hodgson, 2004).

Aangezien mensen enige lichamelijke en verstandelijke autonomie hebben ten opzichte van een omgeving is hun gedrag nooit volledig buiten de eigen invloed vastgelegd of voorbestemd. Omdat zij echter onderdeel blijven van één en dezelfde wereld zal hun gedrag daarin ook nooit helemaal vrijwillig of bewust tot stand komen. Op een vergelijkbare wijze bestaan sociale of collectieve verschijnselen enkel door het bestaan en handelen van individuen, maar is een individu nooit geheel vrij van de (gezamenlijke) invloed van anderen. Vooralsnog lijkt op dit vlak echter geen sprake van simpele oorzakelijke verbanden die zich altijd en overal voordoen. Daarom beschouw ik de sociale werkelijkheid als grotendeels veelzijdig, relationeel en veranderlijk van aard (vgl. Stout, 2012).

Hiermee wijk ik enigszins af van de klassiek-wetenschappelijke gedachte dat oorzakelijke verbanden onder gelijke omstandigheden altijd en overal hetzelfde zijn. Dat gedachtegoed lijkt grotendeels gestoeld op het idee en gebruik van lineaire wiskundige vergelijkingen, waarin een herhaling of verandering van een bepaalde variabele altijd gepaard gaat met een daaropvolgende herhaling of proportionele verandering in een andere variabele. Veel (sociale) verschijnselen lijken echter (ook) gekenmerkt door oorzakelijke verbanden waarbij een oegenschijnlijke herhaling of

---

¹⁵ Het zijn zogenaamde axiomatische beweringen over de wereld, waarvoor verder geen bewijs zal worden geleverd.

verandering van een variabele juist afwijkende of disproportionele veranderingen teweeg brengt, zoals in non-lineaire vergelijkingen. Het bestaan van dergelijke disproportionele relaties betekent niet dat proportionele relaties onmogelijk zijn, noch omgekeerd. Proportionele processen kunnen op enig punt bijvoorbeeld omslaan naar disproportionele processen (Byrne & Callaghan, 2014, pp. 17-19). Dit heeft echter wel gevolgen voor het vergaren van kennis over een verschijnsel.

Hiermee kom ik bij de *epistemologie of kennisleer* die zich expliciet richt op kennisvorming en de mogelijkheden voor onderzoekers om ‘echte’ oorzakelijke verbanden te (kunnen) identificeren tussen (sociale) verschijnselen. Ik onderschrijf een zeker *relativisme* of *constructivisme* omdat ik niet denk dat een externe werkelijkheid direct of gemakkelijk te kennen zal zijn.

Sociale verschijnselen kennen doorgaans vele en samengestelde variabelen die bovendien op vele en verschillende manieren verbonden zijn. Dit genereert een complexe oorzakelijkheid of complexiteit die het vergaren van (algemene) kennis over de wereld moeilijker maakt (Buijs, Eshuis & Byrne, 2009, pp. 39-42; zie ook Morçöl, 2012). Om enig inzicht te verkrijgen is het onvermijdelijk te versimpelen door de hoeveelheid te onderzoeken variabelen en hun relaties terug te brengen (vgl. Cilliers, 2001; Buijs et al., 2009). Modellen proberen dit door weg te laten wat ogenschijnlijk overbodig is om een verschijnsel te beschrijven en verklaren. Het is daarbij verleidelijk om alle verschijnselen te behandelen als zijnde gekenmerkt door constante of proportionele verbanden. Dan lijkt versimpeling immers relatief eenvoudig. Voor verschijnselen met veranderlijke en disproportionele verbanden zal dit echter veel moeilijker zijn (Geyer & Rihani, 2010, p. 37).

Met disproportionele verbanden kan zelfs een klein aantal variabelen immers leiden tot een zichzelf veranderend proces. Daarnaast kunnen ogenschijnlijk onbelangrijke details ineens van groot belang blijken. Dit maakt een verschijnsel soms niet of nauwelijks te herleiden tot specifieke variabelen. Als ook sprake is van vele gelijktijdige (disproportionele) interacties zal het bovendien al snel onmogelijk zijn om alle afzonderlijke variabelen en hun onderlinge relaties te blijven volgen (Cilliers, 2001, pp. 137-138). Versimpeling en kennisvorming is daardoor niet geheel onwenselijk of onmogelijk, maar wel veel moeilijker.¹⁶ Onderzoekers kunnen nog streven naar het ‘openen’ van de metaforische black box en het verkennen van interne processen van een verschijnsel, maar de kennis die dit oplevert is nooit per definitie overal en altijd geldig.¹⁷ Generalisatie is slechts voorwaardelijk en voor beperkte perioden en plaatsen mogelijk. Dit vraagt om voldoende aandacht voor context en situatie-specifieke voorwaarden (Buijs et al., 2009, pp. 38-40; vgl. Morçöl, 2012, pp. 150-154).

Tot slot is onze ervaring van de werkelijkheid nooit volledig vrij van interpretatie of perspectief. Onderzoekers kunnen proberen zoveel mogelijk afstand te nemen tot een verschijnsel, maar kunnen nooit helemaal uit de wereld stappen waarvan zij een deel proberen te beschrijven of verklaren (Maxwell, 2012). Onderzoekers blijven deel van elke waarneming en duiding van deze werkelijkheid en kunnen middels (empirisch) onderzoek ook invloed uitoefenen op een verschijnsel (Lincoln & Guba, 1985). Dit relativisme of constructivisme is een logisch gevolg van de erkenning dat begrip van de werkelijkheid actief vorm krijgt in specifieke lichamelijke en geestelijke processen binnen een specifieke natuurlijke en sociale context. Terwijl een radicale interpretatie het zoeken naar betere of meer geldige beschrijving en verklaring daarom opgeeft, acht ik het wenselijk om hiernaar te blijven streven. Dit betekent echter dat alle aspecten van kennisvorming open staan voor kritische reflectie en vraagt om gepaste bescheidenheid in beweringen (Buijs et al., 2009, pp. 42-43).

2.1.1 Theorie in het onderzoek

Om antwoord te geven op de onderzoeksvraag gebruik ik een oorzakelijk model gericht op beschrijving en zo mogelijk verklaring van de invloed van onafhankelijke variabelen, in dit geval

---

¹⁶ Non-lineariteit is al sinds de oudheid op enige wijze onderdeel van de wiskunde. De opmerkelijke kenmerken van non-lineaire dynamiek werden ook al onderzocht door de negentiende-eeuwse wiskundige Henri Poincaré [1854-1912] en talloze anderen daarna. Het bestuderen van gelijksoortige natuurlijke verschijnselen bleef echter ontzettend moeilijk. Enkel in de tweede helft van de twintigste eeuw, vooral mogelijk gemaakt door de opkomst van steeds krachtigere computers, zijn onderzoekers in diverse (natuur)wetenschappelijke velden ook serieuzer gaan experimenteren met het modelleren en simuleren van dit soort dynamiek. De vele losjes samenhangende ideeën en benaderingen op dit gebied zijn inmiddels – samen met elementen van het systeemdenken – in bredere kringen bekend geworden als de wetenschap(en) van complexiteit (Goldstein, 2008).

¹⁷ Een *black box* is een metafoor voor een ingewikkeld proces wat (nog) niet toegankelijk, begrepen of verklaard is.

overheidsstrategieën, op afhankelijke variabelen, in dit geval *maatschappelijke zelf-organisatie*. De verklaring van een effect hiertussen, in de vorm van een mechanisme, moet duidelijk maken op welke manier dit effect optreedt en onder welke voorwaarden of omstandigheden (Van Thiel, 2010, p. 37).¹⁸ In het licht van bovenstaande uitgangspunten, wil ik echter benadrukken dat dit model slechts een versimpelde voorstelling geeft van de werkelijkheid, en niet allesomvattend noch identiek is aan het verschijnsel dat ik ermee probeer te modelleren.

Dit model moet voldoende aandacht tonen voor de strategieën van overheden en de zelf-organisatie van maatschappelijke actoren. Er is relatief veel bestuurswetenschappelijke theorie omtrent besluitvorming in de directe nabijheid van politiek en ambtenarij. De literatuur rond publiek management en governance biedt daarom inzichten in de werking van overheidsprocessen en mogelijke strategieën, maar de toepasselijkheid voor de analyse van de organisatie van burgers op afstand van overheden is minder vanzelfsprekend. Voor de theoretische conceptualisatie van deze maatschappelijke zelf-organisatie kijk ik daarom naar theorie uit andere sociaal-wetenschappelijke (steun)disciplines. In het bijzonder de sociologie, sociale psychologie en organisatiewetenschappen.

Het onderscheiden van deze twee kernconcepten is noodzakelijk om de hoofdvraag te beantwoorden. Toch blijven sociaal-wetenschappelijke concepten doorgaans kneedbaar. Ik probeer de kernconcepten daarom een specifieke en zo duidelijk mogelijke betekenis te geven, maar kan niet ontkomen aan het feit dat lezers begrippen toch verschillend kunnen interpreteren.

2.2 STRATEGIEËN VAN OVERHEDEN

Het begrip strategie komt uit een militaire context, maar is ook in economische en bedrijfskundige disciplines veel gebruikt. In deze literatuur is strategie vaak begrepen als een soort rationele keuze, gericht op het bereiken van duidelijke doelen, in een omgeving met andere actoren (zie bijvoorbeeld Penrose, 1959; Chandler, 1962; Ansoff, 1965; Steiner, 1979; Porter, 1980).¹⁹ De aanduiding strategisch is daarnaast vaak gebruikt om het belang van keuzes te benadrukken. In de publieke sector zijn deze termen weliswaar minder gehanteerd, maar stonden vergelijkbare ideeën ook aan de basis van het moderne beleidsonderzoek (Jenkins-Smith, 1990).²⁰ Met name in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw bleek een rationele benadering van beleidsonderzoek populair (zie bijvoorbeeld Quade, 1975; Dror, 1968; 1971a; 1971b; Hoogerwerf, 1978; Kuypers, 1980a; 1980b).

Er zijn tegelijk ook vraagtekens geplaatst bij deze ideeën. Zo is de notie dat actoren worden gedreven door duidelijke doelen, die te onderscheiden zijn van inzetbare middelen, een handig analytisch hulpmiddel. Doelen en middelen kunnen in de praktijk echter onduidelijk zijn en vermengen (Lindblom, 1959; 1979). Het is daarom niet altijd mogelijk of eenvoudig om hen te onderscheiden. Daarnaast is een bewuste of rationele keuze niet onmogelijk, maar wel gebonden aan vele beperkingen (Simon, 1955; 1972; 1985). Vaak komen belangrijke keuzes ook vooral onbewust en al doende tot stand (Mintzberg, 1978). Zingeving en rationalisering kunnen dan naderhand zorgen voor rechtvaardiging van eerder handelen (Weick, 1995; 2008). Bovendien worden voortdurend keuzes gemaakt in alle geledingen van een organisatie, waarvan het belang pas later blijkt.

Omdat ik mij wil richten op het (gezamenlijke) doen en laten van mensen in overheden, los van de terminologie die zij zelf gebruiken, hanteer ik de term strategie voor meerdere, deels bewust en deels onbewust of toevallig tot stand gekomen handelingen of keuzes met een zekere samenhang (vgl. Koppenjan & Klijn, 2004). Ik definieer een overheidsstrategie daarom als een *min of meer samenhangende reeks keuzes of handelingen van overheidsactoren gericht op het omgaan met en beïnvloeden van andere actoren*.

Deze strategie zit in een ieders handelen. Daarmee omvat en overstijgt ik een traditionele, smalle opvatting van beleid als geplande en weloverwogen keuzes van overheden over doelen en instrumenten om de maatschappij te sturen, en leg ik de aandacht bij de interactieprocessen en wisselwerking met andere partijen waarbinnen beleid al gaande vorm en uitwerking krijgt (Abma & In 't Veld, 2001; Koppenjan & Klijn, 2004). Processen en besluiten in overheden worden immers

¹⁸ Afgeleid van wiskundige modellen kan worden gesproken van *boundary conditions* - uiterste (voor)waarden waaronder een bepaald fenomeen kan bestaan - en *initial conditions* - vergelijkbare (voor)waarden voor een bepaald moment in tijd.

¹⁹ Zie ook het gebruik van de term in de wiskundige speltheorie, sterk verbonden aan de economie.

²⁰ De term is bijvoorbeeld gebruikt als aanduiding voor verschillende opties om beleid uit te voeren.

enkel werkelijkheid en betekenisvol in de samenleving voor zover en zolang mensen daar naar handelen. In de voorhoede van uitvoering van beleid krijgen mensen niet alleen te maken met talloze en soms onduidelijke voorgeschreven doelen, maar ook onvoorspelbare situaties en beperkte middelen. In hun werk ontkomen zij daardoor niet aan het maken van eigen oordelen en keuzes (zie Lipsky, 1980) of zelfs het negeren van voorschriften (Blau, 1955).²¹ Dat beleid, zelfs met goede bedoelingen, soms een afwijkende interpretatie en uitwerking krijgt is dan ook een bekend verschijnsel in de literatuur (zie bijvoorbeeld Pressman & Wildavsky, 1973; Hanf & Toonen, 1985; Hjern & Porter, 1981).

De complicaties van maatschappelijke sturing krijgen inmiddels vooral aandacht de veelzijdige noemer van *governance* (Van Kersbergen & Van Waarden, 2004; Kjaer, 2004; Rhodes, 1997; Pierre, 2000; Pierre & Peters, 2000). De veelzijdigheid van dit concept maakt het vrijwel onmogelijk om deze op bevredigende wijze te vertalen naar het Nederlands. Governance betreft in brede zin echter de manieren waarop organisatie en sturing in de samenleving tot stand (zouden moeten) komen.²² Een bestuurskundig perspectief concentreert zich daarin op de mogelijke rol van overheden als gespecialiseerde actoren. De bestuurskunde-literatuur aanvaardt doorgaans dat burgers zichzelf in grotere mate (kunnen) organiseren en reguleren dan dat zij op overheden (moeten) vertrouwen. Echter, een centrale rol voor overheden is niet zozeer onmogelijk, als wel afhankelijk van instemming en navolging van maatschappelijke actoren (Stoker, 1998).²³ Er bestaan op dit gebied twee globale denkrichtingen: het nieuwe publieke management (NPM) en het nieuwe publiek governance (NPG) (Salamon, 2002; Osborne, 2006) of simpelweg governance (Klijn, 2012). Net als klassieke theorie is het streven (impliciet) een effectieve, democratische en transparante overheid (Kickert, 1997). Zij denken dit echter op verschillende manieren te (kunnen) bereiken. Zij kunnen in neutralere termen worden gezien als ideaaltype 1 en ideaaltype 2.

Met deze denkrichtingen als leidraad onderscheid ik verschillende typen overheidsstrategieën op een vijftal aspecten: (i) de taakopvatting van overheden, (ii) de interactie met maatschappelijke actoren, (iii) de interactie met informatie, (iv) het organiseren van maatschappelijke actoren en systemen en (v) toezicht en verantwoording in relatie tot maatschappelijke actoren.

2.2.1 Strategieën voor publiek management en governance

Problemen in de uitvoering van beleid en dienstverlening zijn vanaf de jaren '80 vaak begrepen als een falen van overheden. Daarom is veel aandacht gegeven aan het zuiniger en effectiever handelen en organiseren in publieke organisaties. De losjes gerelateerde ideeën die hieruit voortkwamen zijn collectief bekend geworden als het *nieuwe publieke management* (zie bijvoorbeeld Hood, 1991; Lane, 2000; Kettl, 2000; Ferlie et al., 1996). Deze veelzijdige beweging bracht voornamelijk 'bewezen' ideeën en technieken uit de economie en bedrijfskunde naar de publieke sector en pleitte voor het afstoten of uitbesteden van taken door overheden middels verzelfstandigen of privatiseren, of minstens vergroten van concurrentie tussen aanbieders van (publieke) diensten. Dit moest de efficiëntie en effectiviteit van publiek beleid en dienstverlening verbeteren (Koppenjan & Klijn, 2004, pp. 101-103). Hoewel klassieke hiërarchische verhoudingen daarmee lijken afgezwakt bleef een nadruk op controle bestaan.

Nadien is de nadruk verschoven naar ondernemerschap en uiteindelijk naar kwaliteit (Noordegraaf, 2004, pp. 88-89). Er is tevens enige aandacht gekomen voor processen (vgl. Christensen & Laegreid, 2007). Vanwege de diversiteit en fragmentatie die daadwerkelijke hervormingen meebrachten, en de blijvende moeite om collectieve problemen op te lossen, is bovendien voorgesteld informatietechnologie te gebruiken om meer en sneller te reageren, meer communicatie te doen via digitale media, met minder tussenstappen of zelfs volledig geautomatiseerde systemen (Dunleavy, Margetts, Bastow & Tinkler, 2006). Informatie- en communicatietechnologie geven echter even goed nieuwe kansen om de dagelijkse praktijk centraal te structureren, reguleren en controleren (Bovens & Zouridis, 2002; Zuurmond, 1998; 2012). Volgens

---

²¹ Dit betekent niet noodzakelijkerwijs het einde van een klassiek onderscheid tussen politiek met besluitvormende taken en ambtenarij met uitvoerende taken. Uitvoerders zullen immers niet altijd en overal bepalend willen of kunnen zijn.

²² Wensen voor en beschrijvingen van deze maatschappelijke organisatie en sturing overlappen maar zijn niet identiek.

²³ Deze *consent of the governed*, is vaak alleen niet zo duidelijk of bewust gegeven als rechtsfilosofen ooit dachten.

Rose en Miller (1992) vormt dergelijke technologie zelfs een centraal onderdeel van sturing ‘op afstand’. Op basis van deze denkrichting zijn enkele concrete strategieën te conceptualiseren.

Ten eerste kan de primaire taak van overheden, met name de politiek, nauw worden begrepen als het bieden van sturing van de maatschappij. Daarbij negeren of verminderen overheden al gauw de maatschappelijke complexiteit door zich te concentreren op de eigen besluitvorming en het stellen van duidelijke gewenste doelen en middelen als instrumenten om, waar nodig, de ruimte voor interpretatie en keuze van anderen te beperken (Koppenjan & Klijn, 2004, pp.105-107; zie ook Klijn, 2012). Overheden hebben nog altijd talloze middelen ter beschikking als instrument om prikkels te bieden, van wetgeving en informatie tot financiën en spullen (zie Bovens et al., 2007, pp. 171-180).

De tweede en derde strategieën betreffen de interactie met actoren en ideeën. Dit is in deze denkrichting niet altijd duidelijk besproken. Aandacht voor “bewezen” ideeën en een neiging tot controle maken het echter waarschijnlijk dat overheidsactoren vooral een voorkeur hebben voor ‘bewezen’ informatie die (vooraf) zekerheid geeft, en dat zij niet of selectief interacteren met actoren in hun besluitvorming, met een voorkeur voor kenners, adviseurs en andere goed georganiseerde partijen, andere partijen zullen het moeten doen met formele inspraak en bezwaarprocedures (zie Koppenjan & Klijn, 2004).

Als vierde kan men gericht zijn op het centraal onderscheiden en toebedelen van strikt omliggende taken en verantwoordelijkheden aan publieke en private actoren om zodoende ordelijke stelsels van organisaties, regels en procedures te ontwerpen (zie Teisman, 2005, pp. 113-119). Overheden zien daarbij doorgaans af van intensieve en gedetailleerde deelname in een maatschappelijk systeem en sturen vooral op specifieke uitkomsten middels het organiseren van een ‘speelveld’ op enige afstand (Klijn & Snellen, 2009, pp. 34-35; zie ook Koppenjan & Klijn, 2004; Edelenbos & Eshuis, 2012). Het bereiken van publieke doelen kan ook worden behaald zonder actieve betrokkenheid voor overheden. Overheden kunnen daarom sturen op afstand, door brede kaders te schetsen en vorm te geven aan een ‘speelveld’ met ‘spelregels’ voor maatschappelijke ‘spelers’ (zie Osborne & Gaebler, 1992). Dit betekent overigens niet altijd minder regulering. Een ‘terugtrekking’ van de Rijksoverheid in Nederland lijkt soms zelfs te hebben gezorgd voor méér overheidsregulering (Stellinga, 2012).

Tot slot kunnen overheden proberen de onzekerheid over uitkomsten van maatschappelijke processen te verkleinen door prestatie-indicatoren te specificeren, gepaard met toezicht of monitoring op de uitvoering en naleving (Koppenjan & Klijn, 2004, p. 105). Relaties worden daarbij veelal vastgelegd via een juridische lijn. Strikte en formele prestatie indicatoren, expliciete standaarden, controle protocollen en contracten vormen een basis voor toezicht, beoordelen van resultaten en verbeteren van prestatie(s) door mogelijkheden voor interpretatie van actoren te verkleinen en hen naar gewenst gedrag te leiden (Edelenbos & Eshuis, 2012, p.650). Naarmate de verwachtingen van overheden en resultaten in de maatschappij duidelijker en beter meetbaar zijn, wordt het gemakkelijker om dit juridisch vast te leggen en partijen ter verantwoording te roepen.

De andere – al even diverse - lijn van denken is bekend als het Nieuwe Publieke Governance (NPG) (Osborne, 2006) of simpelweg Governance (Klijn, 2012). Daarin zijn problemen meer geschetst in termen van te weinig verbinding en samenwerking tussen delen van de overheid en de maatschappij. Er is daarom veel aandacht voor de relatie en afstemming met maatschappelijke actoren om complexe publieke problemen op te lossen (zie bijvoorbeeld Rhodes, 1996; 1997; Jessop, 1997; Kickert, 1997; Kooiman, 1993; 2003; Peters, 2000; Koppenjan & Klijn, 2004; Sørensen & Torfing, 2007). In zelf-organiserende netwerken van actoren zou centrale instructie van een overheid namelijk slechts van beperkt belang zijn (Kooiman, 1993; 2003; Rhodes, 1996). Netwerken spelen doorgaans een belangrijke rol in deze literatuur maar roepen vragen op omtrent de veronderstelde gelijkwaardigheid, toegankelijkheid en verantwoording in deze netwerken, en de verhouding tot directe en vertegenwoordigende vormen van democratie (zie Klijn & Skelcher, 2007; Sørensen & Torfing, 2009).

In deze literatuur zijn ook verschillende noties van *meta-governance* ontstaan (Kooiman, 2003; Jessop, 1998). Dit is soms beschreven als ‘governing of governing’, waarin de benaderingen en omstandigheden worden vastgesteld waarbinnen verschillende governance-processen kunnen plaatsvinden. Het is in die zin weleens gekarakteriseerd als governance van een meer zelfbewuste ‘derde’ of ‘tweede’ orde, ten opzichte van een concrete, oplossingsgerichte ‘eerste’ orde (Kooiman, 2000; 2003). Verschillende opvattingen van meta-governance benadrukken andere aspecten en bieden een grote variatie aan mogelijkheden om zelf-organiserende (governance-)netwerken vorm te geven.

Daarin figureren ook elementen van sturing op afstand die doen denken aan de regulering van zelf-regulering uit het NPM, met meer expliciete directe betrokkenheid (Nederhand, Bekkers & Voorberg, 2015; Sørensen, 2006; Sørensen & Torfing, 2009). Ook hier zijn enkele strategieën te conceptualiseren.

Ten eerste worden overheden niet gezien als identiek aan alle andere maatschappelijke actoren. Zij bezitten nog een speciale positie door de unieke doelen en middelen waarover zij beschikken (Kickert, Klijn & Koppenjan, 1997). Echter, zelfs wanneer overheden basale doelen delen met een andere actor kunnen zij moeite hebben hun zin te krijgen. Zij zijn afhankelijk van (vele) publieke en private actoren (Salamon, 2002, pp. 12-13; zie ook De Bruijn & Ten Heuvelhof, 1991). Vanwege de vaak complexe afhankelijkheden wordt de taak van overheden ruimer opgevat en is meer aandacht voor burgers en andere privaatrechtelijke actoren en hun belangen in besluitvorming. Sturing is meer minder eenzijdig en meer 'horizontaal' (Koppenjan & Klijn, 2004). De nadruk kan liggen bij actoren wier steun of medewerking nodig is, en hun belangen (De Bruijn & Ten Heuvelhof, 2008). Er kan echter ook prioriteit worden gegeven aan doelen van maatschappelijke actoren en de begeleiding of middelen die zij daarvoor nodig hebben (Sørensen, 2006, p. 102).²⁴

Ten tweede en derde kunnen meer verschillende vormen van informatie en actoren intensiever worden erkend of betrokken in besluitvorming. Er is een sterke nadruk op beter gebruik maken van informatie en (praktijk)kennis bij maatschappelijke actoren en een waardering van grotere variatie in de bronnen van informatie. In besluitvorming is dan ook aandacht voor vroege en actieve interactie met meer en meer verschillende maatschappelijke of private actoren. Bijvoorbeeld om gebruik te maken van hun kennis van voorkeuren (van afnemers van diensten of burgers in projecten), trends en sectoren. Dit zou de kwaliteit, vernieuwing en legitimiteit van processen en uitkomsten kunnen vergroten (Koppenjan & Klijn, 2004, p. 108; zie ook Feldman & Khademian, 2007).

Ten vierde kunnen overheden vanuit het aanvaarden van een gebrek aan overzicht en controle zich expliciet richten op het al doende organiseren van relaties in en tussen maatschappelijke netwerken, ketens en processen (zie Teisman, 2005, pp.119-134). Zij stappen als het ware in de complexe en rommelige werkelijkheid van maatschappelijke systemen (Klijn & Snellen, 2009, p. 34). Dit verschilt van het rekening houden met doelen van maatschappelijke actoren, of intensiever betrekken van meer en meer diverse actoren, middels het kunnen uitoefenen van invloed op de samenstelling en opvattingen van deze actoren over inhoud of een proces (*reframing*) (Kickert et al., 1997). Bijvoorbeeld door het 'vertellen van verhalen' (Nederhand et al., 2015). Volgens Sørensen (2006) vereist zoiets wel het opgeven van de bevoegdheid alleen de 'spelregels' te ontwerpen om te voorkomen dat overheden processen overnemen (p. 102).

Tot slot is het mogelijk dat overheden niet alleen verantwoording vragen van andere actoren, maar ook openheid geven over de eigen ambities en handelen. Daarmee kan de scheiding tussen toezichthouder en onderwerp van toezicht verdwijnen, met ontwikkelende relaties en wederzijds toezicht als resultaat (Teisman, 2005, p. 155). Dit kan gemakkelijker informeel zijn, gebaseerd op interpersoonlijk vertrouwen. Hiermee kan onzekerheid over uitkomsten tevens worden verminderd (Edelenbos & Eshuis, 2012).

2.2.2 Van ideaaltypen naar hybride combinaties

Dit is geen (poging tot een) uitputtend of gedetailleerd overzicht van het mogelijke instrumentarium wat men kan vinden in de literatuur naar publiek management en governance. Ik verwacht ook niet dat de strategieën uit een denkrichting zich altijd duidelijk samen voordoen. Strategieën uit beide denkrichtingen worden in de praktijk namelijk vrijelijk gecombineerd in unieke hybride samenstellingen (Skelcher, Sullivan & Jeffares, 2013). Deze denkrichtingen lijken zich zelfs naar elkaar toe te ontwikkelen (Koppenjan & Koliba, 2013, p.2).

Ik zou mij daarom kunnen richten op pure beschrijving. Er zit echter meerwaarde in het identificeren van spanningen en overeenkomsten in praktische combinaties (Klijn & Koppenjan, 2012, p. 14). Mijn gebruik van deze theoretische strategieën geeft bovendien waardevolle richting aan de analyse, terwijl tevens specifieke combinaties kunnen worden verkend. De volgende paragraaf gaat

---

²⁴ Governance-netwerken verschillen van netwerk-governance, een ideaaltypische vorm van maatschappelijke organisatie, naast hiërarchie en markten (Klijn & Skelcher, 2007, p. 587)

verder in op maatschappelijke zelf-organisatie, alvorens dit in de afsluitende paragraaf kort wordt verbonden aan deze overheidsstrategieën.

2.3 MAATSCHAPPELIJKE ZELF-ORGANISATIE

In de Nederlandse literatuur en praktijk is de laatste decennia meer aandacht voor burgers die zich op eigen initiatief organiseren voor een publieke zaak, zonder tussenkomst van overheden (Van de Wijdeven et al., 2013). Dergelijke initiatieven kunnen worden beschouwd als processen van maatschappelijke *zelf-organisatie* waar burgers zich ogenschijnlijk spontaan organiseren rond een gezamenlijk thema (Boonstra & Boelens, 2011; Van Meerkerk, Boonstra & Edelenbos, 2013), zoals het beheer van gedeelde (publieke) goederen (Ostrom, 1990) of in dit geval (het verduurzamen van) de energievoorziening (Frantzeskaki et al., 2013; Avelino et al., 2013). De term zelf-organisatie wordt echter gebruikt in verschillende disciplines voor vergelijkbare maar niet identieke ideeën. In onderzoek omtrent beleid laten auteurs zich doorgaans inspireren door ‘complexiteitstheorieën’ om de beperkingen van maatschappelijke sturing te begrijpen (Loorbach & Frantzeskaki, 2012).

In complexiteits-theoretische literatuur is zelf-organisatie doorgaans opgevat als het verschijnen en het behoud van structuren uit de lokale interacties en aanpassingen van een verzameling elementen zonder de controle van één externe of interne actor (De Wolf & Holvoet, 2005; Heylighen, 2001; Morçöl, 2012; Cilliers, 1998). Deze controle is doorgaans (maar niet noodzakelijk gelijk) verdeeld over het gehele systeem. Het is niet zo dat externe of voorafgaande oorzaken ontbreken en ‘iets’ zichzelf creëert uit ‘niets’. Voorafgaande en externe omstandigheden blijven relevant voor elementen, maar bepalen niet precies of geheel welke specifieke patronen zullen ontstaan. Het organiserend proces is namelijk mede gedreven door wederzijdse en terugvloeiende invloeden tussen elementen, waarbij de effecten van hun gedrag – op verschillende manieren – kunnen terugkeren als oorzaken voor verder gedrag (Heylighen, 2001).

Wanneer specifieke onderlinge invloeden en interacties overheersen en elementen zich in herkenbare systemen (re-)organiseren heeft dit logischerwijs gevolgen voor interacties met andere elementen die een omgeving vormen. Waar sommige invloeden doorzetten of worden versterkt, zullen sommige anderen moeten afnemen of stoppen. Het doorzetten en versterken van de invloeden van een element op een ander (of zichzelf) staat bekend als *positieve feedback*, en het balanceren of dempen van zulke invloeden als *negatieve feedback*. Het uiteindelijke samenspel van beiden wordt in deze literatuur vaak aangewezen als voornaamste bron van (in)stabiliteit en relatieve (on)gevoeligheid van systemen voor veranderingen (Heylighen, 2001; 2008; Morçöl, 2012). Hiermee valt organisatie te verklaren zonder dat een aangehaalde afzonderlijke bron van controle óók moet worden verklaard (Heylighen, 2001, p.9).²⁵ Het beschouwen van sociale organisatie als resultaat van interne én externe feedback biedt tevens een genuanceerd begrip van de werking van ‘externe’ invloed op ‘interne’ organisatieprocessen (vgl. Senge, 1990; March, 1991; Sterman, 2012).

In de bestuurskundige context van actieve burgers is zelf-organisatie doorgaans specifiek gebruikt als aanduiding voor burgers die zich organiseren zonder controle van overheden. Deze maatschappelijke zelf-organisatie vertegenwoordigt zowel een uitdaging voor sturing en actie op publieke vraagstukken als een uiterste van de zelfredzaamheid van burgers en hun betrokkenheid bij deze vraagstukken. Enkel constateren dat burgers zich desgewenst kunnen organiseren en reguleren zonder noodzakelijke instructie of controle van overheden lijkt echter vanzelfsprekend of zelfs onbelangrijk. Dit vraagt om verdere invulling. Daarom kijk ik naar andere disciplines dan de bestuurskunde. Met de focus op de organisatie van *burgers* verlaat ik immers het vertrouwde terrein van de bestuurskunde en begeef ik mij op het terrein van andere (steun)disciplines, zoals de sociologie en psychologie (Branden, 2016, p.341).

Er is een grote hoeveelheid bruikbare theorieën. Vanwege mijn interesse in de ontwikkeling van (zelf-)organisatie kies ik bewust voor een beperkte theoretische aannames. Ik neem als leidraad een complexiteits-theoretisch perspectief op zelf-organisatie met een globaal onderscheid in twee verschijningsvormen. Deze tweedeling biedt inspiratie voor verschillende typen op een drietal

---

²⁵ Overigens benadrukken governance- en netwerktheorieën van beleidsvorming al langer dat de controle over een sociaal systeem in principe – maar niet noodzakelijk gelijk – verdeeld is over alle betrokken deelnemers (Dahl, 1961).

kenmerken van zelf-organisatie: (i) structuren, (ii) doelen, en (iii) identiteit(en). Deze driedeling komt voort uit drie simpele vragen: wat doen burgers samen? Wat willen burgers gezamenlijk bereiken en hoe? En hoe zien burgers zichzelf? Deze kenmerken krijgen invulling met inzichten over interpersoonlijke relaties en groepsdynamiek uit de sociologie en sociale psychologie. Met het beantwoorden van deze impliciete vragen hoop ik de vorm en ontwikkeling van maatschappelijke zelf-organisatie te vatten.

2.3.1 (Zelf-)organisatie, behoud en vernieuwing

Allereerst is sociale invloed uiteindelijk geworteld in fysieke interactie, maar verloopt deze veelal door informatie. Positieve feedback is in sociale context te zien als het (her)halen of versterken van bepaalde ideeën en activiteiten en negatieve feedback als het negeren, verminderen of stoppen van andere ideeën en activiteiten.

De noties van zelf-organisatie die hun intrede hebben gedaan in de sociale wetenschappen maken doorgaans op eigen manier gebruik van de notie van feedback, maar verschillen in hun opvattingen over de open of gesloten en behoudende of vernieuwende aard van systemen, als gevolg van deze feedback. Daarbij onderscheiden zij enerzijds naar binnen gerichte interacties die zorgen voor het behoud van eigenschappen, en anderzijds een interactie en uitwisseling naar buiten toe, met spontane variatie en de verspreiding van nieuwe eigenschappen. Hoewel soms een nadruk is gelegd op deze creatieve en vernieuwende variant van zelf-organisatie, als een soort tegenpool van rationele of hiërarchische organisatie sluiten zij elkaar niet uit en kunnen zij worden gezien als deel van één organiserend proces (Van Meerkerk et al., 2013; Buijs, 2010; Teisman, van Buuren & Gerrits, 2009; Van Olffen & Romme, 1995; Morçöl, 2012).

Wat is dan deze organisatie? In algemene zin valt organisatie te zien als een toenemende orde of structuur met een bepaalde functie of doel (Heylighen, 2001, p.11). Gershenson en Heylighen (2003) benadrukken dat het identificeren van orde of structuur mede afhangt van de afbakening van het systeem door a) het schaalniveau of de mate van detail waarop men het systeem bekijkt, b) de selectie van relevante elementen en c) de definitie van functies of doelen van het systeem.²⁶ Middels deze variabelen kan men in vrijwel alle veranderende systemen een spontane toe- of afnemende organisatie waarnemen. Zij stellen daarom dat zelf-organisatie zich als het ware overal voordoet en herkend kan worden. Het zal alleen niet altijd het meest voor de hand liggende perspectief zijn.

Voor sociale systemen over korte perioden of een klein aantal elementen zal vooral de indruk van bewuste organisatie en mogelijke controle overheersen. Zelfs wanneer 'bewuste' plannen en doelen kunnen worden gezien als organisatie-processen zonder één uiteindelijke bron van controle (vgl. Tschacher & Haken, 2007; Grothe, 1997). De wederzijdse invloed en aanpassing tussen enkele individuen op specifieke plaatsen en tijden is daarom te onderscheiden van de aanpassing en organisatie in een grotere set actoren, op grotere schaal en over langere perioden.

Deze organisatie wordt zoals gezegd in beeld gebracht middels de structuur, doelen en identiteit.

2.3.2 Structuren: wat doen burgers?

Systemen zijn niet homogeen noch vrij van samenhang, ze hebben enige structuur, belichaamd in de interacties tussen systeemelementen (Cilliers, 2001, pp. 139-140). Voor sociale systemen gaat het om minder of meer stabiele reeksen van interacties van tenminste twee of meer mensen.²⁷ Deze structuren verschijnen weliswaar uit de interacties van individuen maar zijn niet noodzakelijk volledig te begrijpen via afzonderlijke individuen en (inter)acties (Morçöl, 2012, pp. 84-89; De Wolf & Holvoet, 2005). Elke beschrijving of weergave van de structuur geeft bovendien slechts een selectieve momentopname uit een bredere en voortdurende reeks van interacties.

Voor het begrijpen van structuur in sociale zelf-organisatie valt te lenen uit de sociologische structuratie-theorie (Fuchs, 2003). Volgens deze theorie reageren mensen niet blindelings op (de

²⁶ Het gaat hen om statistische wanorde in termen van homogeniteit: de gelijkheid tussen elementen over tijd. Homogeniteit kan ook worden herkend in terugkerende of zich herhalende handelingen van een set individuen (interactiepatronen) zonder dat zij noodzakelijkerwijs identiek aan elkaar worden.

²⁷ Deze onderlinge relaties en de 'structuur' of het spreekwoordelijke 'skelet' van sociale systemen kunnen ook worden voorgesteld als netwerk (Morçöl, 2012, pp. 49-50; Koliba, Meek & Zia, 2011).

gevolgen van) elkaars gedrag, maar vormen zij actief een beeld van de belevingen en relaties van anderen evenals de eigen verhouding daartoe. De invloed van voorafgaande en externe omstandigheden verloopt deels via inschattingen over wat relevante sociale omstandigheden zijn en welk gedrag daarin mogelijk en wenselijk is. Deze interpretatie van feitelijke sociale verschijnselen geeft mensen niet zondermeer een waarheidsgetrouw beeld, maar heeft wel invloed op daaropvolgend individueel gedrag. Dit gedrag ‘structureert’ weer het gedrag van anderen nu en (zichzelf) op een later moment. Deze relaties vragen om het opgeven van bepaalde mogelijkheden en vrijheden maar bieden mensen doorgaans ook (gezamenlijke) mogelijkheden die zij anders niet zouden hebben (Giddens, 1984). In deze context zorgen bepaalde interne of externe interacties die zich (op verschillende plaatsen) herhalen voor zwakkere of sterkere structurele samenhang en het (voort)bestaan van minder of meer duidelijke grenzen en een herkenbaar geheel (Morçöl, 2012, pp. 117-118; Fuchs, 2003).

Een organisatie blijft enkel (voort)bestaan voor zover zij mensen aantrekken en behouden. In de context van actieve burgers, kan hierin worden voortgebouwd op bestaande verbanden of het sociaal kapitaal aanwezig in een buurt. Dit relateert ook aan een gevoel van verbondenheid (Nederhand et al., 2015, p. 3) en identiteit. Het is echter goed mogelijk dat verbanden slechts vluchtig en losjes zijn. Initiatieven zijn vaak ook vrijwillig, laagdrempelig en hebben daardoor wat anders te bieden. Dit staat al gauw op het spel als zij bewegen naar meer formele relaties (Brandsen, 2016).

Een zekere hiërarchische structuur lijkt een natuurlijk gevolg van meer grootschalige organisatie (Simon, 1962; Cilliers, 2001) en het behouden van samenhang. Organisaties met vele mensen, in kleine groepen met meerdere taken of functies ontwikkelen doorgaans enige hiërarchie, dat wil zeggen een onderlinge verdeling van taken, bevoegdheden en verantwoording (Van Olffen & Romme, 1995). Groepsonderzoek suggereert dat vooral kleine groepen mogelijkheden bieden voor intensieve interpersoonlijke interactie. Naarmate groepen groter worden neemt het aantal mogelijke interpersoonlijke relaties exponentieel toe en is het al snel onmogelijk dat alle leden dergelijke relaties ontwikkelen. Daarom ontstaan grotere groepen vaak uit in elkaar grijpende kleinere groepen en kennen zij doorgaans meer formele en minder persoonlijke structurele relaties. Ondanks dat individuen hierdoor niet noodzakelijkerwijs allemaal aan elkaar verbonden zijn, ervaren zij vaak wel verbondenheid aan de groep als geheel (Forsyth, 2014, p. 5) bijvoorbeeld vanuit gedeelde doelen of identificatie met elkaar.

2.3.3 Doelen (en middelen): wat willen burgers bereiken en hoe?

Sociale theorie bouwt vaak voort op de beredenering dat mensen zaken willen bereiken samen met anderen, omdat die anderen beschikken over iets wat de betreffende actor zelf niet bezit maar wel begeert. Zij hebben anderen daardoor nodig om doelen te bereiken. In de sociale psychologie zijn dergelijke ideeën uitgewerkt voor inter-persoonlijke relaties (Deutsch, 1973; Thibaut & Kelley, 1959). Vergelijkbare ideeën zijn echter ook toegepast op inter-organisatiele relaties in de bestuurskunde (vgl. Koppenjan & Klijn, 2004) en bedrijfskunde (vgl. Pfeffer & Salancik, 1978).²⁸

Daarbij worden uiteindelijke doelen – althans analytisch - onderscheiden van middelen of instrumentele doelen. Mensen proberen bepaalde *uiteindelijke doelen* te bereiken in specifieke omstandigheden en kunnen daarin direct of indirect worden beïnvloed door anderen, bijvoorbeeld doordat hun doelen overlappen of conflicteren. *Instrumentele doelen* zijn de noodzakelijke tussenstappen op weg naar het realiseren van deze doelen, zoals (tastbare) middelen. Zij kunnen onbedoeld ook van invloed zijn op het realiseren van meerdere uiteindelijke doelen van meerdere actoren (zie Lewin, 1951). De waargenomen afhankelijkheden tussen actoren en hun doelen en daarvoor noodzakelijke middelen zouden dan bepalen hoe mensen interacteren, welke interactiepatronen (lees: structuren) ontstaan en tot welke uitkomsten dit zal leiden. Mensen kunnen zelf ook worden beschouwd als een ‘middel’ vanwege hun vaardigheden, kennis of contacten.

Het ontstaan van doelen en voorkeuren voor middelen is zelden de uitkomst van uitputtende kosten-batenanalyse van informatie over alternatieven. Tegelijk komen zij ook niet volledig willekeurig tot stand. Zij zullen passen binnen beperkingen van binnenuit (zoals emoties) en buitenaf (zoals opgelegde taken) (Thagard & Nerb, 2002). Wat mensen uiteindelijk willen bereiken vormt

---

²⁸ In bestuurskundige netwerk- en governance-theorieën is wederzijdse afhankelijkheid op basis van doelen en middelen een basisverklaring voor de vorming van inter-organisatiele netwerken.

vervolgens mede hun waarneming. Zo hebben mensen ogenschijnlijk de neiging hun waarneming en aandacht aan te passen onder invloed van (sterke) motivaties voor bepaalde uitkomsten (Kunda, 1990). Dit heeft bovendien invloed op het geheugen (Johnson, Chang et al., 2006). De interacties van actoren zijn daarom te beïnvloeden via de omstandigheden waarin doelen ontstaan en veranderen.

Actieve burgers hoeven echter niet altijd een duidelijk idee te hebben van wat zij willen bereiken of wat daarvoor nodig is. Ze weten vaak vooral goed wat zij niet willen, maar (nog) niet of niet duidelijk wat wel. In die zin kunnen burgers ook zoekend zijn naar een (nieuw) nastrevenswaardig doel. Het kan bovendien nodig zijn doelen te vervangen met alternatieven. De klassieke institutionele literatuur biedt enkele voorbeelden van de talloze manieren waarop doelen in een organisatie kunnen veranderen en wellicht noodzaak is om alternatieven te zoeken:

- *Doel-opvolging*: doelen veranderen omdat zij behaald of verouderd zijn (Blau, 1955);
- *Doel-verdringing*: doelen worden (impliciet) vervangen terwijl zij (nog) niet zijn behaald (Etzioni, 1964). Bijvoorbeeld, omdat doelen te vaag of onhaalbaar blijken in het systeem (Warner & Havens, 1968).
- *Omkering van doel-middel*: doelen worden vervangen omdat interne of externe druk de blik zodanig sterk op instrumentele doelen legt dat deze een nieuw uiteindelijke doel worden (Merton, 1957; Blau, 1963);
- *Co-opteren van doelen*: doelen veranderen doordat men geleidelijk nieuwe elementen overneemt om externe bedreigingen af te wenden (Selznick, 1943; 1948; 1949).

Het ontstaan en veranderen van doelen en de gevolgen voor interactie staat niet los van de manier waarop mensen hun werkelijkheid actief betekenis geven, bijvoorbeeld door situaties te ‘verpakken’ of *framen* in bepaalde taal (Dutton & Jackson, 1987). Dit brengt mij bij de identiteit.

2.3.4 Identiteit: hoe zien burgers zichzelf?

Identiteit is nog een aspect wat in sociale theorie vaak terugkeert. Identiteit verwijst over het algemeen naar de mate waarin iets hetzelfde is. Sociale identiteit is in die zin de waarneming van gelijkheid en verbondenheid tussen mensen, oftewel sociale identificatie, die hen een gedeeltelijk antwoord kan bieden op de vraag ‘wie ben ik’.

Sociaal-psychologische theorie deze identificatie als het gevolg van de menselijke eigenschap om zichzelf en elkaar in te delen in sociale categorieën op basis van waargenomen gelijkenissen en verschillen, zoals lidmaatschap van een organisatie, geslacht of leeftijd (Tajfel & Turner, 1985; Oakes, Haslam & Turner, 1994; zie ook Hornsey, 2008). Deze categorieën ontstaan dan weer door het versimpelen van het begrip van mensen tot bepaalde prototypische kenmerken (Turner, 1985). Mensen kunnen in extreme gevallen worden gezien als inwisselbare voorbeelden van een bredere groep, en zodoende representatief worden geacht. Dit kan dan weer effect hebben op de gevoeligheid voor invloed. Deze mentale opdeling is niet noodzakelijk volledig of nauwkeurig maar stelt mensen wel in staat de sociale omgeving te ordenen, zichzelf (mentaal) te plaatsen binnen een collectief en een ‘zelf’ en ‘ander’ te onderscheiden (Hornsey, 2008). Identiteit is daardoor zowel naar binnen als buiten gericht en speelt een rol in de begrenzing van interacties en daarmee structuren.

Afhankelijk van de situatie kunnen verschillende identiteiten bestaan. De overgang van een voornamelijk persoonlijke identiteit naar een groepsidentiteit speelt volgens deze theorie een belangrijke rol in het ontstaan van groepen en de verhouding naar buiten. Mensen beginnen doorgaans een groep te vormen wanneer zij zichzelf meer gaan definiëren in termen van een sociale categorie dan in termen van hun persoonlijke identiteit als uiting van hun persoonlijke achtergrond, verwachtingen en doelen (Turner, 1999). Voor het ontstaan van een groep is het daardoor niet noodzakelijk dat mensen zich al op een specifieke manier hebben ingezet voor een gezamenlijk doel. Zichzelf zien als verbonden aan het lot van anderen kan voldoende aanzet zijn voor gedrag. Sociale identificatie omzeilt op deze wijze de behoefte aan intensieve persoonlijke interactie om groepen te vormen. Daarnaast hebben mensen de neiging zich te richten op activiteiten die samenhangen met zaken die sterk aan hun identiteit raken en kan het vormen van prototypen leiden tot navolging van gedeelde normen (Ashforth & Mael, 1989). Op deze manier raakt identiteit aan de doelen en interacties of structuren van organisatie.

Actieve burgers ontlenen hun identiteit doorgaans minder aan identificatie met politieke partijen en verkennen andere vormen van betrokkenheid in de maatschappij. Dat zij daarbij een bepaalde

identiteit delen betekent overigens niet dat uitsluiting en toenemende gelijkenissen niet zullen voorkomen (Edelenbos & Van Meerkerk, 2016, pp. 11-12). Het begrip van de werkelijkheid en zichzelf zal doorgaans echter een subtiele invloed hebben, en is vooral duidelijk in gevallen van ‘groepdenken’, waar mensen zich zodanig verbonden voelen en op dezelfde manier naar de wereld kijken, dat zij zichzelf onderling veel minder kritisch bekijken dan buitenstaanders, met mogelijk negatieve gevolgen voor de groep (Janis, 1972).

2.4 EEN CONTEXTUEEL MODEL VAN MAATSCHAPPELIJKE (ZELF-)STURING

In deze concluderende paragraaf breng ik de kernconcepten kort samen. Voor de relatie tussen deze concepten of variabelen worden idealiter ook duidelijke, toetsbare verwachtingen (*hypothesen*) geformuleerd vanuit theoretische wetmatigheden (Swanborn, 1987). Echter, de sociale wetenschappen, en mijn onderwerp in het bijzonder, kennen weinig breed aanvaarde wetmatigheden. Daarom heeft het theoretisch model hoofdzakelijk heuristische waarde middels het bieden van richtlijnen om het verschijnsel op creatieve maar systematische wijze te analyseren en aannemelijke verklaringen te zoeken (Van Thiel, 2010; Teisman & van Buuren, 2012).

De constatering dat maatregelen en doelen van overheden geregeld stuiten op actoren die nauwelijks vatbaar lijken voor externe beïnvloeding vormt de kern van het sturingsvraagstuk van governance. Het is tevens de voornaamste drijfveer achter het ontstaan van de besproken denkrichtingen en strategieën. Het complexiteits-theoretische concept zelf-organisatie suggereert dat moeilijkheden ontstaan doordat beleid vorm en uitwerking krijgt in langgerekte processen met diverse gedeeltelijk autonome actoren, die geen van allen volledige controle hebben over de invloed die zij op elkaar uitoefenen (Teisman et al., 2009; Morçöl, 2012) en hun eigen invloed vaak niet eens herkennen of begrijpen (Sterman, 2012). Dit betekent niet dat invloed van overheden ontbreekt of bewuste beïnvloeding gedoemd is te mislukken. Er zijn echter ook weinig garanties voor succes.

Maatschappelijke zelf-organisatie kan potentieel bijdragen aan het oplossen van publieke problemen (Van de Wijdeven et al., 2013). Echter, of het nu het nu gaat om het effectief organiseren en behalen van door overheden of door burgers gedefinieerde doelen, het ‘succes’ blijft afhankelijk van de voorkeuren voor bepaalde uitkomsten en activiteiten en tevredenheid over uiteindelijke uitkomsten en activiteiten (vgl. Edelenbos & Eshuis, 2012). Het tonen van speciale aandacht voor maatschappelijke actoren kan daarnaast kansen bieden om de democratische legitimiteit van besluitvorming en uitkomsten te vergroten, maar biedt daarvoor geen zekerheid en kent enige spanning met de vraag naar duidelijke verantwoording in een representatieve democratie (vgl. Van Kersbergen & Van Waarden, 2004). Overheden zullen vanwege hun publieke en publiekrechtelijke verantwoordelijkheden ook een speciale rol willen behouden, evenals het vermogen om te sturen (Kettl, 2002). In hun keuzes krijgen overheden dan ook conflicterende prikkels (Brandsen, 2016).

Middels hun strategieën kunnen overheden invloed uitoefenen op de vorm en ontwikkeling van organisatie van burgers door te beïnvloeden wat zij mogen of moeten doen (structuren), wat zij willen en kunnen bereiken (doelen), en het beeld wat zij van zichzelf en anderen hebben (identiteit). Deze kenmerken maken de verschijning en ontwikkeling van maatschappelijke zelf-organisatie zichtbaar en bepalen of organisatie blijft (voort)bestaan en iets kan bereiken, of uiteenvalt.

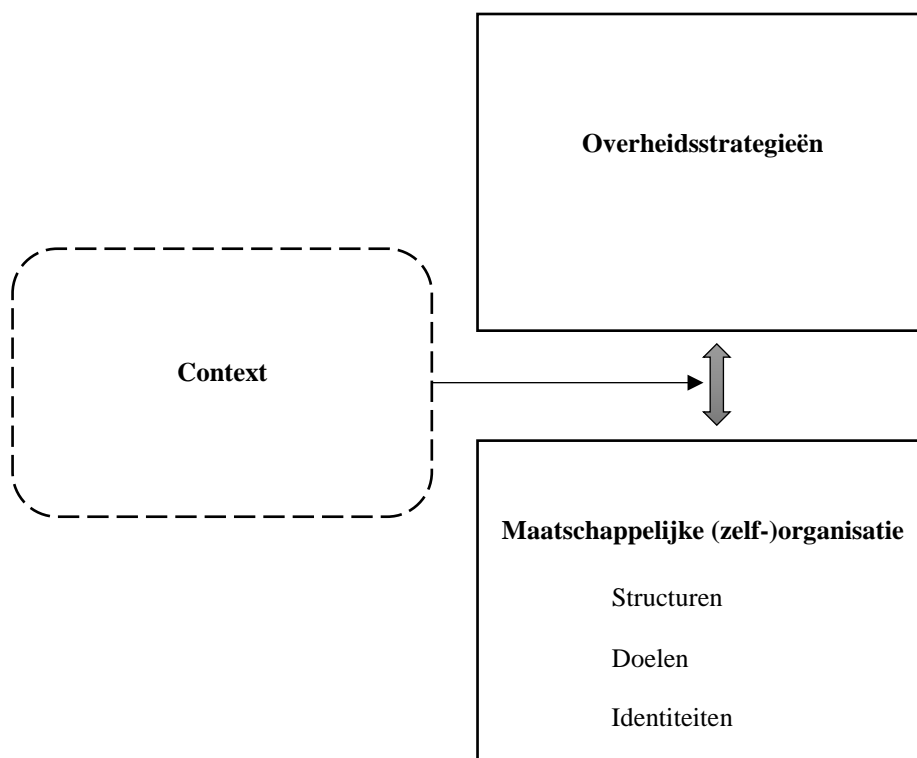
Andersom zijn burgers ook niet zomaar overgeleverd aan de buitenwereld. De interacties, doelen en identiteit bepalen mede wat voor invloed overheden kunnen hebben op de ontwikkeling van de burgerorganisatie. Een naar binnen gerichte strakke interactie, met sterk onderscheid tussen binnen en buiten en een sterk doel en de benodigde middelen zal minder vatbaar zijn voor invloed dan het tegenovergestelde: een naar buiten gerichte en lossere interactie, met een minder duidelijke identiteit, op zoek naar doelen en middelen. Deze kenmerken hebben daarmee zowel een interne als externe verklarende rol, dat wil zeggen zij kunnen helpen te begrijpen waarom organisatie ontstaat, hoe deze zich ontwikkelt en hoe externe actoren hierop invloed hebben.

Burgers kunnen zich bovendien organiseren om hun omgeving te manipuleren en beïnvloeden. Zeker met een streven naar verduurzaming kan het gunstig zijn om deze context op te rekken en om te vormen naar eigen voordeel (Smith & Raven, 2012). Zodoende kunnen zij zelf ook bijdragen aan voortzetting of verandering in overheidsstrategieën die weer voor hen van belang zijn.

Het begrijpen van deze gelijktijdige maatschappelijke sturing en zelf-sturing is waar dit onderzoek om draait. Welke precieze invloed overheidsstrategie hierin heeft is uiteindelijk een empirische vraag. Het is daarbij niet noodzakelijk duidelijk onder welke omstandigheden oorzakelijke verbanden ‘werken’. Vaak kunnen verschillende oorzaken leiden tot vergelijkbare sociaal verschijnselen, en vergelijkbare oorzaken tot hele verschillende sociale verschijnselen. Specifieke omstandigheden blijken daarbij vaak wel noodzakelijk, maar niet voldoende om dit te verklaren. De grenzen van een sociaal systeem staan bovendien niet onherroepelijk vast.

Omstandigheden die op enige wijze relevant kunnen zijn voor de onderzoekseenheden worden daarom al gaandeweg verkend en benoemd in een inductief proces van *progressief contextualiseren* (Vayda, 1983).²⁹ De context kan in theorie alles betreffen wat mogelijk is van invloed is. Contextuele variabelen moeten echter wel bijdragen aan inzicht in de verhouding van het algemene en bijzondere, bijvoorbeeld door te verduidelijken hoe de gevolgen van beleid zich anders ontwikkelen in andere plaatsen en tijden (Pollitt, 2013). Ik probeer daarom selectief te zijn in het belichten van contextuele variabelen.

Overheden zijn voor burgers normaliter slechts één onderdeel van een veelzijdige context. Omwille van dit onderzoek worden overheden echter uitgelicht als constante, en hun strategieën als onafhankelijke variabele die van invloed is op de ontwikkelende organisatie van burgers. In figuur 2. geeft de pijl tussen overheidsstrategieën en maatschappelijke zelf-organisatie deze veronderstelde invloedsrelatie weer. Alle andere mogelijk relevante variabelen vallen onder de context. De pijl vanuit context is gericht op de pijl tussen overheidsstrategieën en maatschappelijke (zelf-)organisatie om aan te geven dat aanvullende contextuele variabelen mede van invloed zijn op deze relatie.³⁰

Figuur 2. Schematische weergave van theoretische concepten en hun onderlinge relatie

²⁹ Context en omstandigheden overlappen deels met de term omgeving zoals veelal gebruikt in systeembenaderingen.

³⁰ Invloed kan variëren in soort, duur, sterkte en worden uitgelegd als prikkel, (selectie-)druk, verstoring enzovoort.

Hoofdstuk 3.

METHODOLOGIE

Opbouw hoofdstuk

Hier bespreek en verantwoord ik de opzet en uitvoering van het onderzoek. Na een korte inleiding (§ 3.1.) volgt een bespreking van de gevalsstudie als strategie, de methoden en technieken waarmee gevallen zijn onderzocht, het steekproefkader waarmee gevallen zijn geselecteerd, de manier waarop gegevens zijn verzameld, de theoretische concepten meetbaar zijn gemaakt en de gegevens zijn geanalyseerd en gepresenteerd (§ 3.2.).

3.1 ONDERZOEKSSTRATEGIE: GEVALSSTUDIES

Onderzoek doen vereist het maken van keuzes over de algehele strategie of vorm van een onderzoek, de verzameling en analyse van gegevens en de weergave van resultaten. Binnen een globale *onderzoeksstrategie* zijn meerdere *methoden* te gebruiken om gegevens te verzamelen en *technieken* om deze te analyseren. In beginsel zijn methoden en technieken vrij van aannames. Keuzes op dit gebied worden idealiter gemaakt op basis van de onderzoeksvraag – afgeleid uit de aard van het verschijnsel en de stand van de wetenschap. Deze keuzes worden echter mede gevormd door de aannames van een onderzoeker en eventuele praktische beperkingen (Van Thiel, 2010, pp. 68-70). Voor een logische, samenhangende en verantwoorde onderzoeksbenadering heb ik daarom geprobeerd de methodologie ook zo goed mogelijk af te stemmen op de eerder beschreven ontologische en epistemologische uitgangspunten (vgl. Guba, 1990). Ik ben bovendien zo open mogelijk over de rol van deze veronderstellingen en praktische overwegingen in mijn keuzes.

In mijn vooronderzoek constateerde ik een gebrek aan zowel wetenschappelijke inzichten over het verschijnsel als vrij beschikbare, betrouwbare en gemakkelijk te vergelijken gegevens van initiatieven en overheidsinstanties. Dit maakte het toetsen van meer algemene oorzakelijkheid zoals in meta-analyses, grotere n-studies en statistische analyse lastig. Op basis van de probleemstelling is daarom gekozen voor veldonderzoek in de vorm van enkele gevalsstudies. De gevalsstudie is immers geschikt voor zowel verkenning als toetsing (Van der Zwaan, 1999). Deze onderzoeksvorm kan bovendien een rijkdom aan details bieden. De rol van overheden kan hierin worden achterhaald door middel van terug beredeneren vanuit een lokale praktijk (vgl. *backward mapping* (Elmore, 1980)).

3.1.1 Verantwoording: interne en externe geldigheid

De geldigheid is over het algemeen bepaald door de betrouwbaarheid en reikwijdte van bevindingen (Swanborn, 1987). Een voordeel van de gevalsstudie als onderzoeksvorm is het open karakter. Hierdoor kunnen eventuele tekortkomingen in worden gevonden en kunnen voorheen onvoorziene factoren worden meegenomen. Gevalsstudies bieden de mogelijkheid om een rijkdom aan gegevens te verzamelen over een of enkele gevallen. Bij het verzamelen van grote hoeveelheden gegevens – zowel over een als over vele gevallen – neemt de kans op foute of incomplete gegevens echter wel aanzienlijk toe. Dit vraagt om zorgvuldigheid.

Vanwege het kleine aantal gevallen (n=2) is generaliseren van bevindingen echter problematisch. Op basis van een of enkele gevallen kunnen ook geen duidelijke conclusies worden getrokken met betrekking tot de geldigheid van een bevinding of theorie in andere situaties. Statistische generalisatie is bijvoorbeeld niet mogelijk. Hoogstens kunnen op basis van empirische bevindingen uitspraken worden gedaan met betrekking tot de theorie. Er is in deze zin sprake van enige analytische generalisatie (Yin, 2014; Van der Zwaan, 1999). Hoewel externe geldigheid minder lijkt kan dus wel sprake zijn van bredere theoretische relevantie van de analyse. Daarom is tevens geprobeerd

illustratieve voorbeelden van verschijnselen te selecteren, ook wel ‘paradigmatische gevallen’ genoemd (Pavlich, 2010, pp. 645-647).

Vanwege de beperkingen wordt de betrouwbaarheid en geldigheid van onderzoek met een klein aantal gevallen en nominale beschrijving voornamelijk bepaald door interne consistentie en geldigheid voor het bestudeerde geval. Het onderzoek dient daarom navolgbaar te zijn en de conclusies aannemelijk (Van Thiel, 2010, p.167). Ik poog daarom bescheiden te zijn in beweringen en de betrouwbaarheid en interne geldigheid zoveel mogelijk te waarborgen door gebruik te maken van meerdere methoden (inhoudsanalyse en interviews), verschillende bronnen (schriftelijk en betrokkenen) en een zo systematisch en consistent mogelijke analyse van gevallen aan de hand van uit theorie opgestelde variabelen en waarden (vgl. Van Thiel, 2010).

De hoop is dat de bevindingen illustratief zullen zijn voor een bredere klasse verschijnselen. Het vergelijken van de resultaten van deze gevalsstudies kan hiervoor aanwijzingen bieden. Het aantonen van een bredere generaliseerbaarheid is echter niet mogelijk noch een expliciet doel. Dit is een zaak voor vervolgonderzoek. Desondanks zal het gebrek aan gecontroleerde experimenten, numerieke analyse van gegevens voor sommigen blijven aandoen als een slordig ‘empirisme’. Voor mijn onderzoeksdoel kennen deze methoden echter ook hun beperkingen. Zo worden contextuele invloeden wegberedeneerd als lastig of strak gedefinieerd, terwijl zij veelal integraal onderdeel vormen van verschijnselen (Morçöl, 2012) en oorzaken ver buiten het oorspronkelijke systeem een belangrijke rol kunnen spelen (Buijs et al., 2009, p.47). Voor hen is dit onderzoek op zijn best te zien als opmaat voor statistische analyse of simulatie door anderen.

3.1.2 Steekproefkader: selectie van gevallen

De omvang, veelzijdigheid en ambiguïteit van het verschijnsel maakte selectie van illustratieve gevallen lastig. Er is vertrokken vanuit een doelgerichte selectie steekproef. Via de online database van platform HIER opgewekt is gezocht naar initiatieven in regio’s of provincies met een opvallende geografische en politieke context, zoals overheden die ambitieus en actief zijn op het gebied van duurzame energie. De kenmerken waarop kon worden gevarieerd bleken echter niet voldoende voor bevredigende afbakening.

Daarom is gekeken naar berichtgeving, diverse rapporten en publicaties (onder andere Schwencke, 2012; Schwencke et al., 2013; Schwencke & Elzenga, 2014; Attema & Rijken, 2013; VNG, 2013) en is gesproken met mensen bij de Sociaal-Economische Raad, de Ministeries van respectievelijk Economische Zaken en Infrastructuur en Milieu, het Planbureau voor de Leefomgeving, de Vereniging Nederlandse Gemeenten, het Klimaatverbond en mensen die op andere wijze actief betrokken zijn bij (onderzoek naar) initiatieven. Deze verkenning leidde uiteindelijk tot mogelijke criteria voor de ‘professionaliteit’ van initiatieven en overheden. Op basis hiervan werden vier illustratieve gevalsstudies (n=4) gepland met ogenschijnlijk variërende mate van ambitie en vakkundigheid bij zowel overheden als initiatieven. Het bleef echter lastig om te selecteren zonder verdere verdieping.

Daarom is de aanvankelijke blik van het onderzoek verkleind door initiatieven van commerciële partijen voor burgers te negeren en te concentreren op coöperatieve verenigingen van burgers. Daarbij is tevens meer gekeken naar gevallen die in meerdere gesprekken, media en bestaand onderzoek terugkeerden en geprobeerd daarvoor een inschatting te maken van de vakkundigheid, kennis en andere middelen die bijdragen aan het daadwerkelijk bereiken van doelen (professionaliteit), van initiatieven en overheden. Daarbij is uiteindelijk geconcentreerd op enkele coöperaties met geografische spreiding, die ogenschijnlijk varieerden in deze aanwezige middelen en doelbereiking en de verhouding tot en professionaliteit van betrokken overheden.

Naam	Oprichting	Rechtsvorm	Locatie
Energie-U	2010	(aanvankelijk vereniging) Coöperatie U.A.	Utrecht, Utrecht
Grunneger Power	2011	Coöperatie U.A.	Groningen, Groningen
Lochem Energie	2011	Coöperatie U.A.	Lochem, Gelderland
Morgen Groene Energie	2011 (augustus)	Coöperatie U.A.	Nuenen, Helmond, Noord-Brabant
Duurzame Energie (DE) Ramplaan	2011 (oktober)	Stichting en coöperatie	Haarlem, Noord-Holland

Energie Dongen	2012	Coöperatie U.A.	Dongen, Noord-Brabant
Duurzame Energie Veenkoloniën	2012	Coöperatie U.A.	Groningen en Drenthe
Duurzaam Koudum	2013 (maart)	Coöperatie U.A.	Koudum, Friesland

Tabel 1 Ingekorte lijst mogelijke initiatieven

Bij benadering kwam slechts beperkt respons, (waarschijnlijk) vanwege het gevoel te worden overvraagd door onderzoekers. Daarom is gekozen voor een meer pragmatische (zelf)selectie van gevallen, op basis van de beschikbaarheid van gegevens en de vrijwillige deelname van oorspronkelijke initiatiefnemers en andere betrokkenen. Onder tijdsdruk en omwille van haalbaarheid is daarbij uiteindelijk gekozen voor twee gevallen (n=2) waar op korte termijn voldoende respondenten te vinden waren die wilden deelnemen en voldoende andere gegevens beschikbaar leken, die bovendien beiden al enkele jaren bestonden, in andere gebieden werkzaam waren en een andere verhouding leken te hebben met overheden:

1. Grunneger Power
2. Energie Dongen

Het doen van twee gevalsstudies vraagt weliswaar meer inzet van tijd en middelen, maar had de voorkeur boven één gevalsstudie. Ten eerste vanwege de mogelijkheid op directe replicatie. Analytische conclusies die voortkomen uit tenminste twee of meer afzonderlijke gevalsstudies zijn overtuigender en maken het onderzoek robuuster dan slechts een geval. Het biedt daarnaast ook mogelijkheden om contrasterende situaties op te zoeken (Yin, 2014, pp., 57, 63-64).

3.1.3 Gegevensverzameling: selectie van primaire en secundaire bronnen

Het verzamelen van literatuur en gegevens voor dit onderzoek bleek een vervlochten en uitdagend proces waarbij de onderzoeksopzet is aangescherpt en verfijnd.

Voor de *literatuurstudie* is gebruik gemaakt van een sneeuwbal methode (*snowball sample*). Als startpunt is gebruik gemaakt van enkele bronnen aangereikt door de opleiding en veldwerkers. Via databanken en zoekmachines zoals Web of Science en Google Scholar is gezocht op termen als grassroots initiatives, community-based of community-led initiatives, community energy, self-organization, strategy, (meta)governance en public management evenals Nederlandse termen als maatschappelijk initiatief en energievoerders. Vanuit deze publicaties is gezocht naar andere terugkerende, veelgeciteerde of relevante bronnen, boeken, literatuurstudies. Uit deze brede verkenning is na terugkoppeling over de probleemstelling en opzet gekomen tot enkele kernconcepten waarmee het theoretisch kader is opgebouwd.

Vanuit het oogpunt van geldigheid is het wenselijk om gebruik te maken van meerdere (soorten) informatiedragers in het empirische gedeelte; het zogenaamde triangulatie. Voor de gevalsstudies zijn *empirische gegevens* dan ook vergaard met verschillende methoden uit een diversiteit aan nieuw materiaal (*primaire bronnen*) en waar mogelijk bestaand materiaal (*secundaire bronnen*).

Ten eerste is gezocht naar bestaande wetenschappelijke publicaties, scripties van andere studenten, rapporten van adviesbureaus, overheden en documenten van de organisatie zelf (zoals verslagen, rapporten, presentaties) maar ook groot aantal online nieuwsartikelen, eerdere interviews, filmpjes, persberichten, berichten van sociale media (Twitter, Facebook, LinkedIn) en andere webpagina's. Deze gegevens zijn gebruikt voor een gevalsbeschrijving.³¹

Deze gegevens zijn aangevuld door betrokkenen te bevragen. Er zijn per gevalsstudie meerdere semi-gestructureerde interviews afgenomen (zie daarvoor bijlagen). Daarbij is gesproken met oorspronkelijke initiatiefnemers en door hen aangedragen respondenten bij het initiatief en overheden, hoofdzakelijk omdat zij betrokken waren in contacten tussen beiden. Met enkele respondenten zijn interviews telefonisch afgenomen (*telefonische enquête*) of zijn meer gerichte schriftelijke vragen

³¹ Omdat een groot deel van het web niet direct toegankelijk of zichtbaar is via standaard zoekmachines en internetgebruik - het zogenoemde Deep Web - is gezocht naar anders 'verborgen' gegevens in databanken zoals het online handelsregister van de Kamer van Koophandel en online archieven van gemeenten en provincies, op webpagina's en sociale media van initiatieven en betrokkenen, en door middel van de Internet Archive (<https://archive.org/>) om mogelijk verwijderde webpagina's te achterhalen.

gesteld (*schriftelijke enquête*) in de hoop onduidelijkheden op te helderen. Het bevragen van betrokkenen is een geschikte methode voor het onderzoeken van een groot aantal variabelen, vaststellen van motieven of onderzoeken van gedrag in het verleden waar andersoortige gegevens niet beschikbaar zijn of te kort schieten (Swanborn, 1987, p.265). Een zekere consistentie is behaald door de vragen te relateren aan de operationalisatie.

In deze gegevensverzameling is tevens gebruik gemaakt van een sneeuwbal-methode. Gegevens zijn hoofdzakelijk verzameld met zoekdiensten als Google en voor nieuwsartikelen via LexisNexis. Aanvankelijk is gezocht in media naar berichten over initiatieven, projecten, betrokkenen en gerelateerde ontwikkelingen. Voor interviews zijn als eerste oorspronkelijke initiatiefnemers benaderd, geïdentificeerd uit schriftelijke bronnen en via oriënterende gesprekken. Zij droegen mogelijk interessante respondenten aan die gedurende langere periode een belangrijke rol speelden in interactie tussen initiatiefnemers en overheden, evenals schriftelijke bronnen die informatie boden over interactie binnen en tussen organisaties.³²

3.1.4 Gegevensverwerking: operationalisatie, analyse en verslaglegging

De verzamelde bronnen zijn per geval ingedeeld in categorieën als media (kranten, online nieuwsberichten, sociale mediaberichten, eerdere interviews enzovoort), documentatie (jaarverslagen, jaarrekeningen, verslagen van ledenvergaderingen, nota's, beleidsdocumenten, (master)plannen, (uitvoering)programma's, correspondentie (e-mails, officiële brieven), eerder (academisch) onderzoek), audiovisueel materiaal en interviews. Om gegevens te analyseren zijn theoretische concepten operationeel gemaakt, oftewel vertaald naar 'meetbare' grootheden.

Operationalisatie

Voor de operationalisatie zijn overheidsstrategieën en maatschappelijke zelf-organisatie eerst nogmaals gedefinieerd, gevolgd door een uiteenzetting van indicatoren en de (meet)waarden die zij kunnen aannemen. Deze waarden "bepalen mede welke onderzoeksmethoden geschikt zijn voor het onderzoek" (Van Thiel, 2010, p. 53). Omdat de waarden van deze variabelen niet duidelijk in een rangorde kunnen worden gezet worden zij 'nominaal' gemeten (ibidem). Aanvullende contextuele variabelen in deze relatie zijn inductief gezocht en daarom niet operationeel gemaakt.

Overheidsstrategieën

De variabele overheidsstrategie definieer ik als:

min of meer samenhangende reeks van handelingen van overheidsactoren gericht op het omgaan met en beïnvloeden van andere actoren.

De nominale indicatoren hiervoor zijn afgeleid uit de eerder besproken literatuurstudie.

	Type 1	Type 2
Taakopvatting	<i>Nauwe taakopvatting</i> Concentratie op eigen besluitvorming en stellen van gewenste doelen en begeleidende middelen	<i>Brede taakopvatting</i> Concentratie op maatschappelijke actoren, hun doelen en behoeften aan middelen in meer uitgebreide besluitvorming
Interactie	<i>Selectieve interactie</i> Selectieve interactie met maatschappelijke actoren, bij voorkeur goed georganiseerd of belangwekkend	<i>Intensieve interactie</i> Interactie zoeken en aangaan met diverse maatschappelijke actoren, waaronder minder georganiseerde partijen
Informatie	<i>Informatie als bron van zekerheid</i> Voorkeur voor bewezen ideeën en zekerheid	<i>Informatie om onzekerheid te verminderen</i> Open voor diverse en relatief onbewezen ideeën
Organisatie	<i>Maatschappelijk speelveld op afstand organiseren</i>	<i>Maatschappelijk speelveld organiseren door meespelen</i>

³² Enkele benaderde respondenten gaven geen reactie.

	Onderscheiden en toebedelen van strikt omliggende taken en aanpassing van deze organisatie en regels	Aanvaarden, onderhouden en zo nodig aanpassen van relaties met maatschappelijke actoren
Toezicht	<i>(Toezicht)relatie vastleggen</i>	<i>Ontwikkeldende (toezicht)relatie</i>
	Relatie tot maatschappelijke actoren vastleggen (formaliseren) middels duidelijke criteria (standaarden, overeenkomsten) voor toezicht en beoordeling	Relatie met maatschappelijke actoren gezamenlijk (laten) ontwikkelen met wederkerig toezicht in omgang

Maatschappelijke (zelf-)organisatie

De (samengestelde) variabele maatschappelijke zelf-organisatie definieer ik als:

het verschijnen en behouden van structuren, met een doel en identiteit, uit de interacties van actoren maar zonder de controle van een externe actor

Nominale meetwaarden zijn ontleend aan enkele specifieke publicaties (Van Meerkerk et al., 2013; Buijs, 2010; March, 1991; Van Olfen & Romme, 1995) en mijn eigen literatuurstudie. De onderscheiden tweedeling is analytisch. Meerdere waarden kunnen parallel voorkomen en gezamenlijk zorgen voor de uiteindelijke ontwikkeling van de organisatie (vgl. Van Meerkerk et al., 2013). Ik wil verder benadrukken dat deze keuze voor variabelen en meetwaarden nadrukkelijk bedoeld is om rekening te houden met de relatie tussen individueel en collectief niveau. Ik neem geen variabelen of meetwaarden op voor de relatieve openheid of geslotenheid en gevoeligheid voor externe verandering, dit zit al besloten in de andere variabelen.

	Behoudend	Vernieuwend
Structuren	<i>Strak gestructureerd</i>	<i>Losjes gestructureerd</i>
	Stabiliseren van bestaande interacties tussen actoren	Betrokkenheid van (nieuwe) actoren in nieuwe interacties
	Meer formele en mogelijk hiërarchische verbanden	In meer informele verbanden met vrijblijvende of beperkte verbondenheid
Doelen	<i>Doelgericht</i>	<i>Doelzoekend</i>
	Herkenbare gewenste uitkomsten (doelen)	Verkennen van nieuwe of alternatieve nastrevenswaardige uitkomsten (doelen)
	Verduidelijken en herbevestigen van (de noodzaak van behalen van) gestelde gewenste uitkomsten	Leren van nieuwe of alternatieve nastrevenswaardige uitkomsten
Identiteiten	<i>Sterke identiteit</i>	<i>Buigzame identiteit</i>
	Bevestiging van de eigen waarneming of indeling van de werkelijkheid	Op zoek naar en blootstelling aan andere waarnemingskaders of indeling van de werkelijkheid
	Versterken van eigen begrip van de zelf en ander	Het begrip van de zelf en ander is veranderlijk

Omdat de grenzen van deze ‘zelf’ niet inherent vastliggen hecht ik waarde aan oordelen van respondenten over op een bepaald moment relevante ‘elementen’, waar systeemgrenzen liggen en wat de ‘zelf’ is die zich organiseert (Buijs et al., 2009). Daarbij kijk ik tevens naar concrete relevante beslissingen en acties in een specifiek (sociaal-)geografisch gebied op verschillende schaalniveaus (ibidem, p. 53). Het identificeren van tastbare activiteiten op bepaalde momenten en bepaalde plaatsen biedt een nuttige aanvulling op sociale constructie (Morçöl, 2012).

Analyse en verslaglegging

De selectie en analyse van gegevens is handmatig gedaan aan de hand van boven weergegeven nominale meetwaarden of indicatoren. Doordat de analyse gedeeltelijk parallel verliep aan de gegevensverzameling, kon op grond van voorlopige analyses nog bijgestuurd worden (Swanborn, 1987, p. 354). Aangezien deze manier van coderen en analyseren zich hoofdzakelijk voordeed in mijn gedachten, is deze nauwer verbonden aan mijn (meta-)theoretische positie dan bijvoorbeeld in

statistisch onderzoek (ibidem, pp. 343-352). Hoewel er relatief weinig algemeen aanvaarde methodologische richtlijnen zijn voor dit soort analyse is het daarom belangrijk om voldoende aandacht te besteden aan de manier waarop conclusies worden bereikt. Om teveel subjectiviteit te voorkomen is getracht triangulatie te bewerkstelligen en is de operationalisatie waarmee de analyse is gedaan voorgelegd aan de begeleider.

Alle schriftelijke bronnen en (uitgeschreven) interviews zijn bekeken, waarbij de nominale waarden van variabelen telkens zijn gebruikt als globale leidraad voor de keuze van fragmenten. Daarbij bleef ruimte voor de selectie van extra fragmenten die mogelijk relevant zouden zijn. Deze fragmenten zijn gebruikt voor een reconstructie. Daarin heb ik eerst geprobeerd belangrijke gebeurtenissen in chronologische volgorde te zetten. Vanuit de formele oprichting van de coöperatie is zowel vooruit als achteruit in de tijd gewerkt. Vanwege de spanning tussen het beschrijven van een moment in tijd en een ontwikkeling over tijd moest ik selectief zijn in het belichten van belangrijke momenten en aspecten en ben ik zoveel mogelijk uitgegaan van gebeurtenissen die voor betrokkenen belangrijk bleken. Deze reeks gebeurtenissen vormde het geraamte van de gevalsstudie. Door vervolgens te kijken hoe, met wie en tot welk effect gebeurtenissen hebben plaatsgevonden heb ik geprobeerd de gevalsbeschrijving wat spreekwoordelijk vlees op de botten te geven. De reconstructie was echter uitdagend omdat initiatieven terughoudend zijn in deelname aan onderzoek en bovendien maar weinig systematisch vastleggen en publiekelijk beschikbaar stellen. Daardoor was een grote hoeveelheid primaire schriftelijke bronnen nodig om een beeld te krijgen.³³ Tot slot is geprobeerd hierin opeenvolgende fasen te herkennen (zie Van Thiel, 2010; Teisman & van Buuren, 2012).

Deze reconstructie is vervolgens doorgelopen waarbij is gelet op de aanwezigheid van de nominale meetwaarden uit de operationalisatie. Waar nodig zijn de originele bronnen opnieuw geraadpleegd. In de selectie van fragmenten en deze analyse is tevens uitgegaan van een open context om mij gaandeweg te richten op wat actoren deden op een bepaalde tijd en plek, en de gevolgen die daar uit voortkwamen in een mogelijk andere tijd en ruimte, zolang dit voor dit onderzoek relevant leek (vgl. Vayda, 1983). Zo is geprobeerd relevante alternatieve variabelen en verklaringen die in de casus naar voren kwamen mee te nemen (open codering). Hierdoor kon rekening worden gehouden met onverwachte of afwijkende uitkomsten en mogelijk tegenbewijs.

De analyse is weergegeven per variabele, gevolgd door een samenvattende reflectie van mogelijke oorzakelijke verbanden en een mogelijke (contextuele) verklaring. Op basis van deze reflecties worden gevalsstudies later vergeleken. Vanwege het soort onderzoek is vooral de navolgbaarheid van de analyses (verbonden aan herhaalbaarheid en betrouwbaarheid), en overdraagbaarheid en aannemelijkheid van conclusies van belang.

---

³³ Ondanks het tegen elkaar afzetten van gegevens uit verschillende bronnen bleef soms enige ambiguïteit bestaan over feiten. Op deze punten heb ik getracht voorzichtig te zijn met uitspraken.

Hoofdstuk 4.

GEVALSSTUDIE 1: GRONINGEN

Opbouw hoofdstuk

Deze gevalsstudie draait om het Groningse initiatief en is opgebouwd in drie delen: ten eerste een korte achtergrondschets van initiatiefnemers en de gemeente (§ 4.1.). Vervolgens beschrijf ik de voornaamste processen en gegevens van het initiatief in enkele, deels overlappende fasen (§ 4.2.). Tot slot volgt de analyse per variabele, waarna deze in een reflecterend stuk aan elkaar worden gerelateerd (§ 4.3.).

4.1 ACHTERGROND

De coöperatieve vereniging Grunneger Power werd in 2011 formeel opgericht voor de inwoners van de stad Groningen, zogeheten ‘Stadjers’, en het aangrenzende plaatsje Haren.³⁴ De uiteindelijke Groningse initiatiefnemers zinspelen echter al ruim van tevoren op een dergelijk initiatief voor burgers. Zo had de voornaamste drager van het initiatief had al sinds 2003 geen bestuurlijke verplichtingen meer bij zijn werk als hoogleraar. Sindsdien ontstaat bij hem pas meer interesse in duurzaamheid. Op enig moment benadert de directeur van onderzoeksbureau dutch hem voor het opzetten van een initiatief om de energievoorziening te helpen verduurzamen.³⁵ Zodoende raakt hij in 2007 betrokken bij het opzetten van C8 [R1; M108], uiteindelijk formeel georganiseerd als stichting in het voorjaar van 2008 [D46].³⁶ Via deze stichting ontstaat al gauw contact met de gemeente Groningen en andere initiatiefnemers.

Het in 2006 aangetreden college van Burgemeester en Wethouders (B&W) van de gemeente Groningen sprak al de ambitie uit om van Groningen de duurzaamste stad van Nederland maken [D20]. Na het vaststellen van een brede visie op duurzaamheid in februari 2007 werkt de Milieudienst (MD) dit streven verder uit. Zij dragen het beleid binnen de gemeentelijke organisatie. In juli 2007 verschijnt van hun hand een door raad goedgekeurde uitwerking in twee plannen: het beleidskader *duurzaamstestad.groningen.nl*, gericht op kwalitatieve verbetering van de leefomgeving en een Routekaart *Groningen Energieneutraal+ 2025* om de gemeente energieneutraal te krijgen [D12].

De plaatselijke Groenlinks blijkt hierin een belangrijke aanjager en probeert anderen mee te krijgen. De coördinatie en uitvoering van dit programma komt terecht bij de al aanwezige klimaatcoördinator, omgedoopt tot programmamanager duurzaamheid [M125; M126]. Vanuit een breed begrip van duurzaamheid zoekt de gemeente – hoofdzakelijk via de milieudienst - actief samenwerking met diverse maatschappelijke partners [D10, p.71; M26].

---

³⁴ Sinds 2006 heeft de aangrenzende gemeente Ten Boer wel beleidsbevoegdheid maar liggen de meeste uitvoerende taken bij medewerkers van de gemeente Groningen [D34].

³⁵ Hij was destijds betrokken bij onderzoeksinstelling Decide, in de jaren '90 door hem opgericht vanuit de RUG Houdstermaatschappij, gericht op complexe besluitvorming, en in twee tranches verkocht aan de ‘Dutch Group’ [R1]

³⁶ In deze periode lijkt in algemene zin meer aandacht voor klimaat en energie, mede door het verschijnen van de documentaire *An Inconvenient Truth* in 2006.

4.2 GEVALSBESCHRIJVING

4.2.1 Fase 1 (2007 – 2010): geleidelijke opbouw van ideeën en contacten

Samenvatting

In de Groningse Thomsonstraat en initiatieven C8 en Transition Town Groningen zoeken verschillende initiators manieren om burgers een actieve rol te laten spelen in verduurzamen van hun energievoorziening. Vanuit verschillende aanvliegroutes vinden zij elkaar rond een vergelijkbaar idee van een Gronings 'duurzaam energiebedrijf' voor burgers. Geleidelijk krijgt een kern van initiatiefnemers en de idee van een energiecoöperatie vorm.

De ambitie van de stichting C8 is de energietransitie versnellen met een brede en internationale 'burgerbeweging'. Daartoe zetten ze een duidelijke organisatiestructuur neer, met een raad van bestuur en commissarissen en bouwen een uitgebreid (inter)nationaal netwerk op. Ze willen enerzijds burgers mobiliseren om onafhankelijk van politiek en het (traditionele) bedrijfsleven duurzame energie te produceren en een rol te spelen in de transitie naar een duurzame samenleving. En anderzijds innovatieve ondernemers helpen de kloof tussen technische innovatie en bewezen techniek te overbruggen door hen te verbinden, ondersteunen en (financieel) begeleiden. Een daarvoor bestemd investeringsfonds zou moeten worden bekostigd uit lidmaatschapsgelden van 1 euro per dag, en door het laten terugvloeien van eventuele winsten naar dit fonds (revolvent) [R1; D62; D65; D70; M47]. In dit kader is ook de gemeente Groningen bezocht [R1]. De gemeente betaalt hen voor een advies om vier wijken in Groningen energieneutraler te maken. Dit advies [D6] zal echter geen vervolg krijgen. Volgens de initiator vooral door het ontstaan van een zware economische recessie.³⁷ Er dienen zich ook nog nauwelijks leden aan, wat hem doet twijfelen over de nadruk op de financiële kant [R1].

Een van deze projecten betrof zijn eigen Thomsonstraat [R1; D7; D69]. Gedreven door de ambitie om met zonnepanelen eigen energie op te wekken heeft hij daar zijn burens benaderd om opties te verkennen voor opwekking en onderling delen van energie [R1; D7; D69; A7]. Er leven veel verschillende ideeën [M45]. Vanwege de ongunstige kenmerken van onder andere zijn eigen dak, willen ze wellicht een groot nabijgelegen scholencomplex (AOC Terra) en een kantoorpand betrekken. De lokale ingenieur Van der Weele werkt hun ideeën uiteindelijk kosteloos voor hen uit tot haalbare scenario's. Op basis daarvan richtten bewoners zich eerst op elektrificatie van hun verwarming door de gezamenlijk aankoop van warmtepompen. Voor dit doel – en toekomstige aanschaf van zonnepanelen en eventueel onderlinge energielevering - besluiten Stokman en enkele burens om in de zomer van 2009 ook een Vereniging van Eigenaren (VvE) op te richten [R1; D44; D69; A7; M45].

Intussen ontstaat tevens contact met Hugo Klip. Samen met zijn vrouw een initiator en stuurgroep-lid van de Groningse Transition Town [R1]: een grotendeels informeel verband van mensen die hun eigen wijk, dorp, stad of streek willen voorbereiden op de gevolgen van een oliecrisis en klimaatverandering. Klip heeft de ambitie om een lokaal energiebedrijf te starten en vormt binnen enkele maanden na de eerste introductieavond in oktober 2008 al een kleine energiewerkgroep [M9; M24]. Zo'n werkgroep is bedoeld als een relatief en vrijblijvend verband waar mensen op gelijkwaardige basis deelnemen en gezamenlijk bepalen hoe zij het beste doelen kunnen bereiken. In de Groningse energiewerkgroep verzamelen ze veel informatie en met name via Klip spreken zij mensen in de stad die wellicht iets kunnen betekenen voor een lokaal energiebedrijf. Bij Stokman vindt hij destijds veel enthousiasme [R11]. Zij organiseren begin februari 2010 – in een zaal van de RuG – gezamenlijk een bijeenkomst om de belangstelling hiervoor te peilen en zodoende een "eerste stap" te zetten [M22; A10]. Rond deze tijd haakt de rest van de werkgroep echter wat af. Er lijkt daarin niet genoeg tijd en expertise aanwezig voor de ingewikkelde materie [R10; D11]. Stokman, Klip en een derde enthousiasteling gaan daarom door in een nieuwe groep, aanvankelijk genaamd "Noorderlicht" [R11].

³⁷ Vanaf oktober 2008 ontstaat een wereldwijde financiële crisis en economische neergaande trend. Dit heeft nog niet direct gevolgen voor de financiën van de gemeente Groningen. Het College van B&W had in al 2008 nieuw geld vrijgemaakt (tot ruim 5 miljoen euro) om een extra impuls te geven aan duurzame ontwikkeling van de stad en houdt daaraan vast. Dit is hoofdzakelijk bedoeld voor medefinanciering van enkele grote infrastructurele projecten op speerpunten van het programma [D16; M5]. In het voorjaar van 2009 bereidt de gemeente Groningen zich echter ook al voor op uiteindelijk teruglopende inkomsten uit het Gemeente fonds, bouwleges en de onroerendezaakbelasting (OZB) en hogere uitgaven voor bijstandsuitkeringen [D19].

Zowel vanuit de Transition Town als C8 onderhouden ze in deze periode goede contacten met de gemeente, met name de programmamanager duurzaamheid [R11]. Zo werken ze in september 2009 met de gemeente en enkele andere partijen samen rond de première van een klimaatfilm [M113; M28: M48]. Ondanks de verwachting de komende jaren aanzienlijk te moeten gaan bezuinigen houdt het – binnenkort aftredende - college nog vast aan haar speerpunten voor duurzaamheid. De ambitie om de gemeente in 2025 energieneutraal te krijgen blijkt wel forse extra inzet te vereisen op duurzame energie. De gemeente kan dit niet alleen bekostigen en wilt het beleid aanscherpen om gericht bij te kunnen gaan dragen aan maatschappelijke initiatieven. Daarom voeren ze aan het einde van 2009 met belanghebbenden en veelal specialisten – onder andere van C8 - een verkenning uit om de opties in kaart te brengen. Zo wil men toewerken naar fundamentele keuzes rond duurzame energie, en in 2010 komen tot een strategische agenda [D13; M26, p.17].

De idee van een lokaal duurzaam energiebedrijf leeft destijds bij gemeenten als mogelijk instrument om duurzame doelen te realiseren. Zo ontstaat ook in Groningen de wens de mogelijkheden te verkennen voor een Gronings “energiedienstenbedrijf” voor verschillende duurzame initiatieven [D13; D14]. Ambtenaren sluiten daarom in 2010 aan bij de nieuwe landelijke Community of Practice (CoP) waar gemeenten die op enige wijze bezig zijn met een lokaal energiebedrijf kennis en ervaringen kunnen delen.³⁸ Na een inventariserende bijeenkomst op 26 mei 2010 volgt een eerste 24-uur sessies in Dordrecht [D2; D1; M53].

Intussen is na gemeenteraadsverkiezingen in maart 2010 een nieuwe college van B&W aangetreden. Zij handhaven grotendeels de duurzaamheidsambities. Ook hebben ze de ambitie de opwekking van energie door inwoners te stimuleren [D21]. Vermindering van CO2 uitstoot gaat echter zeer traag en lijkt grotendeels het gevolg van andere factoren dan beleid. Duurzaamheid moet voortaan worden geïntegreerd in alle plannen en de financiering moet komen uit het reguliere budget van gemeentelijke diensten. De wethouder wilt dat er daarnaast meer ‘serieuze’ zaken gebeuren, met een duidelijk verhaal rond duurzame energie als ‘speerpunt’. De gemeente maakt mede op basis van input van experts een ‘aanvalsplan’ naar 2025 met ‘gerichte sporen’ en een actieplan tot 2014. Daarvoor reserveren ze tot 2014 zo’n 6,5 miljoen. Per geval zal worden bekeken of een project haalbaar is en de gemeente daaraan zal bijdragen [D15, pp. 311-313; R2].³⁹

De gedreven groep inwoners spreekt in 2010 geregeld met verantwoordelijke gemeentelijke ambtenaren en diverse andere instellingen over de mogelijke invulling en uitwerking van een coöperatie [R11; D48]. In september lijken er al concrete ideeën te bestaan voor ‘Grunninger Power’. Zo uit Stokman de ambitie om op een aantal terreinen zonnepanelen te plaatsen om elektriciteit te leveren aan leden van de coöperatie. Zo kunnen ook mensen zonder geschikt dak bijdragen aan verduurzaming. Terwijl hij benadrukt dat ze dit zonder gemeentelijke subsidie zouden kunnen, relateert hij tevens aan gemeentelijke ambities: “*Om dat te bereiken moeten burgers zelf ook het nodige doen, want anders lukt het de gemeente nooit*” [M56].

Tot in het najaar van 2010 drukken gemeentelijke ambtenaren hen echter op het hart nog geen coöperatie te starten “...die zeiden steeds: *Frans, wacht nou, wacht nou want als het nou niet slaagt dan duurt het weer tijden voordat we weer een nieuw initiatief kunnen [beginnen]*” [R1]. Stokman wordt gevraagd om eind november te spreken op de derde bijeenkomst van de Community of Practice rond lokale energiebedrijven [D43], waar de aandacht inmiddels verschuift naar het faciliteren van particuliere initiatieven [D2]. Het contact met eveneens betrokkenen van het Amsterdamse ‘Wij Krijgen Kippen’ zijn volgens hem doorslaggevend: “*de laatste zet (...) om te beginnen met Grunneger Power. Want ik mocht een hoofdlezing geven in Meppel, voor de Community of Practice van een aantal gemeentes en op dat moment kregen we eigenlijk constant signalen van de gemeente van ‘alsjeblieft, richt geen burgercoöperatie op want als dat mislukt dan zijn we weer jaren terug en dat soort dingen meer, en toen heb ik aan deze prachtvrouwen gevraagd ‘wat moet ik doen?’ Toen zeiden ze: ‘oprichten’*” [D8; A3]⁴⁰

³⁸ Ondersteund door Agentschap NL en het Ministerie van I&M.

³⁹ Aanvalsplan ‘Groningen Energieneutraal 2025’.

⁴⁰ Wijkrijgenkippen was een tweejarig doe- en leerproject met burgers en bedrijven in en om Amsterdam-Zuid in nauwe samenwerking met het Amsterdamse Stadsdeel Zuid, gefinancierd met het Innovatieprogramma Klimaatneutrale Steden (IKS) [D8; D64].

4.2.2 Fase 2 (2010 – 2011): formele start en verkenning handelingsopties

Samenvatting

Na enige twijfels, komt begin 2011 een proces op gang met enkele ‘trekkers’ en enthousiastelingen om bestaande informele netwerken om te zetten naar een coöperatieve vereniging voor Groningers.

Het wordt gedragen door een klein groepje bestuursleden, in woord en daad ondersteund door diverse doe-groep ‘specialisten’ en andere vrijwilligers. Ze concentreren zich op laagdrempelig maar ‘kwalitatief’ zonnepanelenadvies en bemiddeling. Kleine successen worden gevierd en alle kansen worden aangegrepen om de coöperatie in de bekendheid te brengen.

Om het initiatief aan de gang te houden moeten ze ook grotere projecten gaan doen. De aandacht verschuift naar energielevering als mogelijke inkomstenbron.

In december van 2010 verhuizen Klip en zijn partner naar het buitenland [M114]. De andere initiatiefnemers hebben echter ook goede banden met de Transition Town Groningen [R1]. Een oudlid van de werkgroep energie en communicatie-specialiste blijkt bereid kosteloos een website te maken [M102]. De in oprichting zijnde coöperatie maakt tot dan nog gebruik van de Transition Town website en hanteert een fysiek adres aan de sociologie-afdeling van de RuG. Via contacten bij C8 raakt ook een oud-Gasunie werknemer betrokken met kennis van techniek en de energiewereld [R1]. Een handvol enthousiastelingen met verschillende achtergronden werken de plannen voor een energiecoöperatie uit. Het mocht aanvankelijk niet te groot worden, en ook niet veel kosten.. Om sociale binding en betrokkenheid te krijgen moet het een coöperatie worden *van en voor de stad* [M50].

Het verschil tussen de minimale interesse in C8 en de betrokkenheid bij het starten van Grunneger Power versterken bij Stokman de overtuiging dat resultaten vooral zichtbaar moeten worden [R1; A3]. De ‘missie’ werd dan ook ‘eerst waarde creëren, dan volgt de rest vanzelf’ [M17]. De nadruk ligt dan ook op zonnepanelen omdat deze investering terug te verdienen is en het zorgt voor een zichtbare verandering, die anderen kan aansporen [M55].

Het doel is om zoveel mogelijk huishoudens en organisaties (VvE’s, bedrijven, woningcorporaties) in de stad in staat te stellen om met zonnepanelen duurzame energie op te wekken op eigen dak of via een constructie deel te nemen in een project op een appartementsgebouw, gemeentelijk pand of open terrein. Het lidmaatschap blijft laagdrempelig: huishoudens en organisaties kunnen voor 10 euro per lid worden en profiteren van diensten, voor organisaties geldt tevens een extra euro per werknemer, huurder of lid. De initiatiefnemers willen alle financieringsmogelijkheden regelen, afhankelijk van het project via huurkoop of de coöperatie [M36; M132].⁴¹

Met de blik op VvE’s hopen ze huiseigenaren en het liefst ook particulieren met appartementen te bereiken. Nog voor de formele oprichting rekenen ze al op 250 leden, grotendeels via VvE’s die met hun hulp energie willen gaan produceren [M109; M1]. Bij voorkeur worden zulke organisaties en hun werknemers (tegen gereduceerd tarief) ook lid. Het voorlopig bestuur hoopt zo maar liefst vijf- tot tienduizend leden te kunnen halen [M62; M55].

De voorzitter distantieert hen tegelijk expliciet van energiebedrijven van ‘vooruitstrevende’ gemeenten die burgers juist zouden zien als (lastige) klanten. Volgens hem missen zij de essentiële sociale effecten die lokale energieproductie heeft en kunnen professionals en gemeenten enkel voorwaarden creëren voor sociale cohesie [M109; M1]. Ondanks de uitgesproken wens om ‘onafhankelijk’ te zijn van politiek hopen ze niettemin ook op samenwerking met de gemeente en zeggen ze te passen in het net gepresenteerde masterplan Groningen Energieneutraal [A1].⁴²

Daarin erkent de gemeente dat de hoge investeringskosten voor verduurzaming van de stad niet op te brengen zijn zonder ‘privaat geld’. Samenwerking met andere partijen is daarom een centraal uitgangspunt in het masterplan. De gemeentelijke rol wordt beschreven als ‘aanjagen’, ‘stimuleren’, ‘faciliteren’ en inspelen op problemen rond financiering en ‘administratieve rompslomp’. Voor het spoor zonne-energie willen ze zonnepanelen plaatsen op geschikte gemeentelijke gebouwen, huiseigenaren risicovrij “huisgebonden” zonnepanelen laten huren via de gemeentelijke belasting

⁴¹ Huurkoop verwijst naar financieringsconstructies waarbij deelnemers geen geld inleggen voor de initiële investering maar de zonnepaneel-installaties over een langere periode afbetalen en uiteindelijk kunnen overnemen.

⁴² Zie voorstel van B&W - GR 10.2509710 en goedkeuring in de raadsvergadering van 16 februari 2011, als agendapunt 8d.

(OZB), komen met een online dienst voor burgers met interesse in zonne-energie en een proefproject starten met woningcorporaties [A1; D22; D18].⁴³

Stokman hoopt dat de gemeente op haar panden niet alleen zonnepanelen voor eigen gebruik zal zetten [M55]. In februari – als inspreker bij een raadscommissie – stelt hij al voor om de zonnepanelen op gemeentelijke terreinen en gebouwen te laten kopen of leasen door burgers zonder een geschikt eigen dak, en hen daarvoor “dezelfde” gemeentelijke “belastingkorting” te bieden als iemand met geschikt eigen dak. Dit zou gemeentelijke investeringen besparen en tegelijk energiebesparing en lokale productie versnellen [A1].⁴⁴ Hoewel er veel (semi-)gemeentelijk vastgoed – zoals sporthallen en kantoren – beschikbaar is stuiten dergelijke constructies via gemeentelijke belastingen op juridische barrières [M62; M55]. Dit vereist eerst aanpassing van nationale wetgeving. Hij beschrijft de gemeentelijke organisatie in maart als “*positief over Grunneger Power, maar afwachtend*” [M55].

Deze voorlopige voorzitter is de kartrekker en tevens het ‘gezicht’ naar buiten [M17]. Het voorlopig bestuur bestaat verder uit Falkena, een voormalig medewerker van de Groningse natuur- en milieufederatie en oud-lid van de TT-energieworkgroep, als secretaris en Aptroot, met een technische achtergrond als specialist in duurzaam gas en zonnepanelen-installaties, als penningmeester [M38; M109; M1; R1]. De secretaris begint in aanloop naar de lancering echter een eenmanszaak, en heeft daarom niet meer genoeg tijd om in het bestuur te blijven [R11]. De voorzitter vindt een ander voormalig lid van deze werkgroep, die met haar partner ook de website opzet, bereidt dit over te nemen [M102; R1; A3]. Ze zullen in eerste instantie alles met het bestuur moeten doen [M55; D61]. Ruim twintig anderen vormen een ‘doe-tank’ in plaats van een ‘denk-tank’ [M116; M109; M1] die kennis en kunde biedt [A3]. Een notaris biedt bovendien gratis zijn diensten aan voor de formele oprichting [M70].

De promotie verloopt ook grotendeels via laagdrempelige lokale en online kanalen – vaak via bestaande contacten – zoals bij het Dagblad van het Noorden [M62; M55], Transition Town Groningen [M36]; P-Nuts [M133; M109; M1], de Groningse Natuur- en Milieufederatie [M132], een Universiteitskrant [M7], universiteitswebsite [M32] enzovoort. Op 31 maart sluiten ze aan bij een publiekelijke discussieavond over zonne-energie in Forum Images, de eerste in een reeks discussieavonden op initiatief van het Groninger Forum en in samenwerking met onder andere de Milieudienst [M62; M30; M31; M106]. Daar wilt men Grunneger Power ‘lanceren’ en hun plannen uiteenzetten [M62; M55; M7]. Van de 160 aanwezigen worden meteen zo’n 50 mensen lid, aldus Stokman [R1; A3].⁴⁵ De Coöperatieve Vereniging Grunneger Power (U.A.) wordt vervolgens 6 april formeel opgericht [D45].

Kort na deze oprichting sluit een oud-collega van de penningmeester zich hierbij aan. Hij heeft ervaring in de energiesector als ‘business-developer’ en heeft sinds april een betaald ‘studiejaar’ genomen bij de Gasunie waardoor hij veel tijd aan de coöperatie kan besteden als een officieus vierde bestuurslid [R6; M111]. Daarmee moet slechts een van de bestuursleden nog werken voor een volledig inkomen en kunnen ze veel tijd in de coöperatie en alle formele aspecten steken. Ze krijgen gratis juridisch en communicatief advies en worden ondersteunt door actieve vrijwilligers [M116; D71; R6]. De uitgebreide netwerken van initiatiefnemers bieden tevens contacten bij onder andere de RUG, C8, onderzoeksbureau dutch/Decide, Transition Town Groningen, Urgenda, de Stichting Samen Energie Neutraal, Gasunie, de gemeente Groningen en mogelijke andere partners [D53].

Het ontbreekt hen aan eigen middelen. De aankoop en financiering moet daarom direct van leden komen [A5]. Ze willen anderen helpen bij de soms ingewikkelde aanschaf van zonnepanelen. Doordat ze geen winst nastreven zou hun advies niet commercieel gekleurd zijn. “*Wij zorgen ervoor dat mensen zich geen zorgen hoeven te maken, geven korting, zijn objectief*” [M7]. Het collectief helpt bij het vinden van leveranciers en een installateur op basis van een selectieprocedure met kwaliteitscriteria, waarbij niet naar de goedkoopste voorkeur kijkt, maar ook wordt gekeken naar hoe het wordt geproduceerd en de kans dat betrokken bedrijven op lange termijn nog zullen bestaan [A5]. Alleen de lokale installateur Awizon reageert op het verzoek met kwaliteitscriteria. Deze vaste aanbieder kan GP-leden door gebundelde inkoop korting (6 tot 8 procent) bieden op zonnepanelen

⁴³ Doelen zijn inmiddels teruggebracht 50% CO2 reductie in 2025 en energieneutraliteit in 2035 [D18].

⁴⁴ In de vergadering van de Commissie Beheer en Verkeer – 9 Februari 2011 - Voorstel Masterplan (GR 11. 2509710).

⁴⁵ Stokman is naast onder andere Minnesma (Urgenda) een van de sprekers in het kader van een reeks duurzaamheidsgesprekken, en promoot daar de nieuwe coöperatie Grunneger Power [M30].

met ‘garanties voor de toekomst’ [M64; M116; M37; M39]. Voor elk zonnepaneel dat via bemiddeling van GP wordt geplaatst biedt de installateur hen 10 euro aan [M41; R6].

Ze hebben dit geld nauwelijks nodig omdat vrijwel alles vrijwillig is en daarmee kosten en risico’s zeer laag zijn. Tegelijk vormt dit met de ledencontributie ook geen verdienmodel om te gaan investeren: “(...) dat in het begin iedereen zij van: ‘ja maar wat is nou je businessmodel? Je vraagt 10 euro per huishouden en van die bedrijven ook. Daar kun je toch nooit iets van oprichten.’ Nee, natuurlijk niet en ik heb gezegd, belangrijker is die voorkant. Die voorkant is veel moeilijker dan die achterkant. Als je eenmaal die voorkant hebt, dan is het zo dat die achterkant uitgebouwd kan worden. De voorkant is dus je leden en zorgen dat die leden dus daadwerkelijk die transformatie maken en die achterkant dat is bij wijze van spreken je administratieve [organisatie] en winst die je gaat maken en dergelijke” [A4].

Zonder marketingkosten proberen ze op allerlei manieren mensen te bereiken en overtuigen lid te worden of elders actief te worden. Het ledenaantal loopt in de eerste maanden op naar circa 120 particuliere leden, en 100 leden via lidmaatschap van organisaties. Betrokkenen verkennen en consulteren onder leden en voeren via uitgebreide netwerken gesprekken met buurtbewoners en enkele VvE’s en hun respectievelijke woningcorporaties over zonnepanelen voor huurders. Er vinden ook contacten plaats met Lefier over panelen op een kinderdagverblijf, en met agrariërs, de provincie, gemeente en anderen over mogelijke projecten [M116].

Zoals gezegd zouden ze naast advies voor particuliere huishoudens en bedrijven met geschikt eigen dak, uiteindelijk graag ook grotere collectieve zonne-energieprojecten realiseren. bijvoorbeeld op grote daken of terreinen, zodat bewoners zonder geschikt eigen dak, zoals in een appartementencomplex, dezelfde voordelen kunnen genieten als particulieren [M116]. Ambities voor de zogenoemde ‘loze derde ruimte’ vragen echter veel kapitaal. Deze projecten komen namelijk niet in aanmerking voor dezelfde nationale salderingsregeling als particulieren, en zijn daardoor financieel vrij onaantrekkelijk [M119]. Het ontbreekt hen echter aan de financiële middelen om als coöperatie de inkoop van zonnepaneel-installaties te doen [R6]. Het enige alternatief lijkt een vrij ingewikkeld en onzeker proces aangaan voor de Subsidieregeling Duurzame Energie+.

De gemeente Groningen heeft in 2011 nog geen heel concrete plannen voor dit soort zonne-energieprojecten. Er is wel een tweekoppig tijdelijk projectteam gestart bij de afdeling Ruimtelijke Ordening/Economische Zaken (RO/EZ) die activiteiten voor het nieuwe uitvoeringsprogramma bij meerdere afdelingen in goede banen moeten leiden [R2; D17, p.40]. Stokman doet bij hen enkele keren zijn verhaal over de plannen van de coöperatie maar dit word geruime tijd terughoudend ontvangen. Men lijkt niet erg overtuigd van het soms erg ‘zachte’ verhaal van de socioloog [R2] die vraagt om inzet van de gemeente. De voorzitter beschrijft dit als een afwachtende en wat afhoudende houding [M119] en ‘koudwatervrees’ van een partij die het initiatief liever in eigen hand houdt [M116].

In juli stelt hij dat de gemeente al wel door begint te krijgen dat Grunneger Power ‘een actieve organisatie is die iets waar kan maken’ [M119]. Ze hebben dan 400 leden [M60] en in Haren worden de eerste zonnepanelen geplaatst op de woning van het officieuze bestuurslid [M61; M18]. De ‘zonnepanelenkorting’ heeft de installateur bovendien een groot aantal andere offertes opgeleverd. Vooral via de voorzitter herhalen ze de wens om op een groot terrein van de gemeente Groningen iets te realiseren voor huishoudens en bedrijven zonder geschikt eigen dak. Daarvoor heeft de hij ook al verschillende locaties in gedachten zoals de voormalige vuilstortplaats Woltjespoor of een slibdepot. Vooralsnog word hiervan niks concreet [M119]. Om de “patstelling” te doorbreken [M66] en na 2013 ook grotere en kostbare energieprojecten te kunnen doen ontstaat de ambitie om in 2012 de stap te maken naar een “nutsbedrijf” door als “leverancier” gas en elektriciteit te gaan inkopen en verkopen aan de leden. Als private partij mogen ze zich op deze ‘markt’ begeven. De winsten daarvan - afhankelijk van de markt tussen de 75 en 140 euro per klant – kunnen ze dan gebruiken voor investeringen in om meer kostbare projecten te financieren. Samen met de voorzitter wordt hij de voornaamste aanjager van dit idee [M61; M60; R1; R6].

4.2.3 Fase 3 (2011 – 2012): aanzet tot energielevering en professionalisering

Samenvatting

Aan het einde van 2011 worden plannen voor energielevering concreter en raakt de gemeente ook enthousiast. Met financiering van de gemeente en Triodos bank weten ze via de vergunning van Trianel energie te verkopen.

De organisatie probeert te professionaliseren en staat in het teken van klantenwerving. Hoewel dit minder groeit dan gehoopt en ze in het nieuwe jaar wellicht zelf een vergunning moeten krijgen blijven ze positief.

Hij begint naar het einde van 2011 de markt te verkennen, en kijkt expliciet naar de lokale Stadtwerke in Duitsland, voortkomend uit gemeentelijke energiebedrijven. Met winst uit verkoop van gas en elektriciteit kunnen zij investeren in duurzame lokale projecten [M66]. Hij spreekt met diverse partijen over de ambitie om verdere stappen te zetten, waaronder de gemeente. De nieuwe programmamanager is positief en moedigt hen aan om deze uit te werken [R2; R6]. Zelf een energieleveringsvergunning aanvragen bleek in dit stadium echter niet haalbaar. Door de lastige procedures en eisen is het nog te duur om zelf eigen vergunning te verkrijgen. Ze zoeken daarom een gevestigde partij met vergunning als partner [M131]. In Nederland wordt destijds een zogenaamde “white-label” constructie gedoogd waarbij partijen van een partij met een leveringsvergunning energie afnemen en onder eigen naam doorverkopen tegen ‘normale prijzen’. Breithaupt schat aanvankelijk dat ze 6000 klanten nodig hebben, volgens hem haalbaar op een totaal van 100.000 adressen in Groningen en Haren [M66].⁴⁶ Tegen oktober 2012 steekt hij veel tijd en moeite in het schrijven van een businessplan en verdienmodel [R6].

De circa dertig actieve bestuursleden, ‘experts’ en anderen doen intussen zo goed als alles “met de fiets” en zonder vergoeding. Begin september leveren ze voor het eerst advies en bemiddeling voor een groter project: het plaatsen van zonnepanelen bij circa 20 huishoudens in de Thomsonstraat [M66]. De VvE – met Stokman – is inmiddels ook lid van de coöperatie [D69, p.7].⁴⁷ Zij hebben dan al concrete ambities om energie uit te wisselen met nabijgelegen schoolgebouw AOC Terra en mogelijk een zwembad De Papiermolen. Daarvoor zou hij graag aansluiten bij de uitbreiding van een KEMA-project [M66].⁴⁸

Nationale regelingen zoals de salderingsregeling voorzien echter niet in (aantrekkelijke) mogelijkheden om op het dak van dit soort grote panden maar ook braakliggende terreinen zonnepanelen te leggen voor mensen zonder geschikt ‘eigen’ dak. Daardoor wordt de investering minder snel terugverdiend. Grunneger Power zoekt daarom innovatieve financieringsconstructies [M66].⁴⁹ Al snel na de oprichting overleggen actieve leden met bewoners in de wijken Lewenborg (Waterland) en Bejiun (Bentismaheerd) en vervolgens met de respectievelijke woningcorporaties (Nijestee en Patrimonium) over zonnepanelen voor huurders. Zowel bewoners als corporaties reageerden enthousiast op de plannen [M66; M119; M121]. De Nijestee-directeur bleek gecharmeerd maar wil alleen meedoen ‘als het niks kost’ [M14]. GP toont met berekeningen aan dat kan het rendabel kan zonder enige subsidie [M4]. Na enkele maanden onderhandelen, komen ze overeen dat de huur licht zal stijgen om de installaties te bekostigen en over een periode van 25 jaar terug te verdienen, terwijl de huurders besparen op hun elektriciteitskosten en daardoor netto niet meer moeten betalen. Het installatie-onderhoud en de proceskosten zouden bovendien via Grunneger Power geregeld worden [D8; D71; A2]. Tegen oktober heeft zich ook een derde VvE gemeld als kandidaat voor een project [M129] en ook elders in Nederland was interesse in het concept.

Op de eerste algemene ledenvergadering (ALV) van 1 november presenteren ze de tot dusver geboekte resultaten en hun toekomstplannen [M118; M23; M6]. De overeenkomst met Nijestee lijkt

⁴⁶ Er is enig contact met initiatiefnemers in Veendam (het latere ‘Energie van Nu’), die pogen met de NOM een bedrijf op te zetten om energielevering door coöperaties technisch te ondersteunen [M129].

⁴⁷ 12 huishoudens hebben een warmtepomp aangeschaft en circa 20 huishoudens hebben geïnvesteerd in PV zonnepanelen.

⁴⁸ Een KEMA-project in Hoogkerk rond de ontwikkeling van tools voor intelligent gebruik van energie en experimenten om dit lokaal uit te wisselen. Ze zoeken het liefste een hele straat, waar iedereen meedoet te vinden voor uitbreiding van het smart-grid pilotproject dat in 2013 met (Rijks)subsidie zal worden gerealiseerd [R1; D71; A5; M42; M43].

⁴⁹ Ze kijken bijvoorbeeld naar de Gemeente Amsterdam [M6] die – in samenwerking met Nuon en netbeheerder Liander – bewoners van appartementencomplexen met zonnepanelen opgewekte energie van hun energierekening liet afhalen zonder een fysieke verbinding tussen deze zonnepanelen en afzonderlijke appartementen [M105, p.24]. Dit *virtueel salderen* paste niet binnen de elektriciteitswet 1998, en de gemeente dekt daarom 1 jaar het gat in het verdienmodel van de VvE. Door het uitblijven van een structurele oplossing zijn de systemen daarna omgebouwd om te passen binnen de elektriciteitswet.

een landelijke primeur doordat bepaalde huurders toch kunnen meeprofiten: "*De aanschaf van zonnepanelen is bijna altijd voorbehouden aan huiseigenaren. We zijn heel blij dat het in zo'n vroeg stadium is gelukt om zonnepanelen ook toegankelijk te maken voor mensen die het financieel niet zo breed hebben.*"⁵⁰ Met corporatie Patrimonium werd voor 45 huizen in de wijk Beijum eenzelfde deal beoogd [M59]. Na toenadering van een lid valt ook reparatie onder het dienstenaanbod: "*Aan het reactiveren van oude zonnepanelen hebben we nooit gedacht, maar dat is natuurlijk wel een belangrijke stap*" [M63].

De formele kanten van de organisatie worden tevens verder uitgewerkt.⁵¹ Omdat ze alles met de fiets deden komen ze niet veel in Haren [R6]. Desalniettemin lijken ze het grootste initiatief in de regio met uitgebreide contacten elders in Nederland. Ze worden voor anderen een voorbeeld en krijgen veel vragen [M65; M58; M100; M117]. De vrijwilligers van Grunneger Power kunnen de vele vragen echter niet aan [R1]. Inmiddels had de Natuur- en Milieufederatie Groningen een inventarisatie gemaakt van lokale initiatieven in de provincie en wil zij deze stimuleren en bij elkaar brengen. Ze zien Grunneger Power daarin als 'koploper'. "*Die hebben al 900 leden, die hebben al zonnepanelen, die bereiden zich voor op de stap naar de markt*" [D63]. Zij sluiten daarom in november een intentieverklaring voor samenwerking: Grunneger Power zal kennis en ervaring delen terwijl de NMF de coöperatie waar nodig ondersteunt. Er zijn dan circa 14 plaatsen in de provincie Groningen met plannen voor een energiecoöperatie en ook de Drentse gemeente Assen kijkt naar Grunneger Power als voorbeeld. Hoewel ze hun ervaringen graag ter beschikking stellen, kunnen deze initiatieven zich niet bij hen aansluiten, om de lokale binding te houden [M65; M58; M27; D49].

Ook de provincie Groningen raakt eind 2011 geïnteresseerd, vooral de net geïnstalleerde Gedeputeerde van der Ploeg. Hoewel energie niet in zijn portefeuille zit bedingt hij toch het thema lokale energie [R4]. In gesprek met de NMF en anderen beraadt de provincie zich op mogelijke ondersteuning voor inwoners bij het opzetten van een lokale energiecoöperatie [M57]. In de uitwerking van het collegeprogramma – als programma energie 2012 – 2015 – zal lokale energie een speerpuntproject vormen. Ook het GP-bestuur heeft geregeld contact [M118]. Vooral via de voorzitter en de Commissaris van de Koningin Van den Berg [R6].

Ze steken veel moeite in het bereiken van nieuwe mensen. Door het gebruik van nauwe contacten met lokale media en ondersteuning door de gemeente krijgen ze veel publiciteit. Het aantal leden groeit snel, voor een groot deel door het actief betrekken en lidmaatschap van organisaties en instanties als VvE's en Nijestee [D71]. Bestuurders hopen dat deze organisaties tevens communicatiekanalen vormen naar anderen [M110; D37; D33]. Betrokkenen hopen in 2012 te starten met levering van gas en elektriciteit en onafhankelijk te blijven van 'onbetrouwbare politiek' [M118]. Om energie te leveren hebben ze echter zo'n 400.000 euro nodig, het maandelijkse bedrag voor een klant staat namelijk vast maar de kosten voor het werkelijke verbruik moet worden voorgefinancierd aan de leverancier. Daarom zijn er in de winter tekorten en moet het verschil kunnen worden voorgeschoten door Grunneger Power. Er wordt daarom toch gekeken naar een achtergestelde gemeentelijke lening [D10]. Bewust geen subsidie.

Er is geregeld contact met de gemeente Groningen. Volgens de gemeentelijke manager raken ze vooral door Breithaupt en zijn verhaal overtuigd dat ze Grunneger Power moeten steunen omdat 'het verhaal klopte' [R2; R5]. In november gaat Breithaupt met een stappenplan en economisch model al bij de gemeente op bezoek [R6]. Zijn zakelijke aanpak, de duidelijke en professionele presentatie en helderheid van het stappenplan maken bij de gemeentelijke programmamanager meer indruk dan de eerdere gesprekken met en voorstellen van Stokman. Hij kan dan ook rekenen op enthousiasme bij ambtenarij en wethouders [R2; D5]. Begin december wordt het voltallige college van B&W zelfs lid van de coöperatie [M110]. Waar de gemeente volgens Stokman aanvankelijk nog terughoudend was staan ze dan 'te springen om samen te werken' [M118].

Breithaupt werkt echter nog aan het sluitend maken van de businesscase. Begin januari is het stappenplan en de businesscase pas echt af. Hij presenteert dit businessplan aan de verantwoordelijke ambtenaren en wethouders [R6]. Het plan en verdienmodel speelt volgens de gemeentelijke

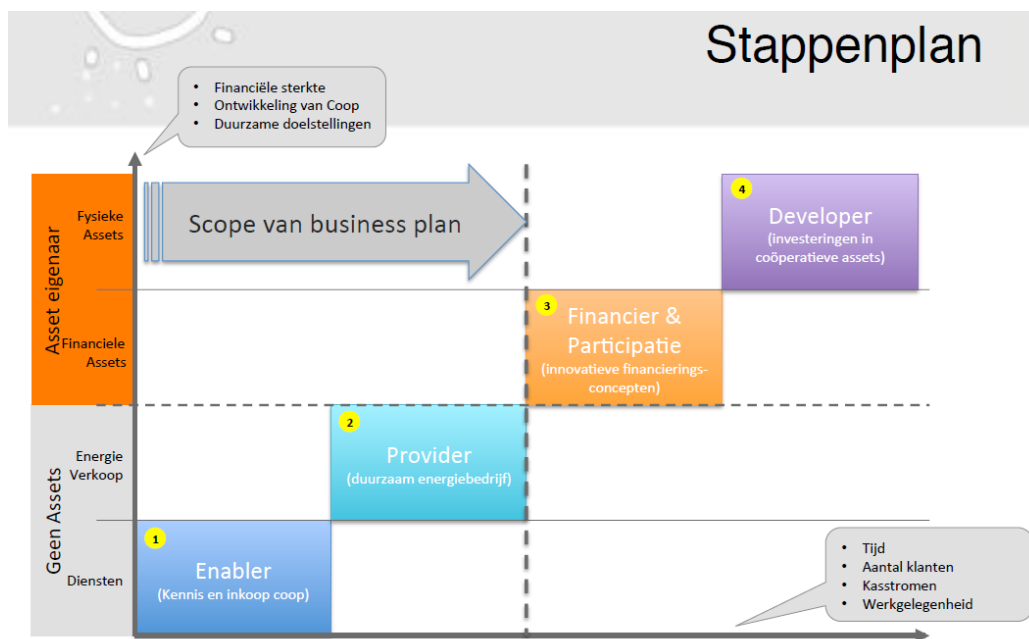
⁵⁰ Nijestee financiert zonnepanelen voor 25 grondgebonden sociale huurwoningen in Waterland die in 25 jaar worden terugverdiend.

⁵¹ Zo wordt het officieuze bestuurslid, een van de meest actieve leden alsnog officieel benoemd als vierde bestuurslid. Op voorstel van het bestuur wordt bovendien een tweekoppige kascommissie ingesteld om verslaglegging te beoordelen, en huren ze een Gronings accountant -en adviesbureau in voor de jaarverslaglegging.

programmanager een doorslaggevende rol bij het snel overtuigen van de wethouder en ambtenaren [R2]. Ze willen financieren maar stellen als voorwaarde dat een commerciële bank eveneens krediet van 200.000 euro beschikbaar zou stellen [D10, p.47].

Op de Algemene Ledenvergadering van 16 januari worden de plannen voor een ‘energiebedrijf’ ook aan leden gepresenteerd. Breithaupt licht toe dat de elektriciteit zal komen van “coöperatie” Trianel B.V., en het gas lokaal wordt ingekocht. Het verdienmodel is voorzichtig opgesteld omdat ze in tegenstelling tot Duitse “coöperaties”, geen inkomsten krijgen uit netbeheer, enkel uit marges tussen inkoop en verkoop. Er kan gestart worden mits zich binnen een jaar zo’n 200 a 300 klanten aanmelden in Groningen en Haren zodat men door kan groeien naar een omslagpunt van 2000 klanten, waarna het winstgevend wordt. Vanwege het hogere energieverbruik in de winter en de daarvoor noodzakelijke voorfinanciering wil het bestuur haast zetten achter levering en stelt de voorzitter voor al per april te starten, en niet een half jaar later, met als ontbindende voorwaarde dat de financiering in februari rond moet zijn. De aanwezige leden zowel akkoord met dit voorstel als met het aftreden van Breithaupt als bestuurslid en herbenoeming als directeur. Omdat er te weinig leden zijn komt er een in februari een extra ALV om de statuten te wijzigen [D37] en te verplichten dat winst wordt geïnvesteerd in duurzame projecten [M13; D38]. Buiten dat Trianel met haar vergunning energie levert die ze onder eigen naam verkopen [M131], verzorgen zij de eerste jaren ook de administratie totdat Grunneger Power groot genoeg is [M71] en zelf een vergunning kan krijgen. Volgens het businessplan moet de directeur het bestuur ontlasten, wat hem vervolgens controleert, en adviseert op afgesproken resultaten [D5].

De banken die hij bezoekt stellen zeer hoge eisen voor financiering. De bereidheid van de gemeente lijkt echter een positief effect te hebben [R6]. Mede door het vooruitzicht van de gunstige lening werd het voor de Triodos bank aantrekkelijker de andere helft te financieren [M115; M124]. In

februari 2012 geeft het College formeel een lening van 200.000 euro aan de coöperatie omdat dit ‘past binnen het programma ‘Groningen geeft Energie’ en GP zo’n 15 % zou kunnen bijdragen [M115; M124]. Half februari is de financiering zo goed als rond. Met instemming van de leden over de statutenwijziging, kon men beginnen met het opzetten van het ‘bedrijf’ als ‘professionele organisatie’ die voldoet aan ‘alle regels van de Energiekamer en de NMa’ [M71].

In deze gehele periode zijn wel enkele gesprekken met de gemeente Haren, maar deze hebben weinig concrete resultaten. In de gemeentelijke organisatie – tevens in een college met Groenlinks – was men in 2007 tevens begonnen met het opzetten van klimaatbeleid met de ambitie om de gemeentelijke organisatie in 2015 en de gemeente in 2030 klimaatneutraal te krijgen. Dit kreeg uiting in een Klimaatnota en in 2008 werd met een geringe SLOK-subsidie begonnen aan uitwerking van een actieplan. De ambitie voor de gemeente leek echter al gauw onrealistisch, en de ambities voor de

gemeentelijke organisatie zou tevens veel hen vergen [D31; D32]. Na oprichting van Grunneger Power wordt de gemeente met haar ambtenaren in november 2011 lid [M121; M110]. Ze zoeken echter niet heel actief samenwerking. De gemeentelijke organisatie lijkt nog te kampen met de financiële lasten van nieuwbouw van het gemeentehuis en raakt aan het einde van 2011 bovendien verzeild in publieke schandalen omtrent het onterecht verscheuren van parkeerboetes van bestuurders, en de onrechtmatige verlening van een bouwvergunning. In 2012 stelt de verantwoordelijke wethouder dat zij “aan de zijlijn” staan en aanmoedigen, maar niet meespelen en dat ook niet willen. ‘In tijden van bezuinigingen is het goed om te kijken naar wat de burger zelf kan, zeker omdat die burger dat over het algemeen veel beter weet dan de overheid.’ [M121]. Hoewel ze een prettig gesprek voeren met de burgemeester en ambtenaren van Ten Boer, valt het nog buiten hun mogelijkheden [R6].

Begin maart 2012 worden de zonnepanelen voor huurders in Waterland geplaatst en zijn er in twee andere wijken nog gepland [M77]. Diverse VvE-betrokkenen en woningcorporaties hopen echter op aanpassing van wetgeving om ook op appartementen ‘rendabel’ zonnepanelen te kunnen plaatsen [M77]. Zo ondervinden huurders in Bejium juridische moeilijkheden omdat de daken van hun woongroep kunnen worden gezien als gedeeld dak [M4].

Omdat de eisen en risico’s voor de coöperatie met energieverkoop toenemen is ‘professionalisering’ nodig. Stokman en Breithaupt zijn voor een groot deel aanjagers van deze overgang van een volledig vrijwillige, naar een “profit-for-purpose” organisatie met circa 2 voltijdsfuncties [M17]. Omdat vaste contracten een te grote (financiële) belasting zouden zijn wordt de directeur per 1 april voor een jaar (voltijd) ingehuurd als Zelfstandige Zonder Personeel (ZZP) met als ondersteuning een parttime administratieve kracht [R6]. “*De oprichters van GP vonden in hem de juiste man voor de juiste plaats. Hij kent de energiebranche als zijn broekzak en hield er privé precies dezelfde gedachten op na als de initiatiefnemers: het moet mogelijk zijn de maatschappij te verduurzamen door als burgers met elkaar samen te werken*” [M78]. Breithaupt verruult een goedbetaalde baan om als directeur het “nutsbedrijf” op te bouwen met een relatief kleine en stabiele actieve kern van enkele bestuursleden. Om de juridische aspecten van de totstandkoming van een ‘energiebedrijf’, zoals goedkeuring van de ‘Energiekamer’ van de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) te regelen worden ze gratis bijgestaan door een jurist uit de doe-tank [M3].

Met akkoord van de NMa kunnen ze per 14 april starten met aannemen van klanten [M3] en per 1 juni leveren [M69]. Binnen vijf jaar hopen ze energie te leveren aan 20.000 huishoudens [D53, p. 53]. Bij de invulling van de organisatie zijn circa 10 vrijwilligers actief die advies geven over zonnepanelen en diverse andere aspecten rond de verdere groei van Grunneger Power. Daarbij werkt men niet met functies of taakomschrijvingen maar de idee ‘we gaan lopen en wie mee kan is welkom’. Deze werkwijze geeft soms spanningen [M17]. In mei kunnen ze hierdoor voor het eerst ook een eigen ‘kantoor’ betrekken: in de kelder van een villa aan het Zuiderpark huren ze van makelaar Zeeven twee ruimtes tegen ‘een schappelijke prijs’. Het kantoor kan aanvankelijk niet altijd open zijn tijdens kantooruren [M68; M73; M103]. Het is krap. Het fysiek kunnen samenkomen in dit kantoor lijkt echter belangrijk voor de binding. Naast aandacht voor de onderlinge omgang met elkaar ontstaat daar het gevoel dat ze samen met een bijzonder en leuk initiatief bezig zijn [M17].

Al vroeg doen de bestuursleden oproepen aan andere energiecoöperaties om energie af te nemen via GP. De plannen voor energielevering en het idee van winst vallen bij sommige andere initiatiefnemers - zoals van Energie Dongen - niet in de smaak [A6]. Niettemin vindt de directeur bij anderen, zoals EC Noordseveld in Drenthe, bereidheid voor mogelijke samenwerking en aan het einde van het jaar ook over het afnemen van energie [D11]. Grunneger Power krijgt veel lof. Toch wilt de directeur bescheiden blijven [M78].⁵²

In de provincie groeit de interesse. Vanaf het voorjaar van 2012 raakt de ambitie van de Provincie Groningen lokale initiatieven te ondersteunen ingebed in de beleidslijn Slimme decentrale energiesystemen/duurzame woonomgeving van het Programma Energie 2012-2015. Ze zien voor

---

⁵² Hoewel Breithaupt niet graag op de voorgrond staat ten opzichte van andere vrijwilligers [M41] ontvangt hij in juni namens de coöperatie een “groen lintje” van de plaatselijke Groenlinks, waaronder wethouder Dekker, voor zijn inzet voor duurzaamheid binnen de gemeente en “explosieve” groei tot 3000 leden [M29] In het najaar gevolgd door een nominatie voor de ‘groenste Groninger’ [M76; M41].

zichzelf een rol in brede ondersteuning van betere samenwerking tussen overheden, bedrijven en maatschappelijke organisaties als de natuur- en milieufederatie, LTO-Noord, Vereniging Groninger Dorpen enzovoort [D56]. Er wordt een projectleider aangesteld [R4; D9]. In zijn verkenning van “het veld” spreekt hij in 2012 meermaals met de directeur Breithaupt [R4; D9]. Deze krijgt de indruk dat de provincie Grunneger Power in wilt passen in het provinciale project voor lokale initiatieven. Zij richten zich echter volledig op de stad Groningen en hebben voor begeleiding van anderen geen middelen [R7]. De GP-directeur maakt dan ook duidelijk dat ze daarin geen interesse hebben. Ze laten verstek gaan op een werkconferentie die de provincie organiseert met en voor het “veld” rond decentrale energie. Daar stopt het directe contact dan ook vooralsnog [R4; D9].

De actieve leden van de coöperatie richten zich op de eigen activiteiten en projecten en worden daarin ogenschijnlijk gesterkt door hun relatieve ‘succes’ tot dan toe.⁵³ In de gemeentelijke politiek ontstaat het idee voor “zonneweides” voor grond waar de gemeente op heeft moeten afboeken, zoals bij Westpoort [M44]. Enkele partijen dienen in de gemeenteraad een motie in om onder andere Grunneger Power te betrekken bij overleg over een experiment op dit voormalig industrieterrein rond opslaan van lokaal opgewekte zonne-energie voor pieken in verbruik, en daarvoor zo nodig grond ter beschikking te stellen voor zonnepanelen [D30; D28; D29].⁵⁴ Het Groningse college van B&W stelt kort daarna in december te komen met een eerste verkenning met betrekking tot Westpoort [D25]. Op 26 september valt het Groningse college echter over het slepende dossier van de komst van een regiotram. Groenlinks keert vervolgens niet terug in het op 26 oktober gevormde college [M128]. Er komt zodoende een nieuwe Wethouder voor ‘duurzaamheid en milieu’ en de behandeling van de motie en besluitvorming betreffende Westpoort schuift op naar het voorjaar van 2013. De gemeente is in wel in gesprek met de dienst SOZAWE over de mogelijkheid voor een collectieve inkoop voor energie en ziet Grunneger Power inmiddels ook als belangrijke ontwikkeling in het kader van haar uitvoeringsprogramma [D24].

Intussen krijgt het handjevol energiecoöperaties als Grunneger Power elders meer navolging [M130]. In Friesland werkt men aan een Enerzjy Koöperaasje Fryslân naar voorbeeld van de Amelander Energie Coöperatie (AEC) en wilt men net als het ‘succesvolle’ Grunneger Power energie verkopen via Trianel [M111]. Om nieuwe initiatieven te helpen deelt Grunneger Power al haar ervaringen in het servicepunt Lokale Energie Voorwaarts van de Natuur- en Milieufederaties Groningen en Friesland [M67].⁵⁵ Dit vormt aanvulling voor een online ‘Routekaart’. Zij willen echter liever niet in de adviserende rol komen en gaan alleen in op uitnodigingen als mensen echt iets willen doen, en niet alleen om te praten. Breithaupt ziet ook weinig in organisaties die als ‘koepel coöperaties’ beginnende organisaties bij de hand nemen, het moet van onderop komen om de autonomie te versterken, niet opgelegd worden [M12]. Door deze belangstelling, komt Grunneger Power zelfs voorbij in een aflevering van Tegenlicht.⁵⁶

Bijkersma, tot januari handelaar bij APX-ENDEX in Amsterdam heeft, terug in Groningen tijd over en komt zijdelings in contact met Breithaupt. Hij is bereid grotere klanten binnen te halen. In de coöperatie was het *“allemaal hosanna hosanna en dat zag je ook zeg maar bij de ALV. Ik heb een ALV bijgewoond (...) in het centrum, afgeladen vol, en nou met bijna een feeststemming. Dat is echt, ik heb nooit meer zo’n ALV meegemaakt”* [R3]. Het klantenbestand groeit echter minder hard dan

⁵³ Voor promotie zijn weinig middelen en is men vooral afhankelijk van mond-tot-mond reclame, bijvoorbeeld via organisaties die lid zijn. De enige echte investering is dan een website en driewieler Piaggio waarmee ze geregeld op evenementen en de Groningse markt staan om leden of klanten te werven [R6]. Desalniettemin komt Grunneger Power vooral positief in het nieuws. Het ledenbestand groeit gestaag door naar 3800. Eind juni worden de eerste tientallen klanten voorzien van energie. Dit loopt na drie maanden op tot zo’n 160 klanten, nog lang niet genoeg om te investeren in de gewenste projecten maar meer dan verwacht [M73; M72; M131]. Slechts een maal komt een kritische kanttekening voorbij in media. Het bestuur wilde tussen de algemene ledenvergaderingen in iets ‘luchtiger’ doen voor leden en organiseerde daarom ledenavonden, zoals in juni 2012 waar zonnepanelen het belangrijkste gespreksonderwerp zijn. Een artikel daarover trekt de veronderstelde effecten van de coöperatie op ‘sociale cohesie’ in twijfel: de bewoners van het ‘project’ in Waterland zouden al goed contact met elkaar hebben gehad. De zonnepanelen zouden daar dus geen oorzaak van zijn. Verdere twijfels aan de representativiteit van het initiatief worden door Breithaupt snel opzij geschoven: energie is volgens hem niet politiek [M121].

⁵⁴ Motie Groene Stroom 24/7 - ingediend door dhr. De Rooij (PvdA) namens PvdA, Groenlinks, Partij van de Dieren, Christenunie, D66 en S&S.

⁵⁵ In juli 2012 lijkt de Provincie Groningen nog niet formeel bij betrokken.

⁵⁶ Ze komen in oktober wel met de coöperatie en de vooruitstrevende Thomsonstraat voorbij in een uitzending van Tegenlicht [A7].

voorzien in het businessplan en blijft steken bij enkele honderden. Volgens Bijkersma omdat het verdienmodel onterecht veronderstelde dat leden met zonnepanelen ook klant zouden worden: *“Ik zeg wat gaat hier fout, die klant doet dat niet meer hoor dus je betalende klant ben je gewoon kwijt. (...) [D]aarop is er wel [een lening] gegeven door de gemeente (...)”* [R3].

De energiecoöperatie heeft tegen het einde van 2012 nog lang niet genoeg klanten om te kunnen investeren in “zonneweides” en ook nationale wetgeving is niet veranderd. Waar de voorzitter hierover optimistisch is, blijft de directeur sceptisch. *“Eerst zien en dan geloven. Het beleid in Nederland is wispelturig”* [M78]. Desondanks blijven de uiteindelijke ambities hoog. Ze spiegelen zich veelvuldig aan Duitse Stadtwerke, zoals in Aken die jaarlijks 250 miljoen omzetten en 20 miljoen investeren [A8]. De idee was *“als we dan 5 jaar verder zijn en zoveel duizend klanten hebben kunnen we onze eigen leveringsvergunning aanvragen en kunnen we het helemaal zelf organiseren in de stad a la Stadtwerke Aachen (...)”*. Bijkersma betwijfelt echter de haalbaarheid daarvan [R3].

4.2.4 Fase 4 (2012 – 2013): crisis, onderhandeling en re-organisatie

Samenvatting

Het failliet van Trianel dwingt tot versnelling van processen. Nadat het verlies van klanten is afgewend richten ze zich om schaal te creëren tot andere initiatieven om te komen tot een Noord-Nederlands energiebedrijf met drie provinciale coöperatieve koepels.

De vergunningsaanvraag bij de NMa/ACM en financieringsvraag bij provincies loopt echter veel langer dan gedacht. Pas tegen het einde van het jaar komt financiering in zicht en dienen ze een echte aanvraag tot vergunning in.

Bijkersma optimaliseert het contract met Trianel maar de relatie loopt ‘niet lekker’. Aan het einde van het jaar schrijft de Energiekamer van de NMa hen dat ze de white-label constructie gaan verbieden, Grunneger Power moet uiterlijk april 2013 een echte wederverkoper worden of zelf een vergunning regelen. Omdat men van een vergunningsaanvraag altijd kan terugvallen naar een wederverkoper-optie, maar niet zomaar andersom [R7] zetten ze bij de Energiekamer op 20 november een traject in gang voor een eigen vergunning om te verkennen wat daarvoor nodig is [R3; D4; D3] en ze deponeren informatie ter goedkeuring [M74]. Desondanks heerst er tevredenheid: het gaat nog beter dan verwacht. Anno 22 december bereikt hen echter het gerucht dat Trianel Energy B.V. in problemen zou zitten [M74]. Vanuit ‘spoedoverleg’ bij de Energiekamer over ‘oplossingen’ komt echter weinig naar buiten. Het is duidelijk dat het echt fout zit wanneer PVned een brief stuurt de in- en verkoop van energie namens Trianel onmiddellijk te staken. Bijkersma trekt via kennissen bij de NMa aan de bel [R3]. Er wordt een ‘crisisteam’ samengesteld met het bestuur, een financiële man, enkele juristen en de directeur - aanvankelijk via Skype. Zij zitten 24 december de hele dag bij elkaar om te anticiperen op het nieuws en zetten ‘alle zeilen bij’ om de administratie en facturering van Trianel over te hevelen naar Anode Energie [M75; M134].

Intussen kondigt Trianel een faillissement aan, wordt hun vergunning ingetrokken en zet de Energiekamer de standaard-noodregeling in gang om te voorkomen dat kleinverbruikers zonder energie komen.⁵⁷ De Energiekamer wilt voorkomen dat de vele partijen met een white-label-constructie in de problemen komen en biedt hen een bijzondere regeling waardoor ze tot en met 9 januari 2013 hebben om in overleg met de bewindvoerder of curator van Trianel hun klanten elders onder te brengen – voor Grunneger Power inmiddels 330 [D52; D50; D51]. Ze komen toevallig in contact met SEPA Green Energy uit Enschede, dat half december al een leveringsvergunning had gekregen en energie afneemt van eigen biomassacentrales [M134; M20]. Breithaupt en Bijkersma starten onderhandelingen en willen op 31 december met hen gaan samenwerken [R7].

In de tussentijd spreken initiatiefnemers tegen dat afnemers ‘in het donker’ zouden kunnen komen te zitten [M20] en benadrukken de strenge wettelijke bescherming van kleinverbruikers. Naar lokale media benadrukt hij de professionaliteit en in contact met autoriteiten staan [A9]⁵⁸ Ze zijn beducht voor eventuele negatieve beeldvorming via sociale media, iemand houdt dit daarom in de gaten, want *“[w]e zijn financieel gezond, hebben geen betalingsachterstand en verkeren niet in moeilijkheden.”*

Ze willen het traject voor een eigen vergunning versnellen en hopen al met een tijdelijke vergunning verder te mogen [M74]. Dit wordt niet gegund. In de laatste week van december krijgen ze

⁵⁷ SOR-regeling.

⁵⁸ Ze sturen hun klanten een nieuwsbrief op 25 december en 5 januari [M21].

wel bevestigd dat de Energiekamer vasthoudt aan hun eerdere voornemens de white-labelconstructie te gedogen tot april 2013. Daardoor kunnen ze met SEPA Green verder een white-label-constructie handhaven en hun klanten behouden terwijl ze aan de slag gaan met een vergunning. Uiterlijk 9 januari moesten alle klanten overgezet zijn [R3]. Door de slechte situatie komt de NMa echter terug op deze datum en vragen ze 3 januari nog duidelijkheid. Grunneger Power moet in allerijl haar nieuwe leverancier betalen en kredietwaardigheid aantonen of haar klanten zullen worden overgezet naar andere leveranciers [M88].

Een dag voor de geruchten hadden ze nog 46.000 euro voorschot betaald voor energielevering in januari die ze niet terugkrijgen. Hoewel het verdienmodel verliezen tijdens de winter voorzag zijn ze daardoor haast een derde van hun kapitaal kwijt, worden juridische kosten gemaakt [R1] en moeten ze ook een nieuwe leverancier betalen [M74]. Ze konden naar verwachting pas in maart bij de toegezegde maar nog ongebruikte lening bij de Triodosbank van ruim €200.000,-. Onder deze druk van de NMa [D39] komen ze bij de gemeente Groningen op kantoor met de vraag om ‘noodkrediet’ [R3]. Het College gebruikt haar bevoegdheid om financiële middelen toe te zeggen [R2]. Als Grunneger Power haar klanten verliest en failliet gaat raakt de gemeente haar eerdere verstrekte lening immers geheel kwijt. Vanwege de urgentie wordt uit het programma ‘Groningen geeft energie’ zonder eerst te consulteren met de gemeenteraad een kortlopende lening verstrekt van maximaal €100.000,-. Met dit ‘overbruggingskrediet’ kon de coöperatie haar liquiditeitspositie op zeer korte termijn waarborgen totdat ze de Triodos-lening konden aanspreken [D23].⁵⁹

Op oudejaarsdag waren met SEPA al contracten getekend voor gaslevering van Gasterra maar omdat EAN-codes voor deze energielevering in zo’n korte tijd moeilijk te regelen zijn brengen ze de klanten tijdelijk onder bij Anode, zo kunnen ze via hun EAN-codes energie blijven leveren [M134]. Ze weten uiteindelijk op tijd de administratie te regelen via een model van Anode, met stroomlevering via Anode en Gronings gas via SEPA [R3].

Datum	Gebeurtenis
20 december 2012	Energiekamer van de NMa trekt leveringsvergunning in van het nagenoeg failliete Orro Energy. Trianel Energy B.V. wat voor Orro de inkoop van energie regelde kan niet meer voldoen aan betalingsverplichtingen naar haar Duitse moederbedrijf Trianel GmbH doordat Orro hen een “grote som” verschuldigd is (ruim 4 miljoen) en ook andere klanten verzaakt hebben in betalingen. Trianel GmbH – in eigendom van 52 Stadtwerke – besluit een aan Trianel B.V. verstrekte krediet niet te verhogen om Trianel Energy te redden. Trianel neemt contact op met de Energiekamer NMa.
21 december 2012	Bespreking Energiekamer NMa en Trianel waarin Trianel laat weten faillissement te zullen aanvragen.
22 december 2012	Er ontstaat op acuut geldgebrek bij Trianel Energy B.V.
24 december 2012	Trianel stelt op haar website dat meteen na kerstmis faillissement aan te vragen. De Energiekamer maakt kenbaar de leveringsvergunning van Trianel en programmaverantwoordelijkheid PVned te hebben ingetrokken. Daardoor kan de noodregeling in werking treden en kunnen ze energielevering garanderen. De Energiekamer biedt “white-label” wederverkopers een bijzondere regeling, zij krijgen tot en met 9 januari om in overleg met de curator hun klanten onder te brengen bij een nieuwe leverancier.
27 december 2012	Aanvraag en verklaring faillissement Trianel Energy B.V. De curator vraagt Trianel GmbH de levering van elektriciteit voort te zetten tot 11 januari. Trianel GmbH geeft hieraan geen gevolg.
28 december 2012	De curator komt ook met PVned niet tot een overeenkomst voor elektriciteitslevering.
31 december 2012	De curator geeft aan de Energiekamer aan de inkoop en levering van elektriciteit na 1 januari daarom niet te kunnen garanderen.
3 januari 2013	De NMa kan hierdoor de gestelde deadline voor white-labels niet langer garanderen en verzoekt dezelfde dag nog uitsluitel over de kredietwaardigheid en een nieuwe leverancier voor klanten voor elektriciteit. Grunneger Power is al zover dat contracten met Anode en SEPA Green Energy geregeld zijn.

Tabel 2 Chronologie belangrijkste gebeurtenissen

De veronderstelling is dat zij een white-label-constructie kunnen handhaven totdat de NMa na enkele maanden besloten heeft over een leveringsvergunning [R1]. Voor zo’n vergunning moeten ze echter voldoen aan strenge financiële, technische en organisatorische kwaliteitseisen van de NMa [M54]. Het GP-bestuur ziet in dat 400 klanten niet genoeg zijn om rendabel te kunnen leveren en besluit dat dit op een hogere schaal dan de stad Groningen moet plaatsvinden [M89]. Als ze het provinciaal doen kunnen ze het wellicht onder de paraplu van Grunneger Power centraal houden [R4]. Daarnaast wordt met veel mensen gesproken, waaronder vertegenwoordigers van de Noord-Hollandse DE-Unie en de VEC. Ze zoeken weliswaar schaalvergroting, maar willen het wel regionaal houden [D39]. Zo komen ze al gauw bij bestaande contacten in Friesland en Drenthe. De Friese Energiecoöperatie was eind

⁵⁹ De gemeenteraad is in januari op de hoogte gesteld en gaat in februari akkoord met deze verantwoording [D26; D27].

2012 zo goed als klaar om ook te gaan leveren via Trianel [R4]. Daarnaast waren met EC Noordseveld het vorige jaar al gesprekken gevoerd over samenwerking en afnemen van energie [D11]. Op uitnodiging van Grunneger Power zetten zij op 31 januari in Groningen de eerste stappen om per 1 april te starten met een energiebedrijf Noordelijk Lokaal Duurzaam (NLD) [D9].

Om te voorkomen dat dit een ‘Poolse landdag’ wordt, ontstaat het idee om per provincie de coöperaties te bundelen in een koepel, die worden vertegenwoordigd in een gezamenlijke leverancier, en deze ‘aansturen’ [R1]. De Friese plannen voor een coöperatief energiebedrijf Enerzjy Koöperaasje Fryslân of EKF, met onder andere betrokkenheid van de AEC-voorzitter Kiewiet, krijgen hiermee nieuw leven [D54; M25]. AEC moest hun 1400 klanten noodgedwongen onderbrengen bij Greenchoice en raakte al snel overtuigd door de voorgespiegelde marges van 75 euro per aangebrachte klant die zouden vrijkomen voor duurzame investeringen op het eiland en de transparantie: *“De organisatie is veel transparanter en er blijft meer geld over voor de lokale gemeenschap”* [M51]. Vanuit het zeskoppige vrijwillige bestuur van Noordseveld, tevens bij Greenchoice aangesloten, wordt het initiatief genomen tot oprichting van de coöperatie Drentse koepel Energie Initiatieven oftewel Drentse KEI [M2]. In overleg op 7 februari belooft de enthousiaste Gedeputeerde Klip zich in te zetten voor provinciale ruggensteun [D9] die slechts beperkte financiële middelen beschikbaar hebben.

Voordat ze een vergunningsaanvraag kunnen indienen is echter wederom kapitaal van enkele honderdduizenden euro’s nodig voor de voorfinanciering van energie. Ze willen daarom hun respectievelijke provincies een lening van elk 150.000 euro vragen [R1]. Grunneger power stuurt een brief naar de projectleider van de provincie Groningen over de situatie, hun plannen voor ‘opschalen’ en noodzaak van financiering voor 1 april. Bovendien spreken ze van een aparte financieringsbehoefte van €75.000,- in de nasleep van het Trianel-faillissement. Bij de provinciale projectleider valt dit plotselinge verzoek om een forse financiering niet goed. De initiatiefnemers hadden in zijn optiek eerdere toenadering afgeslagen maar stellen nu wel een harde deadline en spreken direct met de Gedeputeerde van der Ploeg. Dit zorgt in de provincie voor argwaan [R4].

In samenwerking met koepelcoöperaties in oprichting van Friesland en Drenthe schrijft Bijkersma een ‘businessplan’ voor NLD energie: de gezamenlijke coöperatie moet administratie regelen en als in een omgekeerde piramide worden winsten teruggesluisd naar lokale initiatieven, die dit kunnen investeren in duurzame projecten [M82; R3]. Winst verwachten ze pas na 3 jaar. Het verdienmodel wordt met financieringsvraag op 1 maart verder toegelicht aan alle provincies [D39]. Doordat de gemeente binnen een maand een lening verstrekke, en vanwege het enthousiasme van betrokkenen en ambtenaren verwachten initiatiefnemers dat financiering voor de zomer afgerond zou zijn. De provincie Groningen doet echter een pas op de plaats [R1]. De provinciale projectleider en Gedeputeerden Van der Ploeg en Van Mastrigt willen onderbouwing van het initiatief krijgen. [R9]. Vlak na de presentatie van het businessplan besluiten de Groningse GS daarom voor maximaal € 16.000,- een verkennend onderzoek te laten doen door consultant PricewaterhouseCoopers (PWC) naar nut en noodzaak voor de oprichting van energiecoöperatie NLD. [D58]⁶⁰ Wat betreft NLD *“zat [Van Mastrigt] er dusdanig zakelijk in, en terecht denk ik, dat ze ook zei van ‘we laten ons niet gek maken, we moeten het gewoon goed laten onderzoeken.’ En toen hebben wij het initiatief genomen om via PWC een onderzoekje te laten doen. Een soort van quickscan (...) die was daar gebruikt om tijd te winnen [voor goede besluitvorming], om inhoud op te halen, om in ieder geval het gesprek aan te gaan”* [R4].

Intussen stemt de ledenvergadering van GP in met de plannen. [D39; M90]. Met een naderende deadline komt er politieke druk vanuit de provinciale staten. Ook de provincies Drenthe en Friesland wilden heel graag praten, *“die hadden ook een bestuurlijk mandaat van ‘doen’. Waarbij dus Groningen op dat moment, in ieder geval voor het beeld, in de persoon van mij misschien wel, op de rem ging staan”* [R4]. De provincie is nog maar pas bezig met het thema. De Gedeputeerde Van der Ploeg moet door een ander dossier opstappen per 22 maart waardoor van Mastrigt de kwestie in de portefeuille krijgt. Een verzoek tot een gesprek van Stokman wijst ze af [R4]. 1 april komt en gaat tot woede van initiatiefnemers. Grunneger Power laat echter weten dat de NMa uitstel biedt tot 1 mei [R4]. Intussen loopt het contract van de directeur per 1 april af, hij wordt per 1 mei dan ook opgevolgd door Bijkersma [M104]. Tevens wordt de NMa dan de ACM.

---

⁶⁰ De kosten zijn verdeeld onder de provincies

Op 11 april worden enkele uitkomsten van dit ‘haalbaarheidsonderzoek "Topcoöperatie NLD Grunneger Power"' gepresenteerd tijdens een ambtelijke sessie met vertegenwoordigers van GP en de andere koepels [D59; M16]. De consultants zijn kritisch op de veronderstelde groei van het aantal klanten tot 4000 met een minimum van 3000 om quitte te spelen. De provincies staan achter doelstellingen van NLD maar lijken nog te twifelen. Volgens Bijkersma is het echter inconsistent en is geen goede ‘hoor en wederhoor’ gepleegd, maar hij vertrouwt desalniettemin in een positief besluit [M101]. De druk wordt flink opgevoerd, in ambtelijk contact, maar ook via media en Statenlid Rijploeg. De provincie zou relatief traag zijn [R4]. Per mail wordt naar de GS aangedrongen om ‘medewerking’ [D66]. In de Statenvergadering op 24 april komt het echter nauwelijks ter sprake. Ook de tweede deadline komt en gaat. Uit contacten blijkt dat deze niet gestoeld is op “harde afspraken” met de ACM [R4].

Op 6 mei laat de ACM per email echter weten dat ze de gedoogtermijn niet nogmaals verlengen en duidelijkheid willen. Er wordt in een aansluitend telefoongesprek uitstel bedongen in afwachting van een gesprek op 16 mei tussen vertegenwoordigers van de provincies, coöperaties en PWC adviseurs. Stokman brengt 11 mei de drie provincies hiervan op de hoogte [D66]. De provincie had er deels om de goede wil te tonen - ook op gewezen dat niet meer teruggekomen was op het aparte verzoek voor 75.000 euro [R4]. Mede namens de Drentse KEI biedt de voorzitter van GP 11 mei ook aan om af te zien van indienen van de aanvraag deze voor 75.000 ‘schenking’ die zij beiden tegemoet zouden zien als de GS zouden besluiten tot verlenen van achtergestelde leningen. Voornamelijk om het waargenomen risico voor de provincies te verkleinen [D66; R1]. De projectleider is verrast door dit aanbod. De Gedeputeerde neemt Stokman het woord ‘schenking’ bovendien niet in dank af en neemt verder afstand: “*de overheid kent maar een woord en dat was subsidie. (...) schenking klinkt toch een beetje als een cadeau*” [R4]. Enkele dagen later spreken initiatiefnemers in lokale krant hun zorgen uit over de twijfelende houding van de provincies [M80; M79].

Dit alles wordt door de provincie niet gewaardeerd en lijkt de observatie van het PWC-rapport te bevestigen dat deze kleine organisaties vaak half aan elkaar hangen van informele netwerken. Een beeld van kwetsbaarheid, houtje-touwtje en wat ‘onprofessioneel’ [R4]. Het eindrapport was pas 13 mei klaar en legt nadruk op mogelijk tegenvallende groei en financiële risico’s voor de provincie [M40]. Op 16 mei volgt hierover overleg tussen de provincies, PWC en de koepelcoöperaties [D66]. “*(...) natuurlijk aan alle kanten neergesabeld, want dat onderzoek (...) was behoorlijk kritisch eigenlijk op het initiatief. Het zat een beetje in het spoor van hoe wij [lees de provincie] het ook een beetje zagen. Maar werd ons toch een beetje een switch van, ‘ze willen niet’, terwijl wij juist op zoek waren naar een pad om het zo goed mogelijk te doen. Zo’n pad kost meestal tijd. En tijd was nou precies een probleem*” Er ontstaat een ‘sfeer van verwijten maken’ [R4]. De relatie naar de Gedeputeerde verslechtert zodanig dat Stokman het uiteindelijk aan een ander bestuurslid overlaat en zich richt op versterken van het bestuur met nieuwe mensen [R1].

Op 21 mei 2013 besloten de Gedeputeerde Staten van Groningen wel tot het toekennen van een subsidie van 75.000 euro aan Grunneger Power in het kader van het provinciale project Lokale Duurzame Energie bedrijven, bedoeld om ‘een passend kwaliteitsniveau te behalen’ [D60, p.2]. Intussen zijn initiatiefnemers druk bezig om hun plannen aan andere initiatieven uit te leggen, daarbij ondersteund door de NMG [M51]. In kleine kring wordt op 30 mei duidelijk dat besluitvorming op korte termijn niet gaat lukken. Ze gaan daarom op zoek naar ‘private financiering’ in afwachting van besluitvorming [D67; D68]. Om aan de benodigde 500.000 startkapitaal voor NLD te komen, wilt Stokman, in navolging van deze koepels uiteindelijk obligatieleningen uitgeven onder leden [M52; M83; M34].⁶¹

Hoewel de provincie Groningen, net als Friesland, nog voor de zomer een lening verstrekken voelt de Groningse afdeling financiën niets voor een lening [R4]. De provinciale organisatie beschouwt energieproductie en levering al sinds 2008 (met de verkoop van Essent aandelen) niet meer tot haar taak en wenst daarom geen grote nieuwe deelnemingen meer aan te gaan in dit soort ondernemingen [D55]. Het verstrekken van een lening zou echter betekenen dat men een nieuwe meerjarige financiële verplichting aangaat. Van Maastricht laat de keuze hierover aan de Gedeputeerde van Financiën. Die kiest voor een eenmalige subsidie. De eerstvolgende mogelijkheid daarvoor komt

---

⁶¹ Zo krijgt de Drentse KEI en EKF respectievelijk €55.000,- en €100.000,- toegezegd in juli [M52].

echter pas op 19 augustus, waardoor besluitvorming over het zomerreces ‘getild word’ [R4]. Hierin spelen ook twijfels over of dit al dan niet geoorloofde staatssteun is.

De provinciale ambtenaren proberen nog wel een dialoog op gang te brengen met twee bijeenkomsten in juni met alle betrokkenen. Daar worden zaken uitgesproken, en uitgelegd. Intussen blijft de, inmiddels NMa, de situatie gedogen en verschuift de deadline meermaals. Bijeenkomsten worden door ervaren als gespannen en intens, maar de intensieve contacten tussen dezelfde contactpersonen brengen na verloop van tijd een zeker toegenomen begrip tot stand [R4]. Doordat de beslissing van de noordelijke provincies om alle drie wel of niet te financieren over het zomerreces heen is getild moet Grunneger Power aan klanten SEPA duidelijk vermelden als leverancier.

Waar koepelcoöperaties Drentse KEI en EKF in respectievelijk april en juni formeel worden opgericht en gelanceerd [D47; M8] treedt Grunneger Power in juli nog altijd op als Groningse koepel. Er wordt dan een start gemaakt met het oprichten van een Groningse Koepelcoöperatie (GrEK) in samenwerking met de Natuur- en Milieufederatie en 8 van de meest enthousiaste dorpsverenigingen en coöperaties in de provincie. Ze willen in augustus of uiterlijk september duidelijk krijgen wie de stichtende partijen worden. De leden van GP gaan begin juli met dit alles akkoord [M81].⁶² Deze Groninger Energie Koepel (GrEK) is noodzakelijk, er moeten minimaal 3 aandeelhouders zijn willen de provincies financieel kunnen steunen.

Begin september zeggen provincies 400.000 euro financiële steun toe onder voorwaarde dat de vergunning behaald wordt. Friesland en Drenthe bieden leningen van elk 150.000 euro. Groningen wijkt af [M99]. De GS kennen een eenmalig subsidie toe van 100.000 euro [D57].⁶³ Door particuliere (obligatie)leningen onder leden komen ze ruim aan de 500.000 euro startkapitaal. Ze verwachten voor het eind van het jaar de vergunning rond te krijgen [M112; M96].⁶⁴ Kort daarna, op 19 september wordt de Groninger Energie Koepel officieel opgericht door Grunneger Power en 3 van de dorpsverenigingen [D35] met medewerking van NMG en de Vereniging Kleine Dorpen. Vier andere ‘dorpen’ hebben de intentie uitgesproken zich aan te sluiten en ook Adorp en Veenstroom voeren gesprekken. Vanuit Grunneger Power wordt Marius Kooyman voorzitter en Philip Kocken secretaris [M85]. Ze richten zich op energiebesparing en opwekking in de provincie versnellen door ondersteuning van initiatieven met voorlichting, educatie en sessies bij hun activiteiten en financieel mogelijk maken van projecten via NLD [D36].

Wanneer NLD van start gaat moet de winst via hen terugvloeien naar de lokale verenigingen en moet deze aldaar groen en duurzaam geïnvesteerd worden, bijvoorbeeld om dorpshuizen en zwembaden in stand te houden en werkgelegenheid te creëren.’ Bovendien weigeren ze elektriciteit af te nemen die afkomstig is van bijstook van biomassa [M10]. Tegen november dienen ze hun aanvraag pas formeel in bij de ACM, die binnen enkele weken reactie geeft [D41; M10].

4.2.5 Fase 5 (2013 – 2014): van twee sporen naar specialisatie

---

Samenvatting

Advies en bemiddeling loopt intussen door. Het hele proces legt echter flink beslag op de groep en ze hebben moeite gemotiveerde vrijwilligers te behouden. Ze richten zich daarom meer op projecten en bieden van plekken voor stagiaires, net afgestudeerden en ZZP'ers.

Wanneer de vergunning voor NLD in zicht komt lijkt intussen ook meer schot te komen in grote zonne-energieprojecten met de gemeente. Bovendien gaan ze aan de slag met energiebesparing.

Op de achtergrond van dit alles blijven vrijwilligers bezig met advies en bemiddeling bij het plaatsen van zonnepanelen in buurten en bij particulieren. Vanwege hun inzet op dit gebied worden ze door de Groningse wethouder en ambtenarij betrokken met naam betrokken bij een Zonatlas – ontwikkeld door een derde partij - die duidelijk maakt hoeveel zonnepanelen er in de stad liggen en via een online platform inwoners laat zien of hun dak geschikt is voor zonnepanelen of niet. Deze wordt in januari 2013 gelanceerd [R7; M135; M49]. Grunneger Power verzorgt daarnaast een ‘helpdesk’ voor vragen

---

⁶² Gesprekken zijn gestart met initiatieven uit Adorp, Garnwerd, Menterwolde, Midwolde, Pekela, Thesinge en Veendam, met interesse van nog enkele anderen. Uiteindelijk werden dorpsverenigingen Midwolde-Pasop, en Garnwerd e.o., en de vereniging voor dorpsbelangen Zijldijk medeoprichters.

⁶³ Zaaknummer - 466808 MB

⁶⁴ In oktober is al ruim 100.000 euro aan obligatieleningen toegezegd en eenzelfde bedrag is klaar om geformaliseerd te worden [M10]

over zonnepanelen en GP-vrijwilligers tellen zonnepanelen in de stad zagezegd “met de hand” [M84]. Na twee jaar zijn via 270 leden meer dan 2100 zonnepanelen geïnstalleerd [M84]. Het totaal aantal panelen in de stad is in die tijd zelfs verviervoudigd. Dat dit sneller stijgt dan elders schrijft de gemeente - naast gestegen rendement en lagere prijs- ook toe aan de bekendheid van GP [M86].

Gedurende 2013 kampt de organisatie echter met enige kaalslag in vrijwilligers. Een bestuurslid treedt af en twee nieuwe bestuursleden treden toe maar enkel directeur Bijkersma is voltijd in dienst, naast een parttime administratief medewerkster [M14]. Er wordt een grotendeels nieuw team vrijwilligers samengesteld met enkele langer actieve coördinatoren [D40]. De primaire focus is nog altijd ‘zonnestroom’ als bijdrage aan de doelstelling om mensen producenten te maken. Inmiddels zijn meerdere lokale installateurs bekwaam genoeg en sluiten ze aan. Als het aan de directeur ligt zetten ze nadrukkelijk niet in op isolatie, omdat het mensen geen producent maakt. Hoewel het nog geen ‘product’ zou hij toch graag meer aandacht besteden aan zonnewarmte [M39]. Veel projecten voor huurwoningen van woningcorporaties kwamen deels stil te liggen door financiële problemen bij die woningcorporaties [M49], maar andere organisaties en groepen kloppen aan voor projecten.

Als de zomer van 2013 op zijn einde loopt begint de noordelijke energieleverancier en provinciale koepel langzaam vorm te krijgen. Voorzichtig komt er bij Grunneger Power zicht op dat ze zich weer kunnen gaan richten op de oorspronkelijke ambities: het realiseren van grote zonne-energieprojecten in Groningen. Vanaf juli zit Grunneger Power in een ‘verkennen de fase’ voor zogenaamde zonneweides, waar voor- en nadelen nog onduidelijk zijn [D40]. Het nieuwe kabinet nam in haar akkoord aan het einde van 2012 al de ambitie op om collectieven te stimuleren. Gedurende 2013 worden langzaam de hoofdlijnen van het nationale energieakkoord bekend, waaronder een uitwerking van deze ambitie in een verlaagd belastingtarief voor ‘virtueel salderen’ van coöperaties.

Na het energieakkoord kijkt het bestuur van GP aandachtig naar deze nieuwe regeling voor collectieve projecten die per 1 januari moet starten. Ze worden door de gemeente aangespoord om een proefproject te starten in Lewenborg. Ze stellen het dak van het buurtgebouw ‘het Dok’ beschikbaar om te onderzoeken of de postcodevoorschriften daadwerkelijk rendabel kan worden. *“Dus de gedachte van dat project is dat we op basis van dat project, een vrij klein project, zowel juridisch, als financieel, als mobiliseren van de mensen enzovoort, dat we een soort blauwboek krijgen wat we dus kunnen gebruiken. En niet alleen wij, maar ook anderen kunnen gebruiken bij dit soort postcodeprojecten. Nou toen is het tweede project wat erbij is gekomen dus Westpoort waar de gemeente zelf zegt van ‘ja we hebben het hier gewoon liggen’”* [R1].

In december wordt door de aanvankelijke oprichter enthousiast gesproken over de ambitie met mensen in wijkverenigingen en wijken kansen en mogelijkheden te onderzoeken en met ondersteuning van GP betrokkenen projecten te realiseren. Ze willen systematisch en ‘goed’ te werk gaan en een wijk per maand onder de loep nemen.

Wijkcentrum het Dok stelt zijn dak, waar maximaal 150 zonnepanelen op passen, beschikbaar voor geïnteresseerden die via wederverkoper GP deze stroom van hun energierekening kunnen aftrekken. Er blijken alleen mensen binnen het postcodegebied en aangrenzende postcodes mee te mogen doen en de investering terugverdienen duurt langer dan op eigen dak, het is daarom voornamelijk gericht op mensen zonder geschikt dak. Ze houden in januari 2014 een informatieavond, die slechts 10 bezoekers trekt [M87; M15]. Na een tweede informatiebijeenkomst, hebben zich eind februari vijf mensen aangemeld en wordt met hulp van het nieuwe servicepunt Lokale Energie Voorwaarts gekeken naar oprichting van de benodigde coöperatie. De beperkte interesse is nog geen probleem voor het proefproject, desalniettemin hopen ze dat interesse zal toenemen naarmate het project vordert [M94]. Mensen motiveren te participeren blijkt lastig bij meerdere initiatieven in de provincie [M123].

Intussen bereidt de organisatie zich voor op de oprichting van NLD. In november is opnieuw een bestuurslid vervangen en traden twee lang actieve vrijwilligers in loondienst [D41; R1]. Er zijn dan zo’n 10 actieve werknemers bij GP. Ze hopen klanten snel over te kunnen hevelen naar NLD, zodat GP zich weer kan concentreren op het adviseren over energieverbruik en het opwekken van duurzame energie. Door besluiten te nemen met het waardenstelsel wordt stuiten praktische oplossingen soms op principiële bezwaren stuiten. Om lokaal en duurzaam te investeren zijn klanten nodig om inkomsten te genereren, maar een agressieve communicatiestrategie of dure reclame past niet de waarden. Ze blijven daarom afhankelijk van de pers of vrijwillige bijdragen van leden om naamsbekendheid te vergroten zoals werven door leden in eigen kennissenkring, maandelijkse ‘stand’ op de vismarkt,

presentaties bij beurzen en symposia of hopen dat bij organisaties zoals wijk- of buurtverenigingen bij een succesvol gezamenlijk initiatief voor zonnepanelen mensen in contact brengt met Grunneger Power. Hoewel overstappen mensen zenuwachtig maakt en vertrouwen vereist dat alles goed komt bieden ze geen ‘bodemprijzen’ omdat, volgens een vrijwilliger, klanten zich moeten aanmelden omdat ze geloven in de waarden [M103].⁶⁵

Eind maart lijkt een vergunningsverlening van de ACM in zicht. Ze verwachten echter de eerste drie jaar nog geen winst te maken [M122]. In april komen de vergunningen van NLD energie [D4; D3]. De directeur van Grunneger Power wordt directeur van NLD en krijgt vertegenwoordigers van de koepelcoöperaties als bestuur. Net als GP word het geld niet besteedt aan grootschalige promotie en reclame, maar een prijsvechter willen ze niet worden. De directeur wil nadrukkelijk geen standpunt innemen rond wenselijkheid van soorten energiebronnen, dat is aan mensen op lokaal niveau [M19]. Eind april is de verhuizing naar een nieuw pand bijna rond en gaat een nieuwe site ‘live’. Zowel Grunneger Power als NLD Energie mogen zich vanaf juli twee jaar vestigen op een verdieping van een gemeentelijk pand in de Groningse binnenstad. Bijkersma kan het inmiddels echter niet goed vinden in de nieuwe organisatie, het botst met enkele anderen en hij besluit bij het aflopen van zijn aanstelling per 1 mei op te stappen [M95; M35].

SEPA Green werkt mee aan de overgang van 600 klanten naar NLD, naar verwachting in juni. Personeel en administratie voor de energielevering legden een groot beslag op de kleine organisatie van Grunneger Power. De ‘infrastructuur’ gaat in aangepaste vorm over naar NLD, inclusief twee medewerkers waardoor GP slechts twee parttimers in loondienst houdt. Ze krijgen door de opsplitsing dus weer meer geld en tijd voor lokale activiteiten. Zoals het energieneutraal maken van een tweetal Groningse buurten, onder andere samen met stichting Samen Energie Neutraal (SEN) een ander initiatief van Stokman [M97; M95].⁶⁶ en ondersteunen van andere initiatieven. Stokman, spreekt zijn ambities uit om het aantal panelen jaarlijks te verdubbelen.

Op de ALV van GP in april worden twee extra bestuursleden benoemd om onder andere 2 dagen per week op kantoor vaste medewerkers aan te sturen [D42]. Grunneger Power slaat een nieuwe weg in: ze worden meer een project- en adviesbureau en zullen minder afhankelijk worden van vrijwilligers. Dat betekent dat ze financiering zoeken voor projecten en niet langer gratis advies bieden. Zo kunnen werknemers worden betaald en hopen ze meer continuïteit te krijgen [R8].

Pas als het project in Lewenborg gaat lopen word gestart met informatiebijeenkomsten voor Westpoort [M136]. In de zomer word een eerste informatieavond gehouden. De gemeente, inmiddels met een nieuwe wethouder – wederom van Groenlinks - wilt met GP, bewoners de kans te geven een energiecoöperatie op te richten die binnen een postcoderoos een ‘zonneweide’ exploiteert [M120]. De coöperatie, bezig met enkele collectieve projecten, wilt zich met tevens aanmelden voor de experimenten van het ministerie van EZ [M33]. De plannen voor Westpoort vorderen, ruim 2000 panelen zijn mogelijk. AOC Terra – naast de Thomsonstraat – stelt in de zomer tevens haar dak beschikbaar voor een zonnepanelenproject met omwonenden volgens de “postcoderoosregeling”. Ze wilden al samenwerken met de gemeente – via een nabijgelegen gemeentelijk zwembad- maar die richtte zich vooralsnog op andere plekken. Grunneger Power reageert wel enthousiast [M93].

Er ontstaat daarnaast een variatie aan projecten. Zo starten ze in juli samen met de gemeente en GasTerra 050-ZON, waarmee een proef word gestart om zonneboilers te testen op hun ‘duurzaamheid’ [M127]. In de Plantsoenbuurt begeleiden ze 4 buurtbewoners om de wijk energieneutraal te maken terwijl ruim honderd buurtbewoners zich op de hoogte laten houden [M92]. Samen met netbeheerder Enexis starten ze in september bovendien Buurkracht, een online platform waar buurtbewoners hun energieverbruik kunnen volgen en vergelijken, GP voert desgewenst extra energiescans uit [M11]. En terwijl de postcoderoosprojecten nog moeizaam lopen, stelt woningcorporatie Nijestee, door goede ervaringen met Waterland, in oktober al haar grondgebonden huurwoningen op dezelfde manier te willen voorzien van zonnepanelen als bewoners daarom vragen. Door het benaderen van bewoners en berekenen aan vrijwilligers van GP over te laten word het financieel behapbaar. GP verwacht daar ruim anderhalf jaar voor nodig te hebben [M91].

---

⁶⁵ Zo word een spotje met Bert Visser uitgezonden door Oog TV en TV Noord.

⁶⁶ Stokman (bureau Decide) in samenwerking met Pieter Brink (B+O Architectuur en Interieur en Hedzer van Houten, voormalig bestuurder van Meppelse woningcorporatie Woonconcept.

De initiator en voorzitter treedt intussen af maar blijft aan als bestuurslid en gaat eindelijk Groningse buurten begeleiden energieneutraal te worden en namens SEN ook dorpen elders in het noorden: “[h]et gedoe leidde flink af van de projecten die we eigenlijk tot stand wilden brengen. Nu dat allemaal achter de rug is, vond ik het een goed moment om als voorzitter te stoppen. Een voorzitter moet nooit te lang blijven. Je slijt in zo’n functie, terwijl organisaties verse mensen en ideeën nodig hebben.” Het bestuur telt inmiddels zes leden, zij kunnen de organisatie verder uitbouwen [M107; M98].

4.3 GEVALSANALYSE

4.3.1 Variabele 1: Maatschappelijke zelf-organisatie

De analyse vind plaats met behulp van de meetwaarden van de kenmerken van zelf-organisatie – de structuur, doelen en identiteit – zoals beschreven in de operationalisatie op pagina 28 van dit onderzoek.

Fase 1 (2007 – 2010)

De basis is grotendeels gelegd in voorafgaande initiatieven. Ondanks verschillende aanvullende motieven delen deze met elkaar een vrij uitgesproken herkenbaar doel: bijdragen van burgers aan een omvorming van energiesystemen. Dit brede doel leent zich echter voor vele interpretaties en mogelijke invullingen. In deze voorlopers heeft interactie rond dit doel bij de ene uiting gekregen in strakke structuren en bij de ander juist meer losse structuren.

Eenzijds was het in 2008 opgerichte C8 geconcentreerd op vernieuwende energietechnologie en strak gestructureerd vanuit een duidelijk “verdienmodel”, met relatief duidelijk vastgelegde verbanden. De blik is vooral gericht op ondernemers en gemeenten, “gewone” burgers konden vanaf het begin slechts financieel bijdragen. Hoewel hier duidelijk expertise aanwezig was, kampten zij met een ogenschijnlijk gebrek aan interesse van die burgers en werd dit doel niet behaald. Een van de betrokkenen was tegelijk met enkele van zijn bureaus ook op meer kleine en vrijblijvende wijze actief. Vanuit het algemene doel energie op te wekken zochten ze lang naar mogelijke verdere opties. Ze kwamen pas in een relatief laat stadium met meer specifieke uitwerking van dit doel met bepaalde technieken. In 2009 richtten ze daarvoor een rechtspersoon op.

Anderzijds is bij de Transition Town Groningen (TTG) vanaf de start aan het einde van 2008 bewust sprake van een veel meer losse structurering van relaties. In een relatief laagdrempelig en vrijblijvend verband van een werkgroep, kunnen burgers op meer gelijkwaardige basis kunnen aansluiten en verschillende opties verkennen en testen om hun gestelde doel te behalen, namelijk als buurt, wijk of plaats onafhankelijk worden van fossiele energiesystemen. Al snel vormt zich zo’n werkgroep rond de mogelijkheid een lokaal energiebedrijf te starten om dit te bereiken. Na actieve verkenning van de vereiste stappen lijkt echter te weinig expertise en tijd aanwezig in de kleine werkgroep om dit doel te bereiken.

Bij beiden lijkt een “ander” energiesysteem de centrale gedachte en kern van een vrij sterk zelfbegrip en identiteit van initiatiefnemers en vermoedelijk ook andere betrokkenen. Door de praktische nadruk op het *handelen* voor duurzame energie, kon men in beide gevallen de collectieve ‘zelf’ krachtig afzetten tegen een “ander” die nog bezig is met ‘fossiele energie’, zoals “traditionele energiebedrijven” en sommige politici, en tegelijk toch open lijken voor mensen die mee zouden willen doen.

In beide gevallen loopt het doel om burgers te betrekken spaak. Een gedreven drietal – met initiators uit beiden voorlopers – trekt uit deze problemen, en de ervaringen in de eigen wijk, duidelijk lessen en gaat in informeel verband door met verkennen hoe zij het doel om burgers te betrekken bij energie kunnen realiseren middels een lokaal burgerinitiatief.

Fase 2 (2010 – juli 2011)

Als een van hen eind 2010 besluit de plannen voor de coöperatieve vereniging Grunneger Power in gang te zetten worden bestaande en uitgebreide lopende persoonlijke verbanden aangesproken. Hieruit vormt een stabiele kern waarin een handvol mensen veel tijd kunnen en willen besteden aan het initiatief als formeel bestuur, ondersteund door anderen in een adviserende ‘doe-tank’. Het bestuur krijgt op papier weliswaar speciale bevoegdheden, maar er zijn in de werkelijkheid geen duidelijke taakomschrijvingen. Iedereen is vrijwilliger en de lijnen met anderen blijven in de praktijk dan ook kort, het bestuur krijgt al gauw zelfs een officieus extra lid. Deze fase lijkt gekenmerkt door een kleine stabiele structurele kern waarbij juridische of hiërarchische aspecten er nog beperkt toe doen, overlopend in daaraan gerelateerde lossere structuren met wisselende contacten, vrijwilligers en uitgebreide netwerken.

Zij hebben een duidelijk doel, namelijk om burgers zoveel mogelijk hernieuwbare energie te laten produceren. Hoewel er ambities leven om ooit ook met andere technieken te werken aan dit doel zijn ze door de betaalbaarheid en zichtbaarheid overtuigd van de waarde van fotovoltaïsche zonnepanelen. Een gebrek aan financiële middelen beperkt hun mogelijkheden tot advies en bemiddeling bij andermans investeringen. In benaderen van aanbieders stellen ze kwaliteit voorop en bedingen korting voor eigen leden. Voor mensen zonder eigen en geschikt dak blijken projecten echter moeilijker te realiseren door een gebrek aan financiën om dit zonder subsidie of wetswijzigingen te kunnen doen. In het eerste jaar steken ze veel moeite in het bereiken van de doelgroep, werven van leden, particulier en via organisaties, en zoeken van mogelijke projecten om het doel burgers te betrekken in de praktijk te realiseren. En met resultaat: het aantal leden en met hulp van Grunneger Power geplaatste zonnepanelen loopt snel op.

De activiteiten en daaraan verbonden identiteit lijken hiermee bevestiging te krijgen. Ze nemen herhaaldelijk afstand van commerciële motieven en achterblijvende politici en benadrukken objectiviteit en dienstbaarheid naar vooruitstrevende burgers en maatschappelijke organisaties. Het werkgebied blijft niettemin beperkt tot de inwoners van Groningen en Haren. Dit lijkt een combinatie van een gebrek aan middelen en wens om aan te sluiten bij een lokale identiteit. Ondanks de gewenste onafhankelijkheid van overheid en overheidssubsidies beschouwen ze (semi-)publieke organisaties zoals de gemeente, provincie en natuur- en milieufederatie wel als wenselijke partners, vanwege gedeelde duurzaamheidsdoelen en beschikbaarheid van personeel, (semi-)publiek vastgoed en geld waarmee ze meer burgers, ook zonder geschikt eigen dak, kunnen laten deelnemen in hernieuwbare energieproductie.

Fase 3 (2011 –2012)

Op de achtergrond lijkt met name de bestuursvoorzitter voortdurend bezig met nieuwe mogelijke manieren om het bredere doel te bereiken. Na enkele maanden oppert een ander bestuurslid het idee, om ook energie te leveren zodat ze met de winst zelf de middelen kunnen verzamelen om te gaan investeren in het eigenlijke doel: realiseren van fotovoltaïsche zonnepanelen, met name voor mensen geen (geschikt) eigen dak hebben. Hierdoor willen ze tevens voorkomen dat de coöperatie stilvalt. Doordat ze mee mogen op de leveringsvergunning van een andere partij zijn is de noodzakelijke financiële buffer en het toezicht van de Nederlandse Mededinging Autoriteit (NMa) relatief beperkt; een licht regime. In de verkenning van de markt en mogelijke partners en geldschieters, komt ook de gemeente in beeld.

Met voorbeelden uit het buitenland schetst het officieuze bestuurslid overtuigend een route naar een professionele organisatie in een omvattend zakenplan, met stappenplan, en verdienmodel. Begin 2012 tekenen ze contracten met energieleveranciers, klanten en de kredietverstrekkers: een bank en de gemeente Groningen. Ze zetten tevens de structuur strakker neer en professionaliseren deels. Ze kunnen zich bijvoorbeeld een kantoor veroorloven, kascommissie, inhuur van een accountant en de schrijver van het zakenplan wordt ingehuurd als algemeen directeur met verantwoordelijkheid over de dagelijkse praktijk. Naast een stabiele doorlopende bemiddeling, blijven projecten voor mensen zonder geschikt dak moeizaam tot stand te komen. Een ‘succesvol’ project met grondgebonden sociale huurwoningen van de woningcorporatie Nijestee, heeft een zeer lange terugverdientijd voor de woningcorporatie en lijkt daardoor moeilijk breed toe te passen. Zo ontstaan twee algemene sporen

van doelen en interacties in de organisatie: rond een variatie aan “projecten” met zonnepanelen waar men adviseert en bemiddelt en rond levering van energie om in de toekomst grotere projecten te kunnen bekostigen.

Het verkopen van energie net als anderen wordt met enige moeite ingepast in de bestaande identiteit als “andersdoeners”: hiermee houden zij geld in de regio wat anders wegvloeit naar internationale concerns. Vanuit deze identiteit willen ze ook geen grootschalige marketing doen zoals commerciële partijen. Er zijn echter maar zoveel manieren waarop een energieleverancier kan werken. Hoewel energielevering op de langere termijn nog in dienst lijkt te staan van het uiteindelijke doel, is het op korte termijn vooral doel op zich doordat de promotie, naamsbekendheid en klantenwerving veel aandacht en tijd vergt van het bestuur. Op zoek naar klanten lijkt het bovendien minder uit te maken of ze elders in Nederland zijn of via andere coöperaties komen en ze proberen evenals traditionele bedrijven aantrekkelijk en toegankelijk te zijn voor kleine en middelgrote ondernemers.

Fase 4 (2012 –2013)

Ze moeten aan het einde van 2012 onverwacht vroeg gaan denken over nieuwe doelen stellen en de mogelijkheden verkennen voor een eigen vergunning vanwege een aangekondigd einde aan de gedoogde white-label-constructie. Dit komt in een stroomversnelling als partner Trianel failliet gaat. Met financiële onzekerheid en druk van toezichthouders moeten ze snel andere externe relaties aangaan en tevens versneld professionaliseren om zelf een leveringsvergunning en administratie op te zetten. Door de verliezen en de ontoegankelijkheid van vergund krediet bij de bank vragen ze de gemeente om tijdelijk publiek krediet om aan betalingsverplichtingen te kunnen voldoen.

Ze verkennen mogelijkheden met een diversiteit aan initiatieven met vergelijkbare doelen en interessante middelen. In contact met andere initiatieven uit het Noorden ontstaat vrij een vernauwing van een drietal coöperaties die allen interesse hebben in een gezamenlijke vergunning middels een losstaande structuur voor Noord-Nederland. Al snel vormt zich een kleine stabiele groep met duidelijke plannen (businessplan) die verhoudingen specificeert waar via een kleine betaalde organisatie klanten worden binnengebracht en winst kan worden verdeeld om lokaal doelen te realiseren. Uiteindelijk neemt een koepelcoöperatie in Groningen als ‘aandeelhouder’ de rol van GP over. De lijnen tussen deze groepen blijven echter kort. Ze delen ook een kantoor, wat ze ter beschikking hebben gekregen van de gemeente. Voor financiële middelen richten ze zich wederom op publieke financiering, ditmaal bij respectievelijke provincies. Bij het uitblijven van financiering bieden obligatieleningen onder leden extra middelen. Ze consolideren de toegezegde lening van Triodos voor extra kosten in de winter van 2013.

Ze zoeken in dit proces een balans tussen bijdrage aan het doel of de functie waarvoor schaal nodig was, en de lokale of regionale identiteit. Een Groningse provinciale leverancier bleek te kleinschalig en samenwerking met andere initiatieven in Nederland te grootschalig. De gepropageerde identiteit lijkt consistent gedefinieerd door zich af te zetten tegen andere leveranciers met bonussen en winstuitkeringen voor aandeelhouders en zichzelf te zien als voorbeeld van functionele vrijwilligheid, laagdrempeligheid en het behoud van winst voor de regio.

Fase 5 (2013 –2014)

Vanaf 2013 komen bij Grunneger Power geleidelijk weer meer mensen en middelen vrij om zich te richten op het eigenlijke doel: grotere projecten met zonne-energie en het energieneutraal maken van wijken, een ambitie die al in 2011 wordt genoemd. Met verkrijgen van de vergunning worden tevens financiële middelen verkregen, verhuist personeel dat zich bezighield met de vergunning naar een aparte entiteit NLD, en stabiliseert Grunneger Power naar een focus op projecten in Groningen – waar altijd al de ambitie lag. Tevens ontwikkelt GrEK zich meer naar provinciale adviseur. Er is een duidelijke functionele specialisatie met een op papier omgekeerde hiërarchie.

De diversiteit in activiteiten binnen GP groeit tevens. Ze kijken hoopvol naar de nieuwe postcoderoosregeling voor grotere projecten, na verkenning van de specifieke regels blijken ten minste twee mogelijke projecten ongeschikt omdat de regels het onrendabel of onzeker maken. Onder druk van achterblijvende interesse wordt samen met gemeente minstens een maal gericht op aanvraag

voor traditionele SDE-financiering. De constructie met Nijestee wordt verder toegepast in wijken voor sociale huurwoningen. Vanuit concept buurtambassadeurs kijken ze tot slot naar mogelijke energiebesparing, dit krijgt verder vorm met Enexis.

Er worden (her)nieuwd verbindingen aangegaan met enkele 'grote partijen' en ze gaan nadrukkelijker op zoek naar mogelijke interesse binnen wijken. Bij tegenvallende interesse of financiële haalbaarheid worden snel alternatieven gezocht. Organisatie krijgt veel pas afgestudeerden, ZZP'ers, stagairs op tijdelijke basis, en heeft moeite met snelle doorstroom, waardoor waardevolle ervaring verloren kan gaan.

4.3.2 Variabele 2: Overheidsstrategieën

Op enkele momenten zijn verschillende overheidsinstanties duidelijker relevant geworden dan anderen. Vanwege de beperkte beschikbare ruimte is gekozen om mij selectief te richten op overheden in plaats van een uitputtend beeld te geven van alle mogelijk relevante handelingen van al deze instanties over de onderzochte periode. Om meer samenhang aan te brengen wordt de gemeente uitvoeriger behandeld, gevolgd door de provincie en uiteindelijk kort nationale instanties en kaders. Hiervoor gebruik ik de operationalisatie van overheidsstrategie van pagina's 27 en 28.

Gemeente Groningen

In de eerste fase lijkt zijn de ambities voor duurzame energie zeer hoog en zoekt de gemeente Groningen vooral informeel interactie met initiatiefnemers. Ze bieden ruimte voor vernieuwende maatschappelijke ideeën en ze concentreren zich op initiatieven en hun behoeften. Zodoende is er sympathie voor en contact met C8 en Transition Town. In het duurzaamheidsprogramma met ruim 150 tot 200 actiepunten lijkt in twee jaar echter beperkt vordering met duurzame energie. Er zijn vooral veel toekomstige investeringen en projecten gepland, veelal op gebied van energiebesparing en met scholen. Ondanks een opkomende financieel-economische crisis probeert de gemeente de ambities en geplande investeringen wel aan te houden.

Hoewel de gemeente in 2009 schoorvoetend haar aandelen in een energiebedrijf verkoopt, verkennen ambtenaren van de Milieudienst in 2010 – na advies van specialisten – ook de mogelijkheid voor een lokaal duurzaam energiebedrijf als gemeentelijk instrument. Omdat de aanpak van de eerste twee jaar weinig meetbare voortgang oplevert naar het doel van CO₂-uitstootvermindering noch duurzame energieproductie lijken ze in 2010 aanzet te maken om te bewegen naar een nauwere taakopvatting, met grotere concentratie op de eigen besluitvorming middels het terugbrengen van diversiteit aan activiteiten, en meer selectief gaan aansluiten bij maatschappelijke initiatieven om de ambitieuze doelen toch te kunnen bereiken. Dit is vanaf 2011 tevens zichtbaar in toenemende nadruk op specifieke sporen en aspecten van duurzame energie. Dit gaat tevens gepaard met aanstellen van een nieuwe programmaleiding met een duidelijke opdracht om duurzaamheid in de gehele organisatie ingebed te krijgen.

Bij de ontwikkeling van dit beleid in de tweede fase lijkt de gemeente daardoor terughoudender ten opzichte van initiatiefnemers. Ze willen publieke gelden vooral gericht en wijselijk besteden en beoordelen projecten individueel op haalbaarheid. Zo ook in het geval van Grunneger Power, ondanks gedeelde doelen. In de derde fase worden de plannen van Grunneger Power, die aanzienlijk verder zijn uitgewerkt dan voorheen, enthousiast ontvangen. Ze hechten duidelijk waarde aan een gevoel van zekerheid dat het verstrekken van een lening iets gaat opleveren. De interactie wordt vervolgens ook intensiever. Dit gaat gepaard met het vastleggen van een financiële relatie op basis van de standaard die het initiatief zelf schetst voor haar ontwikkeling.

Tegelijk groeit in fase 4 en 5 de toenadering, minder algemeen via leidinggevend en meer via projecten. De gemeente is bereid nogmaals te financieren buiten de standaard-processen om vanwege de aard van de situatie en toont daarmee tegelijk deels aandacht voor doelen en behoeften van het initiatief als deels zorg voor de eigen (vastgelegde) investering en doelbereiking. Er lijkt langzamerhand zodanige interesse te bestaan om Grunneger Power als partner te betrekken en het wordt tevens moeilijker hierin strategieën te herkennen. Waar Grunneger Power voorheen eerder vragende partij was, draagt de gemeente ook actiever bij aan promotie en projecten maar beschouwt

hen tegelijk meer als een private partner op enige afstand van hen die financieel zelfredzaam moet worden. Ze moeten “de eigen broek ophouden” en eigen projecten realiseren.

Provincie Groningen en de Natuur- en Milieufederatie

De provincie Groningen lijkt zich pas aan het einde van 2011 te richten op lokale burgerinitiatieven rond energie. Ze concentreren zich lange tijd op het intern uitwerken van dit beleid. Gedurende 2012 probeert de projectleiding interactie te zoeken met initiatieven, waaronder Grunneger Power als een relatief succes. Dit valt niet duidelijk in een van de twee typen strategieën. Dit lijkt in het geval van Grunneger Power ook te mislukken. Enige tijd later - geconfronteerd met Grunneger Power vanuit een sterke identiteit, een duidelijk doel en vraag om middelen trekken ze zich in de provincie duidelijk terug in een drietal strategieën: nadruk op een nauwe taakopvatting met interne taakverdelingen en processen, nadruk op het verkrijgen van informatie voor meer zekerheid over nut en noodzaak, en een zekere vastleggen van de relaties langs standaardprocessen. Er is hierin veel aandacht voor zaken als staatssteunregels in verband met het investeren van publiek geld. Gedurende dit conflictueuze besluitvormingsproces lijkt men op enig moment wel bij te sturen en meer te investeren in interactie, en het spel ‘mee te spelen’ door de eigen processen te verduidelijken in de hoop percepties wat te temperen. Niettemin valt de uiteindelijke keuze voor een subsidie vanuit interne overwegingen onder de nauwe taakopvatting en komt dit met enige ontbindende voorwaarden, mocht de vergunning niet worden verleend, dan zou deze subsidie bijvoorbeeld niet gegund hoeven worden. Een duidelijk voorbeeld van het vastleggen van de relatie en toezicht via duidelijke criteria.

De provincie lijkt indirect relevant via het toebedelen van een strikt omliggende taak aan de Natuur- en Milieufederatie Groningen. Vanaf 2012 zijn zij aan de slag gegaan om – voortbouwend op hun project lokale energie voorwaarts – een servicepunt op te richten waar lokale initiatieven - door de provincie beschikbaar gestelde - financiële ondersteuning kunnen aanvragen voor processen. Daar is meer ruimte voor interactie en nieuwe ideeën en zijn ze vanwege gedeelde doelen bereid met Grunneger Power samen te werken in het oprichten van de Groningse Energie Koepel (GrEK) om deze initiatieven te helpen.

Rijksoverheid en NMaD

Gedurende de gevalsstudie zijn (inter)nationale regelgevende en fiscale kaders voortdurend relevant maar is slechts zijdelings interactie met nationale overheidsinstanties, en dan met name met de toezichthouder voor energieleveranciers: de NMa. In een later stadium wordt ook de regeling Verlaagd Tarief relevanter. Er zijn echter te weinig gegevens verzameld over de achterliggende overheidsactoren om uitgebreide uitspraken te doen over hun strategieën.

Hoewel analyse daardoor veel moeilijker is lijkt een terugkerend thema de weigering of het onvermogen van het kabinet, ministeries en de Tweede Kamer om de zogenaamde salderingsregeling - bestemd voor particulieren die zelf elektriciteit opwekken – te verruimen zodat ook mensen zonder geschikt eigen dak met een administratief-financiële constructie kunnen deelnemen in collectieve zonnepanelenprojecten. Op dit gebied lijkt in zekere zin sprake van een grotendeels eenzijdig vastgelegde relatie tot burgers en een keuze om allerlei mogelijke nieuwe constructies niet toe te staan. Zo verbiedt de minister in 2013 ook de door de gemeente Groningen bedachte constructie via de gemeentelijke OZB-belasting [M46].

De NMa heeft als toezichthouder duidelijke taken gekregen van om op basis van duidelijke criteria op te treden. Ze gedoogden echter dat partijen in Nederland energie verkochten op alsof van hen zonder een vergunning en lijkt daarmee te hebben geconcentreerd op doelen en behoeften van maatschappelijke partijen. Hoewel ze meermaals maatregelen in het verschiet stellen houden ze dit begrip voor behoeften vol in plaats van eenzijdig op te treden. Eerst in algemene zin en vervolgens worden deadlines voortdurend opgeschoven om Grunneger Power in hun proces tegemoet te komen. Pas een jaar na de aangekondigde deadline voor het einde van de white-label komt dit met een vergunningsverlening voor NLD tot een einde.

4.3.3 De relatie tussen overheidsstrategie en maatschappelijke zelf-organisatie

In algemene zin hebben de strategieën van overheidsactoren in de gevalsstudie vooral invloed op de uiteindelijke organisatie van de coöperatie voor zover zij bepaalde gewenste middelen leveren om de organisatie gaande te houden of projecten te realiseren op weg naar het uiteindelijke doel, mogelijk met allerlei voorwaarden, of door het toestaan of verbieden van financiële en juridische constructies. Dit is niet verwonderlijk, aangezien de initiatiefnemers vanaf het begin expliciet een rol willen spelen in de fysieke energievoorziening. Daarvoor zijn niet alleen mensen en ideeën nodig, maar ook kostbare investeringen in materialen voor energiebesparing en opwekking.

De structuren zijn lang gekenmerkt door een kleine, stabiele kern. De mogelijkheid om vrijwillig tijd te kunnen steken in een initiatief is daarbij belangrijk. Dit is ook duidelijk in het ontbreken van tijd en kennis in Transition Town werkgroep. Veelal vertegenwoordigen enkele personen uit deze structurele kern in woord en daad ook de achterliggende en meer tijdelijk of vrijblijvende, oftewel lossere gestructureerde delen van de organisatie in onderhandelingen en contacten naar buiten toe. Persoonlijke vaardigheden lijken een rol te spelen op het moment dat formele structuren worden ontworpen en middelen nodig zijn, onder andere van overheden. De initiatiefnemers en eerste bestuursleden hebben zo een grote invloed op de algehele vorm die het initiatief op papier en in de praktijk kreeg.

In de beginfasen van het initiatief zijn in de gemeente en provincie weinig concrete strategieën met herkenbare gevolgen voor de organisatie van het initiatief. Zij zijn concentreren zich vooral op eigen besluitvorming, op het gebied van duurzame energie in het algemeen, en maatschappelijke initiatieven daaromtrent in het bijzonder. Brede taakopvatting en intensieve interactie droegen ogenschijnlijk bij aan het activeren van mensen en vormen van gelijkgestemde netwerken met een zeker gevoel van verbondenheid, maar minder (zichtbaar) aan de het bereiken van materiele doelen van de onderzochte burgerinitiatieven.

In 2008 ontstond ook een financieel-economische crisis, die vanaf 2009 steeds heviger werd. Hoewel dit wel degelijk van invloed lijkt op de keuzes van overheden en initiatiefnemers in deze periode is het moeilijk om hier duidelijke oorzakelijkheid vast te stellen. Vooral via toenemende werkloosheid en bezuinigingen van de Rijksoverheid werken deze ontwikkelingen vanaf 2009 door in de inkomsten van de Gemeente Groningen, het gemeentelijk takenpakket en de waarde van enkele gemeentelijke gronden. Zodoende heeft het enige doorwerking in het feit dat de gemeente in 2012 ongebruikte grond in Westpoort wilde inrichten als zonneweide. Dit werd weer vertraagd door de val van het Groningse college over het dossier regiotram. Tegen de tijd dat dit project weer op de politieke agenda kwam leek de kern van Grunneger Power vooral bezig met het regelen van een financiering bij de provincies voor een leveringsvergunning. Dit voorbeeld onderstreept het belang van timing in de invloedsrelatie. Uit de gehanteerde variabelen valt echter moeilijk af te leiden wat voor invloed het opschorten van deze actie heeft op de organisatie van burgers.

De terughoudende gemeentelijke strategieën op duurzame energie in fase 1 (2011) lijken grotendeels ingegeven door afwegingen van efficiëntie, een aanzienlijke herschikking van beleid en afruil met andere thema's waar zij taken op hebben. De gemeente bleef daarom afhoudend op de impliciete vraag om financiële middelen of vastgoed met een grotendeels idealistisch verhaal, voornamelijk door een specifiek bestuurslid naar voren gebracht. Dit wordt geïllustreerd door het feit dat de gemeente wel bereid bleek Grunneger Power financieel en op andere wijze te steunen zodra een ander bestuurslid met uitgewerkte plannen en een verdienmodel aan tafel kwam. Aansluiten bij de werkelijkheid binnen overheden is daarom even zeer belangrijk in de uiteindelijk invloed van overheidsstrategie op het initiatief.

Later (fasen 4 en 5) lijkt de gemeente een wederkerige (toezichts)relatie te ontwikkelen met Grunneger Power die te kenmerken valt als geven en nemen, waarbij de coöperatie de kans is geboden als partner te opereren en zodoende te ontwikkelen naar een projectorganisatie. Duidelijke oorzakelijkheid valt moeilijk te ontdekken.

De relatie tot de provincie liep heel anders. Een gebrek aan middelen bij de actieve leden in de coöperatie gaf aanleiding voor een initieel afstandelijke houding tot de provincie die juist had gehoopt op hun actieve bijdrage. Enige tijd later benaderden initiatiefnemers echter de provincie zeer doelgericht en intensief met een uitgedachte formeel-financiële structuur en een vraag om aanzienlijke financiering. Deze plotselinge, tegenovergestelde benadering lijkt bij de provincie te hebben gezorgd

voor een averechts effect met op eigen processen en zekerheid gerichte strategieën. Dit frustrert op haar beurt de initiatiefnemers die haast willen maken met een leveringsvergunning. In bijeenkomsten en correspondentie van vertegenwoordigers van de drie provincies en coöperaties en correspondentie escaleert de verhouding tot de provincie Groningen verder tot op enig moment de projectleider van de provincie zich genoodzaakt ziet een andere strategie te proberen door in enkele intensieve sessies in kleinere kring probeert interne processen te verhelderen. Deze wederzijdse mismatch tussen de doelen en beoogde tussenstappen heeft gezorgd voor aanzienlijke vertraging in het besluitvormingsproces over de financieringsvraag en daarmee ook het hele proces rond de vergunningsaanvraag en oprichting van de leverancier. De toegelijke strategie van de toezichthouder heeft de coöperatie behoed voor erger. Dit toont hoe strategieën van overheden elkaars invloed ook kunnen versterken of verlichten.

In dit opzicht spelen ook nationale regelingen een rol. Zo lijkt de relatief behoudende vormgeving van nationale stimuleringsregelingen ten tijde van het ontstaan van Grunneger Power weinig (eenvoudige) publieke investeringsmogelijkheden te hebben geboden om burgers zonder geschikt eigen dak te laten deelnemen in zonnepanelenprojecten.

Dit heeft de coöperatie aangezet tot een zekere creativiteit in benaderen van overheden zoals de gemeente voor het ter beschikking stellen van middelen. Het gebrek aan verandering in deze regelgevende kaders lijkt tevens een van de redenen geweest te zijn om energielevering als doel te nemen om zich rond te structureren. Door de gelijktijdig open houding van de NMa met betrekking tot een white-label constructie lag deze weg open tot dreigend ingrijpen van de NMA en het faillissement van Trianel zorgde voor een schifting en de coöperatie min of meer versneld gestuwd naar strakkere structuren en een interprovinciaal traject. Overheidsstrategieën bieden zo, mogelijk onbewust, meer en minder voor de hand liggende stappen naar het uiteindelijke doel, waardoor initiatiefnemers uiteindelijk juist verder weg lijken te raken van dit doel.

Tot slot lijkt het uiteindelijke verschijnen van een energieakkoord en een verlaagd belastingtarief voor coöperaties in 2013 en 2014 meteen te hebben bijgedragen aan een weldaad aan verkenning van mogelijke activiteiten bij de coöperatie. De strikte voorwaarden daarin lijken wederom een druk te bieden naar verdere professionalisering van de coöperatie. Wat voor effect dit precies heeft gehad op de organisatie van de coöperatie kan uit de gegevens echter niet worden afgeleid.

Hoofdstuk 5.

GEVALSSTUDIE 2: DONGEN

Opbouw hoofdstuk

Deze gevalsstudie richt zich op het Dongense initiatief en is net als de vorige opgebouwd in drie secties: ten eerste wordt een korte achtergrondschets gegeven van initiatiefnemers en de lokale gemeente voorafgaand aan de totstandkoming en oprichting van het initiatief (§ 5.1). Vervolgens worden in de gevalsbeschrijving de voornaamste processen en gegevens van het initiatief uiteengezet in enkele, deels overlappende fase (§ 5.2). Tot slot volgt de analyse, ingedeeld per variabele, waarna deze in een reflecterend stuk kort aan elkaar worden gerelateerd (§ 5.3).

5.1 ACHTERGROND

De Coöperatieve Vereniging Samenwerkend Dongen, U.A., met de werknaam “Energie Dongen” is in februari van 2012 bij akte opgericht voor Dongen [D25], een dorp in de gelijknamige gemeente van bijna 25.000 inwoners, gelegen midden in de provincie Noord-Brabant tussen de steden Breda en Tilburg. De directe aanloop naar het initiatief kan worden herleid tot het einde van 2011. De voornaamste kartrekker was echter al geruime tijd begaan met duurzaamheid en duurzame energie.

Van 2009 tot het einde van 2010 is hij directeur bij de Stichting ‘de Kleine Aarde’ te Boxtel met de opdracht te onderzoeken of voor de diverse activiteiten nog toekomst bestond [M19]. Aldaar komt hij onder andere het idee tegen om de stad te beschouwen als een energiecentrale. Al direct na het opheffen van de stichting gaat hij aan de slag met energie. In maart 2011 richt hij met enkele anderen ook formeel de Stichting Energietransitie Nederland (SETnl) op, met het streven dat iedere gemeenschap in Nederland, van een totale gemeente tot een wijk, een eigen energiecoöperatie zou hebben [M39].⁶⁷ Daarmee wilt hij niet alleen de op fossiele brandstoffen gebaseerde energievoorziening helpen omvormen naar hernieuwbare energiebronnen, maar ook de totstandkoming en (uiteindelijk landelijke) samenwerking van lokale initiatieven en coöperaties stimuleren [D26].

In deze periode heeft zijn eigen gemeente het lastig. In oktober 2010, in de aanloop naar het vaststellen van de programmabegroting 2011 – 2014, maakt de wethouder duidelijk dat de gemeente Dongen fors moet gaan bezuinigen om een oplopend begrotingstekort te beteugelen. Het college is dan voornemens dat grotendeels intern te doen [M45]. Ze zetten tegelijk ook in op intergemeentelijke samenwerking.⁶⁸ Ambities op het gebied van duurzaamheid of hernieuwbare energie zijn vastgelegd in een milieubeleidsplan 2008-2012, en volgens wettelijke voorschrift jaarlijks uitgewerkt in een paragraaf van het uitvoeringsprogramma Wet milieubeheer. De gemeente wilt in 2011 minder energie gebruiken en zoveel mogelijk afnemen van producenten van duurzame energie. Centraal staat milieubewust bouwen en wonen. Naast energiebesparing in de gemeentelijke organisatie, starten ze een energiebesparingscampagne met onder andere de uitgave van een energiekraan en de website Duurzaam Dongen. Ze willen afspraken maken met de lokale woningcorporatie Vieya over de renovatie van huurwoningen. Tot slot laat men ook vervolgonderzoek verrichten naar industriële

---

⁶⁷ De raad van commissarissen bestaat uit Herman Wijfels (Hoogleraar Duurzaamheid en maatschappelijke verandering, Utrecht en oud bestuurder Rabobank) Jan Jonker (Hoogleraar MVO, Radboud) Henk Koopmans (ondernemer en oud directeur Sensor Universe) en Gert van Dijk (hoogleraar coöperatie-recht Nijenrode/Wageningen) [D36].

⁶⁸ De gemeente Dongen is lid van de gemeenschappelijke regeling Regionaal Overleg Midden-Brabant (ROM) met gemeenten Gilze-Rijen, Goirle, Heusden, Hilvarenbeek, Loon op Zand, Oisterwijk, Tilburg en Waalwijk. Daarin worden diverse projecten behartigd door de betrokken portefeuillehouders uit de respectievelijke colleges van Burgemeester en wethouders [M14]. De samenwerking tussen overheid, bedrijfsleven en onderwijs is vervolgens doorontwikkeld in de privaatrechtelijke stichting Midpoint-Brabant. In 2013 wordt de naam ROM veranderd naar *Hart van Brabant* [D10].

restwarmte op locaties Tichelrijt en De Wildert.⁶⁹ Het budget voor ‘Klimaat, energie en duurzaamheid’ is echter klein, met slechts €15.000, verkregen door gebruik te maken van de Stimulering Lokaal Klimaatbeleid (SLOK-regeling) – bij Agentschap NL [D11].⁷⁰

5.2 GEVALSBESCHRIJVING

5.2.1 Fase 1 (2011 –2012): snelle algehele ontwikkeling

Samenvatting

Een kleine vriendengroep benadert lokale partijen en geïnteresseerden om in de eigen gemeenschap energie en eventueel andere materiele zaken te gaan regelen. Ze vinden aanzienlijk enthousiasme en kennis. Al snel ontstaat hieruit een relatief strak georganiseerde organisatie met verschillende taakgerichte werkgroepen. Vooral een werkgroep die zich de inkoop van zonnepanelen organiseert voor particulieren gaat relatief voortvarend en haalt redelijk wat inkomsten binnen voor de cooperatie.

Als voorzitter van de SETnl poogt Messing in 2011 stimulans te geven aan het opzetten van en de samenwerking tussen lokale initiatieven in Nederland [M24]. In zijn werkzaamheden ziet hij al gauw overal lokale initiatieven ontstaan op dat gebied [M44]: *“toen dacht ik van ja, maar als ik ergens anders ga lopen adviseren moet ik het in mijn eigen woonplaats ook doen”* [R1]. Vanaf september begint hij ook in zijn woonplaats voorzichtig te polsen naar belangstelling om het spreekwoordelijke ‘energieheft’ in eigen handen te nemen [M44]. Het start met twee vrienden [M41]: *“We zaten in de tuin en dachten, dat kunnen wij ook”* [M39].⁷¹

Met zijn drieën besluiten ze in hun eigen netwerken 10 mensen uit de gemeenschap Dongen bij elkaar te halen, onder andere directeur van de woningcorporatie Vieya - Desloover, de voorzitter van de Federatie van Dongense Sportverenigingen – en tevens fiscaal jurist – Van Hattum en de voorzitter van de plaatselijke ZLTO Dongen-Loon op Zand – de Jong [R1].⁷²

Ze krijgen op 10 oktober naar eigen zeggen al zo’n 10 of 12 mensen bij elkaar [R1; M39; M41]. De hieruit voortvloeiende initiatiefgroep bekijkt vervolgens de betaalbaarheid en duurzaamheid van de energievoorziening evenals concrete mogelijkheden om collectief te handelen [M16]. Ze beginnen tevens met het opzetten van wat ze dan nog de “Vereniging Betaalbare Energie Dongen” noemen. Met als doel eigen, duurzame en betaalbare energie in Dongen [M3].⁷³

Betaalbaar stond volgens Messing voorop omdat men zich zorgen maakt om de hoogte van de energierekening: *“[n]u energie geen nutsfunctie meer is en de energiebedrijven en de overheid niet meer in staat zijn de kosten hiervoor betaalbaar te houden, pakken we het zelf op”* [M24]. Het moet daarnaast ook “eigen” en “duurzaam” zijn. “Eigen” om *“de geldstroom die nu uit ons dorp gaat ten goede te laten komen aan de gemeenschap. We hebben het nodig”* [M24, zie ook D21], en “duurzaam” in de zin van enerzijds langdurig houdbaar met hernieuwbare bronnen die “nauwelijks” maatschappelijke kosten zouden hebben, en anderzijds het langdurig houdbaar organiseren van de lokale samenleving [M24]. Omdat energie een eerste levensbehoefte is, is het duurzaam en betaalbaar organiseren daarvan voor hem een gemeenschappelijke opgave [M21; M44]

De initiatiefgroep raakt verder in gesprek met Vieya, de ZLTO, en de Sportfederatie, maar ook de plaatselijke Rabobank en het Cambreur College [M3]. Zij committeren zich nog voor de eerste publiekelijke bijeenkomst [M16]. Via lokale media als het Brabants Dagblad en BN De Stem kondigen ze een informatie-avond aan op 22 november [M3; M4]. Messing schrijft ook een gastblog voor de lokale nieuwswebsite dongen.nieuws.nl [M21] en BN De stem [M22]. Ze nodigen de bewoners van Dongen, maar ook ondernemers, sportverenigingen en lokale overheid uit om samen te

⁶⁹ In 2010 is in opdracht van de gemeente en de provincie Noord-Brabant al een ‘quick-scan’ onderzoek uitgevoerd door onderzoeksbureau Lassche & De Bruijn, maar nader onderzoek werd nodig geacht [D22].

⁷⁰ Deze regeling is aan het einde van 2011 ook weer stopgezet in bezuinigingen van het kabinet Rutte I.

⁷¹ Met Jeroen van Baardewijk en René Roovers, oud-wethouder en raadslid, die al met ideeën speelde over het zelf opwekken zonne-energie [M3].

⁷² De Federatie van Dongense sportverenigingen is in 2010 opgericht om door gezamenlijke inkoop schaalvoordeel te behalen voor de lokale sportverenigingen [M3]. Met de gemeenschappelijke inkoop van energie is al snel een link gelegd [M18].

⁷³ Naast het drietal initiators en de door hen benaderde Frans Desloover, Marcel van Hattum en Kees de Jong worden in november ook Frank van Heteren en Frank van Mossel genoemd als onderdeel van de initiatiefgroep [M59].

werken en van de vereniging een succes te maken. Door zich aan te melden als potentieel lid of met steun [M16].

Op 22 november 2011 organiseren ze deze eerste open avond in het cultureel centrum “de Cammeleur” in Dongen [M21; M3; M16; M8]. Ze willen daar vooraleerst de vereniging van de grond krijgen en de start maken met een eerste project omtrent aankoop en plaatsing van fotovoltaïsche zonnepanelen voor tenminste 100 particuliere huishoudens met een geschikt eigen dak [M16]. Deze avond trekt een overdonderende 250 tot 300 geïnteresseerden [M20; M41]. Meer dan de initiatiefnemers hadden verwacht. Messing wijt dit aan het nieuws dat de energieprijzen in Nederland 9% zouden stijgen [M12]. Op deze avond leggen ze hun plannen voor aan belangstellenden [M3; M20]. Ze schetsen een beeld van de energiemarkt, hun ideeën en een mogelijke coöperatieve organisatievorm met collectieve zeggenschap [M8; M16], zoals elders steeds meer lokale initiatieven ontstonden [M20]. Daarbij spreken ze de doelstelling uit dat over 20 jaar ruim 60 procent van Dongense huishoudens meedoet [M16; D2]. Samen met aanwezigen spreken ze over mogelijke activiteiten. Hieruit komt een groep vrijwilligers naar voren die wilden meewerken aan zoeken naar mogelijke energiewinning in Dongen. Daarnaast hopen ze vrijwilligers te vinden met expertise op zonne-energie en windenergie, bestuurlijk gebied en voor een leiding van de vereniging [M8]. Er is gelijk veel interesse voor het ‘bemensen’ van de diverse beoogde werkgroepen van de coöperatie [M44]. De eerste concrete stap is het inventariseren van belangstelling voor het eerste zonnepanelenproject. Daarvoor melden zich al ruim 60 huishoudens [M8; M20]. Een groot deel van de bezoekers wordt aspirant-lid [M20].

Terwijl de werkgroepen aan de slag gaan is er goed contact met het Cambreur college om jeugd te betrekken, de ZLTO met betrekking tot warmtekrachtkoppeling, het lokaal bedrijfsleven vanwege de werkgelegenheid en woningcorporatie Vieya als de grootste verhuurder van Dongen [M8]. Op dat moment zijn ook de gemeente en provincie al benaderd [M16]. De plaatselijke PvdA-factie zou graag gemeentelijke betrokkenheid zien bij Energie Dongen, bijvoorbeeld door een “verbindende rol” te spelen tussen particulieren en bedrijfsleven. De Volkspartij Dongen juicht het initiatief weliswaar ook toe, maar wilt voor de gemeente geen voortrekkersrol [D12]. Begin december spreken ze met de wethouder Evegaars – verantwoordelijk voor onder andere milieu en duurzaamheid - en met de Gedeputeerde Staten van de provincie Noord-Brabant [M8]. De Gedeputeerde van den Hout voor Ecologie en duurzaamheid blijkt enthousiast en zegt mede door hun gesprek een Energieteam te willen oprichten om dit soort initiatieven te ondersteunen [M37].

Twee maanden later – op 1 februari - volgt met een publieke informatieavond de formele oprichting van de “coöperatieve vereniging Samenwerkend Dongen U.A.”, met de werknaam ‘Energie Dongen’ [M44; M9; D6]. Ze kiezen deze naam bewust zodat naast energie uiteindelijk ook andere ‘nuttige’ zaken binnen de coöperatieve vereniging kunnen worden opgepakt, zoals glasvezel-internet, voedsel of zelfs zorg [D6]: *“vanuit die leefbaarheidsgedachte was het heel, nou ja, een snelle stap naar joh dat wordt Coöperatie Samenwerkend Dongen. Dus als een soort platform waar je dit soort initiatieven in kunt ondernemen”* [R1]. Voor glasvezel zijn in de – door van Hattum opgestelde – statuten zelfs al doelstellingen geformuleerd en andere mogelijke activiteiten die de “stoffelijke belangen” van de leden dienen worden opengelaten. Het werkgebied is Dongen en omstreken. De leden van de coöperatie worden uitgesloten van aansprakelijkheid in geval van faillissement. Met de oprichting van de coöperatie is in de statuten tevens een structuur vastgelegd bestaande uit een Raad van Commissarissen (RvC) met een oneven aantal leden, een Bestuur en een Ledenvergadering. Het bestuur is bevoegd de coöperatie te vertegenwoordigen en de RvC controleert hen [D1]. De aanwezige initiatiefnemers en leden kiezen aldaar een voorlopige raad van drie commissarissen en bestuur van vijf [D6].

Bij deze avond zijn ook de Dongense wethouder Evegaars en de Gedeputeerde van den Hout te gast. Zij schrijven een boodschap op het manshoge “gastenboek” en spreken beiden de zaal kort toe. De Gedeputeerde stelt dat hij er mede is om te laten zien dat de Provincie het initiatief [A2] *“heel erg serieus neemt en het verloop ervan goed in de gaten zal houden om daaruit lering te trekken voor vergelijkbare projecten”* [M44]. De wethouder maakt in zijn toespraak, ondanks de aanmoedigende woorden, een wat onwennige indruk [A2].

De formele oprichting is tevens gelegenheid voor de diverse werkgroepen zon, wind, lokale werkgelegenheid en communicatie om hun vorderingen te delen. De werkgroep zon, met zo’n 15 leden vanuit verschillende achtergronden, lijkt het verst. Ze hadden in januari al duidelijk wat

technische criteria zijn, hoe het bouwkundig geregeld moet worden en hebben al leveranciers benaderd [M37]. De avond vormt de aftrap van hun zonnepanelenproject. Er blijken daarvoor inmiddels 116 geïnteresseerde huishoudens [M44]. In februari gaat het dan ook al de aanbestedingsfase in. In maart willen ze een keuze maken zodat ze nog voor de zomer van 2012 de zonnepanelen kunnen installeren [M36]. Andere werkgroepen onderzoeken verder de huidige energiesituatie en of windmolens of energie uit waterkracht mogelijk is [M37]. De werkgroep lokale werkgelegenheid doet dezelfde avond een oproep aan het lokale bedrijfsleven om te kijken naar samenwerking [M44].

Om uiteindelijk zelf te gaan produceren wilt men ook aansluiting zoeken bij een plan voor het realiseren van windmolens bij Tilburg, waar een lid professioneel bij betrokken is. De ambitie wordt gesteld op 2 windmolens op het terrein van Fujifilm [M12], gelegen op het Tilburgse bedrijventerrein Vossenbergh [M36]. Tegelijk worden scenario's onderzocht met windmolens of waterkracht van 'De Donge' [M36]. Vanaf het begin is de grote wens ook al om te komen tot een eigen vergunning voor de levering van energie. Als ze zelf gaan produceren, moeten ze die energie immers ook aan zichzelf kunnen leveren [D8, p.14]. Energie Dongen wilt in juni van het jaar al 500 deelnemers hebben voor eigen energielevering [M36; M37].

Er zijn in totaal zo'n veertig vrijwilligers actief, waarvan een deel in de voorlopige Raad van Commissarissen en het voorlopig bestuur [M36]. De oprichting gaat sowieso gepaard met veel vrijwillige inzet. Zo is de website van tevoren al gratis gemaakt, doet een lokale accountant kosteloos de inrichting van de administratie en krijgen ze in Dongen veelal gratis vergaderruimte ter beschikking [M20]. Ondanks de inzet van velen merkt mede-initiatiefnemer en bestuurslid van Hattum in een interview echter op "*Dit is echt het verhaal van Martijn, ik heb alleen de statuten opgesteld*" [M18].

In vervolg op de oprichtingsbijeenkomst vindt op 7 maart 2012 voor het eerst een zogenoemd "*Energiecafé*" plaats in De Cammeleur in Dongen. Dit is bedoeld als een ontspannen manier om informatie te vergaren en kennis te maken, het thema is dan ook 'Meet & Greet'. Bij zeven stamtafels kunnen mensen terecht voor informatie over verschillende onderwerpen als zon, en wind. Daarbij is ook al sprake van een nieuw op te richten werkgroep energiereductie. Aanwezig is ook een van de oprichters van Noord-Hollandse Energie Coöperatie. De daaropvolgende maanden is telkens de eerste woensdag van de maand zo'n Energiecafé. Voorafgaand komen de werkgroepen bijeen voor hun lopende werkzaamheden [M34]. Het plaatsen van zonnepanelen komt uiteindelijk op 150 installaties [M41]. Het papierwerk daarvoor komt van de fiscalist Van Hattum [D2].

Vanaf de start zetten ze in op "*het betrekken van zoveel mogelijk mensen, bedrijven en organisaties binnen de gemeenschap Dongen*" [D6, p.1]. Ze zoeken onder meer toenadering tot ondernemers. Zo is op 5 April 2012 een eerste gecombineerde bijeenkomst van Energie Dongen en leden van de Vereniging Ondernemers Contact Dongen (VOCD) [M41]. Aldaar zetten ze hun doelen en organisatie uiteen en bespreken ze de mogelijkheden voor ondernemers in deelname aan projecten van Energie Dongen, met name zonne-energie en energiebesparing – waarvoor de werkgroep nog aan het opstarten is [M41].

Het zelf-verklaarde 'werkbestuur' probeert samen met andere vrijwilligers vooral de coöperatie op te bouwen en zal de plannen opstellen totdat ze een nieuwe RvC en bestuur kiezen, naar verwachting aan het einde van 2013. Na de oprichting werken de bestuursleden aan een basis plan van aanpak voor Energie Dongen. Een belangrijk deel van dit plan gaat over het gezamenlijk inkopen en leveren van energie door een zelf te organiseren leveringsvergunning, waarvoor Energie Dongen lid zal worden van een gezamenlijke coöperatie: de Verenigde Energie Coöperatie (VEC). De werkgroepen, ontwikkelen ieder ook zo'n plan. Deze plannen worden gedeeld voor de eerste algemene ledenvergadering van 6 juni [D6].

Op deze ALV worden de plannen voor de organisatie ter goedkeuring voorgelegd aan de leden. Daarnaast kunnen deze leden instemmen met de voorgedragen Commissarissen (RvC) en daarmee het (werk)bestuur [D6, p.6]⁷⁴ en worden huishoudelijke, bestuurlijke en RvC reglementen op- en vastgesteld. Waardoor duidelijk wordt gemaakt 'wie over wat beslist' [D8, p.4; zie D3; D4; D5].

---

⁷⁴ Voorgedragen voor de RvC zijn Frans Desloover (directeur Vieya), Anton Euren en René Roovers. Het 'werkbestuur' bestaat uit Martijn Messing (tevens SETnl), Marcel van Hattum (werkzaam bij accountancy HLB van Daal en Partners), Sijtze Brandsma, Jeroen van Baardewijk en Kees de Jong (voorzitter van de ZLTO-Dongen-loon-op-zand) [M5].

Tabel 3 Impressie van de coöperatie Samenwerkend Dongen op de eerste ALV van 6 juni 2012

Uitgesloten aansprakelijkheid (U.A.)	Uitgesloten aansprakelijkheid en dus geen verhaalsrecht op de leden.
Werkbestuur	Statuten Bezig met de opbouw van Energie Dongen, organisatie met plan van aanpak en samenwerking in VEC
Raad van Commissarissen	Per 6 juni bestaande uit Anton Heuren, Frans Desloover en René Roovers
Leden	Beslissen, en kiezen RvC om hen te vertegenwoordigen. Betalen een lidmaatschapsbijdrage (standaard 10 euro kapitaalleg voor coöperatie). 1 lid, 1 stem, later overgang naar ledenraad met 1 lid 1 stem via ledenraad.
Werkgroepen:	
Werkgroep Energie Café	Maakt samenkomsten mogelijk zoals het maandelijkse Energie Café in Dongen of de ledenvergadering
Werkgroep Communicatie	Verzorgt persberichten, nieuwsbrieven en andere uitingen
Werkgroep ZON	Operationeel, internetmodule en vanaf juni 2012 installeren van de eerste installaties
Werkgroep Wind	Opgestart, in kaart gebracht waar locaties liggen, aandacht voor ontwikkelingen op het bedrijventerrein De Wildert
0-Werkgroep	Opgestart, onderzoekt het 'huidige' energieverbruik en kansen in Dongen (evt. met KIEN en studenten).
Werkgroep Energiereductie	Opgestart, met energieWEG (Warmte, Electra en Gedrag) aanpak

De werkgroep ZON lanceert tevens de nieuwe internetmodule waarmee het voordeel van zonnepanelen uitgerekend kan worden [D6]. Samen met een zestal Dongense ondernemers lanceren ze dit via duurzaamdongen.nl.

Om werkkapitaal aan te trekken worden aan leden extra certificaten van aandelen uitgegeven, daarvoor wordt het eerste zonnepanelen project gepresenteerd [D6]. Daarnaast zijn drie andere werkgroepen opgestart. Een 0-meting werkgroep onderzoekt het energieverbruik in Dongen en waar men als Energie Dongen rendabel aan de slag kan, ze hopen via de Stichting KIEN studenten van TU-Eindhoven te betrekken. Om de energierekening langdurig 'duurzaam' - oftewel betaalbaar – te krijgen, is de Energie-reductie werkgroep intussen bezig met onderzoeken van mogelijkheden voor collectieve energiebesparingsprojecten. Dit moet in het najaar leiden tot een energiebeurs [D6].

De werkgroep wind heeft inmiddels mogelijke locaties in Dongen in kaart gebracht en kijkt mee bij de milieueffectrapportage (M.E.R.) die is gestart voor het lokale bedrijventerrein de Wildert [D6]. Dit is gelegen in het uiterste zuidoosten van de gemeente, aansluitend op het Tilburgse bedrijventerrein de Vossenbergh. De daar gevestigde bedrijven Ardagh Glass en Coca-Cola en de projectontwikkelaar Kondor Wessels, hebben deze M.E.R. al in het voorjaar van 2011 – na haalbaarheidsonderzoek – opgestart bij een externe partij, om te bekijken of windmolens mogelijk zijn op het gehele gebied langs de N260, tot en met bedrijventerrein de Spinder in Tilburg-Noord [M30; M1]. De gemeente Dongen heeft windenergie echter niet opgenomen in het uitvoeringsprogramma milieu voor 2012, omdat volgens de wethouder nog geen concrete plannen bestonden. De Wildert krijgt wel een status aparte als duurzaam ++ industrieterrein waarmee bedrijven aldaar de mogelijkheden onderzoeken om reststromen te hergebruiken. Daardoor is volgens de wethouder windenergie wellicht ook mogelijk [D12]. De gemeentelijke organisatie is bereid mee te werken aan de noodzakelijke planologische procedures maar ze wachten intussen de M.E.R. af. In het voorjaar van 2012 nemen ze ook geen positie in met betrekking tot windenergie in de gemeente [M30; M1].

In de wandelgangen is – vooral vanuit het bestuur – ook al sprake van pril contact en aftasten met de lokale politiek over de rol van de gemeente. Voor de eerste ALV sturen ze een uitnodiging naar het College om van gedachten te wisselen over hoe de gemeente mee kan doen met een energieneutraal Dongen [D6]. Regelmatige informele contacten met onder andere de wethouder lijken echter weinig gevolg te krijgen in besluitvorming van de gemeente. In de provincie is men tegen juni bezig met een inventarisatie van alle lokale initiatieven. Vervolgens willen ze kijken wat daarin hun rol als provincie kan zijn. De Gedeputeerde van den Hout denkt aan 'een coördinerende rol op het gebied van gezamenlijke inkoop en terug-levering van stroom, informatievoorziening en btw-heffing' [M17, p.17]. Hij spreekt zich op een ongerelateerd evenement die zomer duidelijker uit. Volgens hem kunnen overheden dit soort initiatieven wel ondersteunen bij het rondkrijgen van financiering voor hun zakenplannen, bijvoorbeeld met een revolverend fonds, maar is meer directe bemoeienis volgens hem niet gewenst omdat het draagvlak voor een coöperatie bij de burgers zelf moet liggen [M31].

5.2.2 Fase 2 (2012 –2013): zijspoor naar samenwerking en ‘eigen’, ‘betaalbare’ energie

Samenvatting

Naast de lokale activiteiten zijn met name bestuursleden bezig met het opzetten van een nationale organisatie die moet dienen als ondersteunend “kantoor” en eigen energielevering mogelijk moet maken. Een proef voor energielevering met Trianel stopt echter noodgedwongen door een faillissement van laatstgenoemde.

Vanaf maart 2012 zijn een aantal mensen bij de lokale initiatieven, waaronder met name de voorzitter van Energie Dongen, ook al concreet bezig aan een beoogde gezamenlijke coöperatie: de Verenigde Energie Coöperaties of V.E.C [M24]. Mogelijkheden voor een meer grootschalige ondersteunende coöperatie zijn aanvankelijk vooral verkend in het kader van de SETnl, maar nemen in 2012 concretere vorm aan in deze V.E.C. Het idee is dat Energie Dongen kan aanhaken [R1]. Met name de voorzitter steekt een groot deel van zijn tijd in het opzetten van de coöperatie, die bedoeld is om initiatieven uit verschillende plekken in Nederland te helpen groeien en professioneler te worden [M46; D36].⁷⁵

Dit is volgens hem noodzakelijk omdat Dongen een relatief klein plaatsje is en sommige zaken, zoals het organiseren van de eigen energierekening, gemakkelijker kan door samenwerking [M24]: *“Door gezamenlijk gas en stroom in te kopen kunnen we inkoopkortingen bedingen. Bovendien kan de VEC de klantenadministratie uit handen nemen van kleine initiatieven. Dit bespaart hun tijd en geld, waardoor zij hun handen vrij hebben voor lokale projecten zoals het gezamenlijk isoleren van huizen”* [M46, zie ook D6]. Hij spreekt bovendien bewust van een dochter-coöperatie want *“[w]ij willen namelijk niet overkoepeld worden maar het geheel van onderop laten ontstaan met mensen die we kennen, die we vertrouwen en die hetzelfde doel hebben: betaalbare, eigen en duurzame energie organiseren in, met en voor onze lokale gemeenschap”* [M24].

Begin juli wordt deze V.E.C. uiteindelijk opgericht [D29] en wordt Energie Dongen hiervan lid [D6]. De leden van Energie Dongen die uiteindelijk energie willen gaan afnemen bij deze V.E.C. zouden moeten gaan besparen op de energierekening omdat het collectief inkopen schaalvoordeel oplevert, en omdat Energie Dongen voor hen geen winstmarge beoogt tussen inkoop en verkoop, noch uitgaven heeft voor dure reclamecampagnes [M26; M11; M10; D16]. Klanten die niet-lid zijn betalen een hogere energieprijis dan leden, die naast een vaste administratiekosten en bijdrage enkele de kostprijs betalen voor energie (dit is de *coöperatieprijs*). Het verschil ten opzichte van de prijs voor niet-leden biedt marge voor aangesloten bedrijven en burgers, en een klein deel van de besparing voor de leden gaat vervolgens als contributie naar de coöperatie [D2]. Zo hebben zij een lagere rekening, en kan een deel van deze korting worden aangewend voor investeringen via de coöperatie [A1]. Daarnaast wilt men op termijn ook de zelf geproduceerde energie, bijvoorbeeld van een Dongense windmolen, onafhankelijk van andere energiebedrijven inkopen en doorverkopen aan de leden [D6]. De voorzitter ziet dit dan ook als kans om uiteindelijk gezamenlijk te kunnen investeren in windparken en zonneweides. Energie Dongen kan dat soort middelen alleen namelijk niet opbrengen [M46].

In augustus 2012 gaat onder andere Energie Dongen via de V.E.C. aan de slag om deze eigen energielevering te realiseren. Het vooruitzicht van een “eigen” leveringsvergunning wordt gezien als voordeel, doordat zelf opgewekte energie aan de leden geleverd kan worden, zonder dat derden daaraan te pas komen. De bestuursleden gaan in augustus en september op zoek naar maar liefst 2 miljoen euro aan startkapitaal om energie te kunnen voorfinancieren. De voorzitter is optimistisch en ziet kansen in vele particuliere financiers die geld willen steken in maatschappelijk verantwoorde projecten. Daarbij ziet hij vooral een sociale rol weggelegd voor lokale initiatieven, op het vlak van betaalbaar houden en via projecten voor de lokale werkgelegenheid [M46].

De V.E.C. wilt bij wijze van proef beginnen met het leveren van gas en stroom aan leden van Energie Dongen en Heuvelrug Energie. Wanneer die proef naar wens verloopt is het de bedoeling dat de VEC per 1 januari 2013 definitief de lucht in gaat [M46]. Daarvoor richtten ze 3 september een besloten vennootschap op genaamd V.E.C. Energiediensten, met de V.E.C. als enig aandeelhouder en bestuurder [D27]. Deze B.V. gaat als ‘leveringsbedrijf’ uiteindelijk het partnerschap aan met Trianel

⁷⁵ Theo Land en Jeroen Susijn van EC Utrechtse Heuvelrug; Felix van Gemen van EC Noord-Holland, en Dolf Bierhuizen van EC Schiedam [D36].

[D36], een dochter van het Duitse Trianel GmbH, in een zogenaamde white-label constructie [D8; D36; M33]. Dat betekent dat Trianel op de groothandelsmarkt gas en stroom inkopen en verkopen aan kleine energieleveranciers [D30, p.39] zoals de V.E.C. die dit onder eigen naam weer leveren aan klanten. De samenwerking met Trianel verlaagt aanvankelijke de risico's, zodat met een uiteindelijk startkapitaal van slechts 150.000 euro en een jaarbudget van een half miljoen zou bij 12.000 leden break-even kan draaien. Dit zouden zij zelf pas kunnen bij 50.000 leden [M25].

Ze voeren in deze periode tevens gesprekken met Texel Energie over samenwerking [M29; M24]. Eind september wordt echter bekend dat De Windunie, Texel Energie en Urgenda zelf de (koepel-)coöperatie DE Unie oprichten, die lokale initiatieven moeten gaan ondersteunen en start met een leveringsvergunning. Tot verrassing van Messing, die in V.E.C. met een vergelijkbaar concept bezig was [M29]: *“Ik ben ik weet niet hoe vaak op Texel geweest – wel een keer of 6 – 7 (...) en toen verraste hij me op een gegeven moment toen was ik er net geweest. Had hij me niks verteld. Een dag daarna krijg ik persbericht dat ze met een leveringsbedrijf gaan beginnen”* [R1]. Bij de V.E.C. zijn ze op zijn zachtst gezegd ‘not amused’ dat dit in hun gesprekken over samenwerking niet naar voren kwam [M29; M24].⁷⁶

In november starten de eerste lokale coöperaties – Energie Dongen en Heuvelrug Energie - met deze energielevering aan hun leden [M24]. Twee bestuursleden van Energie Dongen beginnen samen met enkele leden van het andere energiecollectief een proef om als ‘zelfstandige leverancier’, zelf gas en licht te leveren. Het doel is weer tot een soort gemeentelijk energiebedrijf te komen wat voor de leden voordeel zou opleveren [M26; M11; D8; M10]. Het was de bedoeling de proef in Dongen te starten met ten minste 25 actieve leden [M26; M11]. Begin november zijn nog maar een handjevol actieve leden, waaronder de voorzitter, overgestapt [M23]. Het plan is niettemin om in 2013 ‘de grote stap te maken, zodat iedereen mee kan doen.’ [M11]. De bedoeling is ook samen met ervaringen van andere coöperaties in Dongen te onderzoeken hoe een en ander het beste te organiseren valt [M10]. De plannen worden uitgelegd en verantwoord op een Energie Café van 14 november 2012 waar belangstellende leden worden uitgenodigd hun energierekening mee te brengen en te berekenen wat het voordeel van eigen levering voor hen kan zijn [M26; M11; M10]. Ook zijn er weer vaste stamtafels [M10].

Eind december komt Trianel in de problemen en volgt binnen een week het failliet van Trianel [M33; M32; M15; M49]. De proeven om te komen tot eigen energielevering worden daarop gestaakt [D8]: *“ik had daar privé ook nog een hoop geld ingestoken. Omdat ja, ik vond dat het gewoon nodig was. (...) [W]e hebben geleverd in Dongen en in Leersum, maar goed toen Trianel failliet ging was het klaar. (...) Duizenden uren kapotgeslagen”* [R1]. Ze prijzen zich nochtans gelukkig dat ze nog niet waren begonnen met de grootschalige inkoop- en verkoop van energie en zodoende als collectief niet in de problemen raken [M25]. Desalniettemin moeten ze op zoek naar een alternatief [D2; D8; D30; M33]. De keuze van de NMa om de white-label te verbieden wordt in media kracht bijgezet: *“Je kunt straks niet meer zomaar meesurfen met een andere vergunninghouder. We eisen voortaan financiële, technische en organisatorische kwaliteit. Wie energie wil leveren, moet ook de verantwoordelijkheid dragen”* [M33]. Energie Dongen kan ofwel wederverkoper worden, ofwel een eigen vergunning aanvragen of op zoek naar tussenconstructies. Voor alle varianten geldt volgens de voorzitter echter dat de kosten om te starten hoog zijn, de risico's inmiddels duidelijk, de benodigde kennis groot en de prijs die men kan bieden aan ‘klanten’ te hoog om hen als lid te binden aan de coöperatie [M25].

5.2.3 Fase 3 (2013 –2014): lokale en regionale doorstart

Samenvatting

Betrokkenen heroriënteren zich en zoeken samen met andere initiatieven opties voor mogelijke nieuwe doelen en samenwerking. Uiteindelijk lijkt er weinig interesse meer voor nationale samenwerking en verschuift de focus naar een provinciaal niveau. Lokaal proberen ze een stap te maken door ook andere projecten van de grond te krijgen.

Het idee leeft daarna dat risico's onvoldoende zijn ingeschat. De voorzitter spreekt van een volstrekt ‘ongeinformeerd optimisme’: *“Trianel bood de mogelijkheid niet afhankelijk te zijn van de grote*

---

⁷⁶ Kartrekkers zijn dan naast Messing (tevens SETnl), Theo Land (EC Utrechtse Heuvelrug), Felix van Gemen (EC Cranendonck/NHEC/SETnl), Roeland Kneppers (EC Bergen) en Pascal v.d. Bosch (EC Ooststellingwerf) [D36].

energiemaatschappijen (...) maar we hebben ons gigantisch vergist in de stabiliteit van Trianel” [M33]. Bij initiatieven komt in de eerste maanden van 2013 de sterke behoefte aan een goede verkenning van wat wel kan, wat niet en wat het betekent als zij ‘het’ zelf willen doen. De bijkomende aspecten, risico’s, alternatieven en het benodigde (financiële) kapitaal [D2]. Een aantal coöperaties bezig met de V.E.C., waaronder Energie Dongen, sturen in januari al een uitnodiging aan decentrale initiatieven in Nederland uit om samen te komen en te kijken hoe nu verder [M25]. Bij Energie Dongen lijkt zelf de energielevering regelen echter al gauw geen prioriteit meer.

Op 28 februari 2013 organiseren ze met enkele initiatieven in Tilburg een ‘landelijke’ bijeenkomst. Vertegenwoordigers van 82 organisaties en organisaties in oprichting waren uitgenodigd. Een deel daarvan zal meedoen aan het verkennen van mogelijkheden om te komen tot een gezamenlijke backoffice. De idee is dat zij eigenaar worden van de V.E.C. die dit gaat inrichten [M27]. Ze overleggen met 36 initiatieven over nieuwe mogelijkheden [D8, p.15] en spreken af om via LinkedIn kennis te gaan delen met elkaar en de samenwerking te vinden op o.a. backoffice [D2]. In de daaropvolgende maanden concluderen ze dat het lastig gaat worden om dit landelijk door te starten en daar steun voor te krijgen. Ze besluiten het eerst maar provinciaal te proberen en wellicht later te koppelen zoals dat ook elders gebeurt [R5].

De bestuursvoorzitter van Energie Dongen was al persoonlijk betrokken bij de oprichting van vele initiatieven in Noord-Brabant. Zo was men naar eigen zeggen ook al langer bezig met het opzetten van regionale samenwerking [D8, pp.14-15]. Hij schat dat er in februari in Brabant zo’n twintig initiatieven zijn, en vindt schaalvergroting en samenwerking nodig om een sterke gesprekspartner te zijn van gemeentes, provincie en energimaatschappijen. Ook het verkrijgen van een vergunning ziet hij nog steeds als mogelijkheid bij samenwerking [M40]. Deze samenwerking krijgt al gauw meer concrete vormen. Het bestuur van Energie Dongen initieert met enkele andere Brabantse initiatieven uit Boxtel, Bernheze, Udenhout en Moerdijk – tevens lid van V.E.C. en aanwezig in februari - een samenwerking. Ze staan tevens open voor initiatieven die nog geen coöperatie zijn. Een zogenoemde Verenigde Energie Coöperaties Noord-Brabant [M40; D2; D8; M48].⁷⁷

Op 28 maart zijn daarvoor ook 18 initiatieven in Dongen op bezoek [D8]. Een vergelijkbaar aantal geeft aan wellicht ook mee te willen doen.⁷⁸ Zij willen een gezamenlijke projectorganisatie inrichten die projecten van en voor energie-coöperaties oppakken. Bij de bestaande en in oprichting zijnde coöperaties is namelijk een grote behoefte aan ondersteuning, met name op gebied van governance, financiën, juridisch vlak, communicatie en projectmanagement. Met de VEC-Noord-Brabant willen initiatieven de ontwikkeling van energie-coöperaties niet alleen ondersteunen maar vooral ook versnellen en professionaliseren teneinde de energietransitie ‘van onderop’ een extra impuls te geven.’ [D2]. Ook efficiënt (schoon) energieverbruik, desnoods van fossiele brandstof, speelt een rol voor Energie Dongen. De wens om zelf energie te leveren blijft bestaan en biedt in het voorjaar van 2013 een aanzet achter samenwerking binnen Noord-Brabant: *“Als we (...) zelf gaan produceren, moeten we ook die energie aan onszelf kunnen leveren. Als coöperatie in Dongen zijn we daarvoor te klein, maar samen met andere coöperaties moet dit wel mogelijk worden”* [D8, p. 14]. Doelen van de Brabantse samenwerking zijn het uitwisselen van kennis, ontwikkelen van producten, organiseren van een eigen vergunning, versterken van de lobby en aangaan van ‘bovenlokale samenwerking’ zodat men lokaal de ‘juiste handvatten’ krijgt. Professionele taken worden, waar nodig, verschoven naar de VEC NB om lokaal zoveel mogelijk vrijwillig te kunnen blijven acteren [D8, p.15]. Hoewel de contacten uit februari opnieuw mogelijkheden bieden is het dan *“nog te vroeg om over de ontwikkelingen op dit gebied uitspraken te kunnen doen”* [D8, p. 15].

Zo is voor april al 600.000 euro procesgeld aangevraagd in samenwerking met de Streekraad Het Groene Woud en de gemeente Tilburg, via het Europese plattelandsontwikkelingsprogramma (POP2).⁷⁹ Dit is voor begeleiding bij de op- en doorstart van 12 lokale coöperaties, het ontwikkelen

⁷⁷ Van EC Boxtel, Bernheze (BECO), EC Udenhout en Energiek Moerdijk.

⁷⁸ Vught (Vet!), Made & Drimmelen (Duurzaam Drimmelen), Oosterhout (Oosterhout Nieuwe Energie (ONE), voorheen Oosterhout Duurzame Energie), Son & Breugel (SONenergie), Someren (Zummere Power, i.o.), Nuene (Morgen Groene Energie), Cranendonck (EC Cranendonck), Oisterwijk (EC voor Oisterwijk), Oirschot (O3 Energie), Halderberge (Energiek Halderberge), Berkel-Enschot, Tilburg Centrum (Energiefabriek013), Deurne (EnergyPort Peelland), Hilvarenbeek (EC Hilverstroom & Gas) en Haaren (DE Haaren, voorheen Haaren Energiebewust Ecologisch Traject), Schijndel (EC Schijndel), Uden (Energie Uden) en Reeshof [D2; D32; D33].

⁷⁹ Als onderdeel van het Europese landbouwbeleid, gericht op het versterken van het Nederlandse platteland

van een aantal producten en bijdragen aan de realisatie van de backoffice. De subsidie is tegengehouden, door een fout van Dienst Landelijk Gebied (DLG) van het Ministerie van Economische Zaken – die deze subsidies verstrekke - evenals bij de aanvraag via de gemeente Tilburg die op 21 maart 2013 beschikt had moeten worden. Het verkrijgen van dit procesgeld is ‘dringend’, om te voorkomen dat partijen afhaken [D2]. Uiteindelijk lijkt deze financiering toch rond te komen [D37].

Met enkele gemeenten wordt toegewerkt aan een samenkomst van gemeenten en de provincie om te bekijken op welke manier zij de initiatieven kunnen ondersteunen en zodoende eigen doelstellingen kunnen realiseren [D8]. Er worden op regionaal vlak vele mogelijk sporen voor samenwerking verkend met de idee dat “producten” niet lokaal hoeven te worden uitgewerkt. Deze lopen gedeeltelijk parallel aan lokale activiteiten en werkgroepen maar zijn te uiteenlopend en talrijk om hier apart uit te diepen.

Intussen vindt op 22 mei 2013 de algemene ledenvergadering van Energie Dongen plaats. De net één jaar oude coöperatie heeft maar liefst 345.000 euro omgezet (excl. btw), er zijn 54 zonnepanelen aangelegd. Een klein deel van het door collectief inkopen behaalde voordeel wordt via de uitgifte van (waarde-)certificaten weer ingezet voor investering in een collectieve installatie. Naast een nieuwe ronde voor deze panelen voor particulieren, zogenaamde PV privé project, willen ze ook aan de slag met acties voor zoals zonnepanelen voor ondernemers; zonnepanelen voor werknemers via hun werkgever; evenals Bedrijf-zoekt-buur en School of Sportvereniging-zoekt-bedrijf. Voor collectief ZON gaat men op zoek naar daken voor zonnepanelen voor investering middels een combinatie van een collectief participatiefonds voor de aankoop van panelen, een huurovereenkomst voor deze panelen en salderen door de betreffende organisatie. De communicatie van Energie Dongen gaat zich vooral richten op het realiseren van de projecten en uitnodigen van inwoners om hierin te participeren of lid te worden. Het belang van de werkgroep communicatie komt daardoor meer naar voren, zij moeten deze projecten ‘op de juiste manier onder de aandacht brengen om het enthousiasme aan te wakkeren’ [D8].⁸⁰

De gemeente en de Energie Dongen werkgroep 0-meting zijn dan ook in gesprek over de mogelijke samenwerking met Stichting KIEN zodat men met behulp van studenten van de TU Eindhoven of de NHTV in Breda kan onderzoeken hoe men Dongen energieneutraal kan krijgen. Als eerste willen ze daarvoor een zogeheten ‘nulmeting’ doen om inzicht te krijgen in het energieverbruik en de mogelijkheden per straat en wijk [D8]. De mogelijke samenwerking met stichting KIEN lijkt tevens te worden opgepakt als een pilotproject voor de VEC-NB [D2].

Daarnaast wilt Vieya na de zomer 2013 – in het kader van haar prestatieafspraken met de gemeente [D23] – een project beginnen met woningen in oud-Dongen, gebouwd in de jaren '60 met een hoog energieverbruik. In twee a drie jaar willen ze daar 126 huurwoningen gaan verbeteren en isoleren. Daarnaast zijn echter ook 200 woningen in particuliere handen. Vieya vraagt daarom Energie Dongen om niet alleen te helpen huurders te betrekken bij energiereductie, maar ook om particuliere eigenaren te helpen bij energiereductie. Ze kijken daarvoor naar de blok-voor-blok aanpak, al gebruikt in Tilburg. Zowel Energie Dongen als Vieya verzoeken de gemeente nadrukkelijk om deel te nemen [D8, p.18]. Een samenwerking met gemeenten en woningbouwverenigingen lijkt ook in regionaal verband opgepakt te worden [D8, p.18].

Ze zijn naar eigen zeggen toe aan “(...) een volgende krachttoer (...) [W]e gaan samen met woningcorporatie Vieya 300 woningen uit 1955 energetisch bij de tijd brengen. Als dit lukt en daar hebben we het volste vertrouwen in, slaan we een geweldige slag” [M43]. Ze mikken op 50 procent minder energieverbruik. “Die daling komt voorlopig vooral van isolatiemaatregelen en het aanwenden van duurzame energiebronnen. Maar het is niet uitgesloten dat de coöperaties in de toekomst ook zelf energie leveren. In Dongen denken ze samen met Coca Cola aan eigen windmolens en aan de warmtekracht koppelingen van de glastuinders als aanvoerstations” [M43].

De windwerkgroep van Energie Dongen werkt niet alleen aan een businesscase voor een windmolen in eigen beheer, maar zoekt ook om de krachten te bundelen met anderen om de 420 MW afspraak die de provincie Noord-Brabant met het Rijk heeft gemaakt, te realiseren met een optimale participatie van de burger: zogenaamde Sociaal Levende Wind [D2; D8]. Ze beginnen uit te zoeken of

---

⁸⁰ Tevens presenteren ze een aangepaste website waarbij de inhoud van werkgroepen beter naar voren komt, gemaakt en beheerd door Webbing Solutions [D8].

zij kunnen aansluiten bij andere coöperaties die met windmolens in de eigen omgeving aan de slag gaan. Gekeken wordt dan naar ontwikkelingen langs de A16. De werkgroep wil samen met het bestuur in overleg met de lokale politiek om te komen tot windmolens in eigendom van de leden [D8].

Mede doordat alles nog steeds vrijwillig is blijven de kosten in 2013 minimaal. Na het eerste jaar ziet de coöperatie echter wel een uitdaging in het vinden van de balans tussen idealisme, vrijwilligheid en professionaliteit. Naast dat een basis (leden-)administratie is gevormd worden er in het voorjaar van 2013 op de ALV reglementen vastgesteld rond de uitgifte van certificaten. Een stuurgroep wordt in het leven geroepen om de plannen beter uit te voeren, de interne communicatie te stroomlijnen en betrokkenheid te waarborgen. Deze bestaat uit een afvaardiging van het bestuur, en de voorzitters van de diverse werkgroepen. Een goede bestuursstructuur, scheiden van rollen en verdelen van taken worden benoemd als belangrijke onderwerpen voor Energie Dongen en de ALV. Het bestuur heeft de taak deze samenwerking tussen initiatieven te onderhouden en werkt aan het verkrijgen van goede dienstverlening en aanwerven van middelen, ‘om de noodzakelijke professionele taken op te kunnen pakken’ [D8]. Er is weliswaar wat spanning, “[t]och is de opdracht om de organisatie professioneel op te bouwen, stap voor stap, in een tempo die de draagkracht van de coöperatie niet overstijgt en die rekening houdt met het evenwicht tussen het te realiseren ledenvoordeel en de financiering van de coöperatie zelf. Dit is een van de redenen waarom het bestuur ook een samenwerking tussen coöperaties in Noord-Brabant heeft geïnitieerd teneinde de kosten te delen” [D8].

Mede doordat ze twee P-NUTS Awards winnen [M43] tonen financiers als de Rabobank interesse om met Energie Dongen mee te denken over de manier waarop huiseigenaren investeringen in energiereductie kunnen financieren. Via de VEC-NB kijken ze hiervoor tevens naar het Energiefonds van de provincie Noord-Brabant, dat hierop gericht is [D8].⁸¹

“[E]r wordt [ook] contact gehouden met vele groepen en instanties in de relevante wereld om ons heen” [D8, p.4]. Zo vinden bij de SER onderhandelingen plaats waarbij de voorzitter betrokken is. ED verwacht dat de belangen van de gevestigde bedrijven en de miljarden inkomsten uit de energiebelasting voor het Rijk een belangrijk onderwerp zal zijn. Ze verwachten een teleurstellend resultaat van het voornemen uit het regeerakkoord, “omdat bij het ministerie het op orde houden van de begroting op dit moment als enige telt. Iedere miljoen die eraf gaat moet elders gevonden worden” [D8].

De overweging dat de EU overweegt een importheffing in te voeren op zonnepanelen uit China baart ED zorgen. ED richt zich op de wens te komen tot een lokale SDE+ subsidie, en willen een gegarandeerde opbrengst per kWh voor kleinere collectieve installaties en zonnepanelen voor kleinverbruikers [D8].

De relatie tot de gemeente verloopt moeilijk en grotendeels informeel. Sinds het einde van 2012 is al regelmatig contact tussen bestuurders van Energie Dongen en zowel de wethouder als ambtenaren van de gemeente Dongen. Ze bespreken hoe invulling kan worden gegeven aan de rol van de gemeente. De voorzitter wordt betrokken bij het nieuwe omgevingsbeleidsplan, ter vervanging van het verouderde milieubeleidsplan 2008-2012 en heeft vrijwel maandelijks een afspraak met de wethouder. Telkens maakt hij voor de wethouder een actielijst, maar de wethouder bevestigt deze niet en blijkt telkens niet aan deze acties toe te zijn gekomen [R1]. Energieproductie lijkt voor de gemeente geen prioriteit. Energie Dongen hoopt dat de regionale samenwerking tussen coöperaties en het daarmee verbinden van gemeenten, waaronder ‘koplopers’ zoals de gemeenten Tilburg, Waalwijk en Breda, zal helpen in de uitwisseling van kennis en het ervaren nut van DDE in Dongen zal versterken. In de zomer, in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 2014, nodigen ze alle politieke partijen in de gemeente Dongen bovendien uit om in gesprek te gaan over DDE en ‘lokale (on)mogelijkheden’ [D8, p.13].

In de zomer van 2013 komen de eerste jaarcijfers. De coöperatie kent meer dan 400 leden en aspirant-leden. Om ook bedrijven, scholen en sportverenigingen ‘te verleiden’ tot deelname werkt men samen met een accountantskantoor ‘dat op de hoogte is van de financiële en fiscale aspecten.’ [M43]. De energiecafés worden goed bezocht. Ze hopen een meer professionele organisatie te kunnen doen ontstaan, die niettemin nog geheel op vrijwilligers draait. Het initiatief ziet zichzelf en hun

---

⁸¹ P-NUTS-awards voor het verbindende werk als samenwerkingsplatform, en de inspanningen om kennis te delen, in Dongen en met andere initiatieven [M79].

succes “*mede [als] een reactie op de grote energieleveranciers die het richting hun klanten laten afweten*” [M43].

Voor hun eerste collectieve Zon-project zoeken ze gedurende 2013 naar geschikte daken bij partijen als de gemeente, Vieya, Verenigingen van eigenaars (VvE's) sportverenigingen enzovoorts. Een totaal van 175.000 Watt Piek geïnstalleerd vermogen wordt beoogd, dit zou zo'n 150.000 kWh per jaar opleveren [D7].

Op de agenda van het energiecafé van 18 september staat de voorinschrijving voor collectieve zon-projecten via certificaten en obligaties. Deze moeten later in 2013 uitgevoerd gaan worden, mede mogelijk gemaakt door het energieakkoord [M7]. Met het ondertekenen van het energieakkoord op 6 september lijkt er namelijk een gunstige fiscale regeling op komst voor collectieve projecten als zonneparken, waarbij het virtuele salderen mogelijk een optie zou zijn [M42].

Op 6 juni was intussen al de Verenigde Energie Coöperaties Noord-Brabant opgericht [D28]. In het gemeentehuis van Tilburg vindt op 9 september 2013 een verkennend bestuurlijk overleg plaats over de ontwikkeling van lokale energie-coöperaties in Brabant, de rol van deze regionale VEC-NB en een mogelijke samenwerking met betrokken Brabantse overheden. Uiteindelijk besluiten ze gezamenlijk de mogelijkheden te onderzoeken om te komen tot een “Green Deal”, waarbij de gemeente Tilburg de zogenaamde ‘penvoerder’ is [D37] – grotendeels via de projectmanager van het Tilburgse klimaatbureau Van Dijk.

In de aanloop naar het vaststellen van het ontwerp-omgevingsbeleidsplan 2014-2018 stelt het Dongense College van B&W op de vergadering van 22 oktober – ogenschijnlijk voor het eerst - publiekelijk dat zij ‘*positief gestemd zijn*’ over toekomstige betrokkenheid van Energie Dongen bij duurzame ontwikkelingen in de gemeente, ze noemen het doel van energiereductie en nadere bepaling van de samenwerking en geven aan ‘kennis en ervaring’ op te gaan doen bij het renovatieproject voor woningen in de wijk Oud-Dongen met onder andere Vieya. Tevens wijzen ze naar eigen zeggen Energie Dongen daar op de mogelijkheden tot subsidie voor energiebesparing via de provincie [D16].

In november 2013 is door lokale initiatieven een achtergronddocument opgesteld waarin men de plannen voor de VEC Noord-Brabant tentoonspreidt. De Green Deal gaat om “*een zoektocht naar een gezamenlijke aanpak van de maatschappelijke opgave op energiegebied in de provincie Noord-Brabant. Hoe kan de dynamiek en creativiteit van de samenleving daarbij optimaal worden benut, wat zijn de barrières daarbij op het gebied van samenwerken, beleid, wet- en regelgeving, informatie en financiering en wat is de rol daarbij van de overheid*” [D37]? Met de Green Deal als vertrekpunt en platform richt VEC-NB zich op het ontwikkelen van manieren om windturbines, collectieve zonprojecten en ‘notaloze woningen’ te realiseren om eind 2015 een situatie van volledige financiële onafhankelijkheid bereikt te hebben [D37]. In de periode 2014-2015 voorzien ze dan voor een totaalbedrag van 300.000 euro aan projecten van alle aangesloten lokale energie coöperaties bij elkaar. De bekostiging hiervan komt voor een deel uit de Green Deal, een eerder aangevraagde POP-subsidie van Het Groene Woud (beschikt) en van de inbreng van 500 vrijwillige uren a 100 euro per uur. Vanaf 2016 moeten overheidsfinanciën echter niet meer noodzakelijk zijn om door te starten [D37].

Ogenschijnlijk ook vooral voor promotie en om een project afgerond te krijgen, lanceren Energie Dongen en ondernemers in december 2013 een wedstrijd waarbij organisaties in de gemeente een zonnestroominstallatie (8 panelen) kunnen winnen door met plannen te komen om zoveel mogelijk energie te besparen in eigen huis. Daarmee maken ze het lokale evenement Dongen Ice naar eigen zeggen ‘CO2 neutraal’. Tot goedkeuring van de toenmalige wethouder milieu en duurzaamheid [M28].

5.2.4 Fase 4 (2014 – 2015): haperende ontwikkeling

Samenvatting

Regionale samenwerking krijgt vorm, mede door betrokkenheid van bestuursleden van Energie Dongen. Intussen heeft het lokale initiatief moeite om projecten voor energieopwekking van de grond te krijgen.

In januari 2014 hebben zo'n 15 Brabantse gemeenten – waaronder Hart van Brabant gemeenten als Dongen - en de provincie Noord-Brabant toegezegd deel te nemen aan een Green Deal om de

verschillende coöperaties te helpen [D35].⁸² Eind februari 2014 tekenen gemeenten, coöperaties en de provincie een overeenkomst waarmee de VEC-NB financiële steun krijgt. Alle gemeenten en de provincie leggen eenmalig geld in, in totaal zo'n 150.000 euro aan subsidie. Het is echter de bedoeling dat de VEC-NB eind 2015 zelfstandig functioneert [M13].⁸³ Het geld is bedoeld voor de opstart van de VEC-NB. De provincie draagt zo'n 49.000 euro bij. De bijdrage van gemeenten is afhankelijk van het aantal inwoners: gemeenten met minder dan 30.000 inwoners – zoals Dongen - betalen €5.000 [D21], grotere gemeenten met 30.000 tot 1000.000 inwoners €7.500 [D21; M38] en de gemeenten Breda en Tilburg met meer dan 100.000 inwoners, elk €12.500 [D21]. De gemeente Dongen, in de persoon van de Wethouder, schuift aan en stemt in, maar is in dit traject niet heel actief [R4]. Via de wethouder komt het de Dongense gemeentelijke organisatie binnen als voorstel waar het slechts kort is besproken [R3].

Verder committeren overheden zich aan andere ondersteuning: het beschikbaar stellen van het netwerk aan lokale coöperaties binnen de provincie of gemeenten en de VEC NB. Zo kunnen zij op vraag van coöperaties actief deelnemen aan projecten en zullen overheden in hun communicatie een positieve bijdrage leveren aan het promoten van lokale coöperaties. Gemeenten doen bovendien een moreel appel op omliggende gemeenten om de afspraken die met de VEC NB zijn gemaakt, te ondersteunen en daarnaar te handelen. De initiatieven binden zich op hun beurt aan het ondersteuning via het netwerk, ontwikkelen en implementeren van producten voor lokale coöperaties, en kennisverspreiding [D21].

In 2014 proberen bestuursleden van Energie Dongen zowel vorm te geven aan deze samenwerking als aan revitalisering van de eigen organisatie. Projecten op gebied van windenergie zijn een kwestie van een lange adem en ontzettend kostbaar en worden daarom vooral verkend op provinciaal niveau. Lokaal zetten ze met name in op zonne-energie en energiereductie waarvoor producten deels worden ontwikkeld in het verband van de provinciale coöperatie.

In 2014 is Vieya – in het kader van de prestatieafspraken met de gemeente – ook bezig met het renoveren van huurwoningen in de Bomen- en prinsessenbuurt – ook bekend als Oud-Dongen – om hen van een energielabel F naar B te brengen. In dezelfde wijk is de Energie Dongen werkgroep energiereductie, in 2014 inmiddels samen met het initiatief Buurkracht, aan de slag gegaan met particuliere huiseigenaren [D14; M35]. De gemeente lijkt in dit alles vooral 'voorlichtend' betrokken [D14, p.11]. Dit draait in principe zelfstandig als een samenwerking van Energie Dongen en Enexis [M6]. Buurkracht is immers een initiatief van Enexis holding N.V. om buurtinitiatieven voor energiereductie te ondersteunen. De samenwerking krijgt vorm met informatieavonden in Oud-Dongen. Anno juni zijn er bijna vijftig buurtbewoners actief [M2].

Daarnaast is in 2013 de markt voor zonnepanelen zodanig concurrerend geworden dat Energie Dongen, met de wijze waarop ze zonnepanelen lieten plaatsen bij particulieren, niet meer kan of wil meeconcurreren. Daardoor lijkt er in 2014 echter een stuk minder kasstroom te zijn, Zodoende krijgen ze te maken met zeer beperkte financiën. Ze hebben inmiddels verschillende constructies bekeken om zonnepanelen te plaatsen op 'sociaal vastgoed'. Ze zien met name in de Energie Investerings Aftrek (EIA) – een fiscale regeling - mogelijkheden om projecten te realiseren en richten zich op constructies met een coöperatieve Maatschap om hier gebruik van te kunnen maken [D9].⁸⁴

Eind april 2014 is in Dongen nog wel het eerste coöperatieve project van Energie Dongen afgerond. Er worden zonnepanelen geïnstalleerd op het dak van Vieya. De investering is gedaan met de opbrengst van certificaten van leden vanuit 2012 en 2013. De coöperatie verhuurt vervolgens de zonnepanelen aan Vieya. Doel is om voor Vieya de energiekosten omlaag te krijgen zodat hun servicekosten omlaag zouden kunnen. Na 10 jaar worden zij eigenaar van de panelen. Met een banner voor het kantoor van Vieya is dit project aangekondigd, om dit onder de aandacht te brengen [M2].

Inmiddels is er in – na de gemeenteraadsverkiezingen van maart - een nieuw College aangetreden in Dongen. Hun coalitieakkoord – in april verschenen - rept nog met geen woord over klimaat of

⁸² Breda, Bernheze, Schijndel, Moerdijk, Boxtel en Uden en gemeenten uit de Hart van Brabant regio.

⁸³ Ondertekenaars zijn de VEC-NB, vertegenwoordigd door voorzitter Van Lith; de provincie, vertegenwoordigd door gedeputeerde van den Hout; de Hart van Brabant gemeenten waaronder Dongen, vertegenwoordigd door de ambitieuze Tilburgse wethouder van Milieu, de Vries; en de individuele gemeenten Bernheze, Breda, Boxtel, Schijndel, Uden en Moerdijk [D38].

⁸⁴ Een maatschap is een privaatrechtelijke samenwerkingsvorm tussen twee of meer natuurlijke personen of rechtspersonen zoals een coöperatie (de maten), die een ieder iets inbrengen om een daaruit voortvloeiend voordeel te delen.

energieopwekking [D39]. Vooral de plaatselijke VVD lijkt nog minder op te hebben met de coöperatie [R5]. Op ambtelijk niveau is men al sinds 2013 bezig met respectievelijk het schrijven en vaststellen van een nieuw omgevingsbeleidsplan als vervanger voor het verouderde milieubeleidsplan [D13; D19; D15; D21]. Naar verluidt is de bestuursvoorzitter van Energie Dongen in dit proces betrokken, en is een groot deel van de paragraaf Klimaat en Energie van zijn hand [R1; R4; R5]. Dit is te merken in de tekst van het stuk, wat begin 2014 wacht op definitieve vaststelling [D14]. In tegenstelling tot eerdere milieuplannen is in dit stuk namelijk weinig aandacht voor de wettelijke taken, en is juist een duidelijke ambitie gesteld voor Klimaat en Energie. Het stuk stelt ook duidelijk een ambitie voor duurzame energieproductie door bedrijven en particulieren en samenwerking met Energie Dongen, onder andere in het opzetten van een energieloket (incl. Vieya en VOCD), voortzetten nulmeting (incl. Vieya en VOCD), uitwerken van een ontwikkelingsstrategie én gemeentelijke deelname aan project van Energie Dongen voor zonne-energie op onbenutte grote daken [D14, pp. 9-12]. De gemeente Dongen heeft ook in 2014 echter weinig financiële middelen om te besteden op gebied van energie. Het zijn bovendien nog steeds slechts twee mensen die dit thema “erbij doen”, naast hun wettelijk verplichte taken [R3].

In het voorjaar van 2014 lijkt de relatie tussen de gemeente en de coöperatie met name concreter te worden rond het voorstel voor een project waarbij gemeentelijke daken worden gebruikt. Er is daarover regelmatig maandelijks onderhoud met de wethouder en ambtenaren van de gemeente [R5]. Dit project moest een toepassing worden van een via de VEC-NB ontwikkeld ‘product’ [R1]. Op basis van een voorstel van de coöperatie verkennen ambtenaren vanuit meerdere beleidsterreinen de diverse aspecten van de voorstellen van de coöperatie [R3]. Volgens initiatiefnemers lijken ze schrik te hebben van deelname aan het project met een gedetailleerde fiscale structuur. Er is bij de betrokken leden zelfs de indruk dat de ambtenaren wantrouwig staan tegenover hen. Er wordt namelijk telkens veel informatie gevraagd maar duidelijkheid blijft lang uit [R5].

Niettemin gaat het nieuwe College op 15 juli formeel akkoord met het voorleggen van het ambitieuzere omgevingsbeleidsplan aan de gemeenteraad en tevens ‘in principe’ akkoord met de voorgestelde deelname aan een Energie Dongen project Zon Op Andermans Dak (ZOAD) – mede in regionaal verband ontwikkeld - voor het plaatsen van zonnepanelen op enkele gemeentelijke gebouwen. De definitieve keuze willen zij echter maken aan de hand van een aanbestedingsproject [D17; M47].⁸⁵ De nieuwe verantwoordelijke wethouder laat aan de bestuursvoorzitter weten dat het College akkoord is, maar vermeld kennelijk niet dat zij daarvoor een aanbesteding in gedachten hebben. Dit krijgt hij pas halverwege september te horen in gesprek met ambtenaren [R1]. De gemeente is intern tot de conclusie gekomen dat het moet worden aanbesteed: de installatie zijn namelijk geen gemeente-eigendom maar liggen deels op panden die de gemeente zelf gebruikt, daardoor nemen ze feitelijk energie af van de zonnepanelen. De totale waarde van deze dienst komt volgens hen boven het drempelbedrag waardoor moet worden aanbesteed. Het bestuur van Energie Dongen denkt hier anders over [R3].⁸⁶ Door de keuze tot aanbesteding loopt dit traject al uit. Ambtenaren stellen tot verbazing van betrokken Energie Dongen leden – waarvan sommigen hier al bijna 2 jaar mee bezig zijn – bovendien dat initiatiefnemers al zoveel informatie hebben verschaft aan de gemeente dat zij wellicht moeten worden uitgesloten van deze aanbesteding [R1; R5]. Vervolgens lijkt er met deze aanbesteding echter ook weinig te gebeuren, tot frustratie van de coöperanten [R5].

De voorzitter van Energie Dongen meent de voorgaande wethouder al in 2013 – in het kader van het nieuwe omgevingsbeleidsplan – te hebben gewaarschuwd dat de voorgenomen deelname van de gemeente aan een zonnepanelenproject tegen Europese aanbestedingsregels aan zou kunnen lopen. Dit had hij in andere gemeenten al meegemaakt, waar daarom afwijkende besluiten werden genomen. De (vorige) wethouder had ook toegezegd een jurist te zullen laten onderzoeken of de gemeente mee kon doen met het zonnepanelenproject. Dit was klaarblijkelijk nog niet gebeurd [R1] tot begin 2014.

Midden 2014 wordt geleidelijk duidelijker dat deze VEC-NB – middels een Green Deal gesteund - als gezamenlijk ontwikkelbedrijf in de uitvoering van projecten ook min of meer heeft te concurreren met de stichting MOED, opgericht door Hart van Brabant-gemeente. Er bestaat ook al

---

⁸⁵ Zie de paragraaf Klimaat en Energie in het definitieve omgevingsbeleidsplan van 7 juli 2014 [D18, pp. 11-14]. Nadat de gemeenteraad van 25 september 2014 dit definitief vaststelt trekt het College dit echter weer in en wordt kort daarna een nieuw Ontwerp-Omgevingsbeleidsplan 2015-2019 voorgesteld [D20].

⁸⁶ Ze wijzen zowel op Europese aanbestedingsregels als eigen inkoopbeleid [R3].

een Brabants Ontwikkelingsmaatschappij (BOM) die zich deels met energieprojecten bezig houden. Hoe deze en andere publieke en private verbanden (moeten) relateren, ook rond lokale projecten, blijft een open vraag. Het is onduidelijk welke richting dit op moet ontwikkelen en wat dit zal betekenen voor lokale projecten van deelnemende coöperaties, zoals Energie Dongen [R2; R4].

Het ledenaantal van de Dongense coöperatie blijft in 2014 nog redelijk stabiel, maar ze snakken naar tastbare resultaten: *“Ja, we doen niks meer op dit moment. (...) [e]n die leden zitten te wachten op actie”* [R1]. Ze proberen daarom de gemeente op alle manieren mee te krijgen en zetten in Dongen in op een lokaal energieakkoord om partijen samen te krijgen [R1]. Hoewel de nieuwe wethouder een meer positieve relatie lijkt op te bouwen met betrokkenen van Energie Dongen blijven de relaties is lastig, zo houdt een andere wethouder meer de boot af [R5]. Tegelijk hopen de samenwerkende coöperaties bestuurders ook op grotere schaal te bereiken en overtuigen, zo proberen ze met een Gedeputeerde nieuw leven te blazen in het milieuoverleg van lagere overheden [R2].

Aan het einde van 2014 wisselt tot slot een deel van het oorspronkelijke ‘werkbestuur’ van Energie Dongen. De algehele indruk is dat de coöperatie het moeilijk heeft de mensen te motiveren. Ze richten zich op het aansluiten bij de Duurzame Energie Unie en zo toch maar weer energielevering aan te bieden als manier om de coöperatie – ook financieel – aan de gang te houden.

Op de valreep nog een laatste tegenslag. Andere Zon op andermans dak projecten, met meer dan 2000 zonnepanelen, moesten ook voor kleinere collectieve systemen interessant zijn. Daarvoor onderzochten ze een constructie met de fiscale regeling Energie Investering Aftrek (EIA) [D24]. Met ingang van 2015 publiceert de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) - die deze regeling uitvoert – hun jaarlijkse Energielijst met energiemaatregelen die in aanmerking komen voor deze EIA. Daaruit blijkt dat zonnepanelen alleen nog maar in aanmerking komen vanaf 25 KW - een set van om en nabij de 100 zonnepanelen of een systeem van ruim 20.000 kWh op jaarbasis - en dat de vergoeding daarboven een maximum krijgt [D31, p.73]. Daardoor kunnen deelnemers veel minder fiscale aftrek bieden, en maakt deze constructie niet meer aantrekkelijk. Ze moeten daar in 2015 ook een alternatief voor vinden, bijvoorbeeld via salderingsregelingen [D24].

5.3 GEVALSANALYSE

5.3.1 Variabele 1: Maatschappelijke zelf-organisatie

Het initiatief zal worden geanalyseerd met behulp van de indicatoren van zelf-organisatie – zoals beschreven in de operationalisatie op pagina 34 van dit onderzoek: oftewel de structuur, de (uiteindelijke en tussentijdse) doelen en de gezamenlijke identiteit.

Fase 1 (2011 - 2012)

Het initiatief ontwikkelt zich in enkele maanden van een zeer kleine informele (vrienden)groep naar een grotere initiatiefgroep die vervolgens in korte tijd komt met een ontwerp voor een rechtspersoon met een voorlopig bestuur, raad van commissarissen, waarmee zij relaties juridisch vastleggen en een zekere hiërarchie introduceren, en komen ook al zeer snel tot een taakverdeling in werkgroepen. Er is daarmee sprake van een snelle stabilisatie van onderlinge interacties en een vrij strakke structuur.

De coöperatie heeft op papier zeer uiteenlopende doelen, niet alleen op het thema energie, maar ook mogelijke andere terreinen als zorg en breedband-internet. Energie is voor hen dan ook vooral een middel, één manier om zeggenschap en middelen aan te kunnen wenden om de gemeenschap leefbaar te houden. Dit is het werkelijke uiteindelijke doel. Niettemin beginnen de initiatiefnemers aanvankelijk met energie als stap daarnaartoe en specificeren daarvoor ook al snel uiteenlopende tussentijdse doelen om de energievoorziening zelf te kunnen gaan regelen.

Deze verschillende tussentijdse doelen - zonnepanelen voor particulieren, windmolens bij een industrieterrein en energiebesparing - zijn ook de voornaamste drijvende kracht achter de vroege onderlinge opdeling in verschillende vrijwillige en thematische werkgroepen. Slechts een van deze werkgroepen (zon) lijkt in het eerste jaar echter herkenbare progressie te boeken. Bij andere werkgroepen lijkt vooral sprake van verkenning van mogelijke specifieke doelen en manieren om dit voor elkaar te krijgen.

De belangrijkste keuzes voor doelen hebben een duidelijke rol gespeeld in de keuzes voor de coöperatieve structuur van de organisatie en de indeling in werkgroepen. Zowel deze doelen als de structuur zijn op hun beurt echter ook een gevolg wat het identificeren van een situatie en ontwikkelingen die ze niet willen, specifiek een onbetaalbare energierekening en verloedering van de gemeenschap. De gepropageerde identiteit – veelal gecommuniceerd door de initiële initiatiefnemer en kartrekker – is dan ook al vanaf het begin in 2011 grotendeels toegespitst op het onderscheiden van een lokale gemeenschap ten opzichte van grote bedrijven, en hun relatieve kosten en baten voor de gemeenschap, waarvan klimaatopwarming slechts een klein onderdeel vormt. Betaalbaarheid van de “levensbehoefte” energie en het lokaal houden van baten in de energiesector lijkt de kern van hun zelfbegrip en de identiteit van het initiatief. Het gaat ook in dit geval om een sterke lokale identiteit – tenminste bij kartrekkers – die tevens open staat voor zeer diverse nieuwkomers.

Fase 2 (2012 –2013)

De tweede fase loopt gedeeltelijk parallel aan en is gedeeltelijk volgend op de eerste fase omdat deze ontwikkeling enigszins los loopt van de rest van het initiatief. Vooral een stabiel klein groepje bestuursleden en actieve leden stak geruime tijd veel moeite om te komen tot eigen energielevering als aanvulling op beoogde eigen productie. Interesse was er naar verluidt bij enkele tientallen leden van Energie Dongen, maar het is de vraag in hoeverre dit doel breed gedragen werd in de coöperatie. Het aangaan van een partnerschap met een vergunning-houdende energieleverancier wordt ook weer gepresenteerd als een middel om te kunnen gaan investeren in lokale projecten die juist het verschil moeten gaan maken.

De mogelijkheden voor samenwerking waren al eerder verkend in het kader van SETnl toen de voorzitter van Energie Dongen met enkele anderen in 2012 stappen zette naar verdere structurering en een specifieke toekenning van bevoegdheden of taken tussen de coöperatie Energie Dongen en een met anderen gedeelde ‘dochter’. De levering van energie aan eigen leden met een eigen vergunning bleek in een dorp als Dongen niet rendabel en dwingt tot samenwerking. Het doel van eigen levering leidt zo al snel tot samenwerking met anderen in een meer omvattend geheel. Een partnerschap met Trianel lijkt vooral tot stand gekomen doordat hiermee kosten en ‘risico’s aanzienlijk lager zijn. Voor zowel samenwerking als een partnerschap met Trianel was structuurvorming nodig, middels het vastleggen van samenwerkingsrelaties in een coöperatie voor coöperaties en daaraan vasthangend een Besloten Venootschap (B.V.) die formeel het partnerschap met Trianel voor hen aangaat. Dit is echter vooral een papieren structuur, aangezien het aantal direct betrokken zeer gering blijft.

Dit soort samenwerkingsconstructies en het aan zichzelf leveren van energie wordt door een deel van Energie Dongen al vroeg gezien als onderdeel van het doel de controle over hun energierekening terug te pakken, omdat zij daardoor niet meer afhankelijk zouden zijn van derden, en professionele ondersteuning daar uiteindelijk kwijt kunnen. Om de ogenschijnlijke schaalvergroting te rijmen met de sterke lokale identiteit probeert met name de voorzitter van het initiatief de gezamenlijke coöperatie ook te schetsen als een dochter-coöperatie in plaats van een koepel-coöperatie. Doordat leden vaste bedragen zouden betalen en ze geen marge hanteren tussen in- en verkoopprijs valt ook dit voor hen te rijmen met het doel van betaalbaarheid, en met de identiteit die men definieert door zich af te zetten tegen andere energiebedrijven.

Fase 3 (2013 –2014)

In het begin van 2013 lijken ze te worstelen met het maken van een stap naar professionalisering om meer te kunnen bereiken. De meest concrete resultaten zijn nog altijd afkomstig van de werkgroep zon en hun inzet op gebied van fotovoltaïsche zonnepanelen. Ze starten daarom een nieuwe ronde van dit project voor particulieren. Hoewel dit via certificaten wel middelen de coöperatie binnen heeft gebracht, brengen ze hen geen echte grootschalige productiecapaciteit, en komen ze daardoor niet veel dichterbij hun doel. Bovendien wordt gedurende 2013 ook lastiger om hier concurrerend te kunnen zijn op zonnepanelenmarkt voor particulieren.

Ze beginnen daarnaast ook meer verschillende – in essentie juridisch-financiële ‘producten’ te ontwikkelen, onder andere om projecten te doen waar mensen zonder geschikt eigen of middelen dan toch kunnen deelnemen. Hoewel ze zichzelf zo nog vooral begrijpen als laagdrempelig initiatief voor

de gemeenschap ten opzichte van anderen zien ze professionalisering en regionale samenwerking als noodzakelijke voorwaarde om meer grootschalige projecten te kunnen realiseren en daarmee stappen te zetten naar het uiteindelijke doel. Samenwerking was in de voorgaande fase nog verkend op nationale vlak, maar ondanks enkele aanzetten tot een herstart lijkt deze samenwerking door het wegvallen van energielevering in het voorjaar van 2013 op weinig interesse te kunnen rekenen.

Gedurende 2013 worden via de voorzitter, die persoonlijk betrokken was bij enkele Brabantse initiatieven, het bestaande informele netwerk daarom vrij snel omgezet in regionale samenwerking die ook juridisch vastgelegd wordt in de V.E.C. Noord-Brabant, met een vergelijkbaar doel als de V.E.C. en een vergelijkbare juridische opzet, maar op regionale schaal.

Met het uitblijven van voortgang op projecten gedurende 2013 komt het zelfbegrip en de identiteit in het geding. De onderscheidende factoren waren voor hen betaalbaar en eigen maken van productie en levering. Doordat ze niet leveren, nauwelijks projecten realiseren en dus nauwelijks productiecapaciteit verkrijgen, en langzamerhand ook op enkel prijs niet meer kunnen concurreren op de zonnepanelenmarkt voor particulieren komt het begrip van zichzelf – de identiteit - en de eigen aanpak en meerwaarde in het geding.

Fase 4 (2014 – 2015)

In 2014 lijken de uiteindelijke doelen verder uit zicht te raken. Ze spreken ook wel van ‘pionieren’. De geheel vrijwillige organisatie worstelt met het realiseren van projecten – en daarmee concrete tussentijdse stappen zetten naar de uiteindelijke doelen. Om productiecapaciteit te verkrijgen zijn projecten nodig, met financiële middelen en partners om deze mee te realiseren. Door de Green Deal zijn ze instaat om op regionaal vlak concepten te ontwikkelen die toepasbaar moeten zijn in lokale projecten. De uitgebreide en professionele aanpak die men zoekt om risico bij leden weg te halen loopt volgens initiatiefnemers echter tegen enig wantrouwen aan van lokale partijen. Door dit alles worden producten die zij in regionaal verband ontwikkelen echter niet in Dongen tenminste niet tot uitvoering gebracht.

Het telkens uitblijven van concrete voortgang op projecten in Dongen lijkt zijn effect te hebben op de motivatie van vrijwilligers, wiens inzet weinig lijkt op te leveren. Het aanvankelijk succesvolle spoor van fotovoltaïsche zonnepanelen is weggefallen en laat een financieel gat achter. De organisatie is in deze fase heel erg op zoek naar andere mogelijke meer concrete en haalbare tussentijdse doelen. Er lijken in wisselwerking met regionale samenwerking sporen af te tekenen op gebied van zonne-energie, windenergie en energiebesparing. Tevens ontstaat wederom het idee om dan toch weer energielevering te doen – dit maal als echte wederverkoper van DE-Unie, net als een ander initiatief binnen VEC-Noord Brabant. Dit betekent een heroverweging van een alternatief tussentijds doel. Deze wederverkopersrol is lang vermeden doordat leden hiermee zelfs duurder uit kunnen zijn dan als zij zelf bij de leverancier een contract afsluiten. Deze draai suggereert daarom ook een verschuiving van het zelfbegrip.

Hoewel er in stukken nog wel bekende retoriek langskomt en ze juist nog steviger afzetten tegen een gevestigde orde, lijkt er ook een zekere verschuiving zichtbaar in de manier waarop – tenminste het bestuur – het collectief begrijpt. Door de moeite betaalbare en eigen energieproductie te realiseren met lokale partijen is het ook moeilijk zichzelf in gedachten te onderscheiden van andere partijen als partij die dit met en voor de gemeenschap realiseert. De vele teleurstellingen leiden zo tot een zekere twijfel over de beoogde doelen, de daarvoor geschikte structuur én de identiteit van het nog altijd geheel vrijwillige initiatief. Richting de laatste maanden van het jaar overweegt het bestuur de coöperatie zelfs om te zetten naar een stichting – zonder leden - en zo een veel meer vrijblijvende relatie aan te gaan met anderen, men kan kijken waar nog iets mogelijk is, en het zelfbegrip als gemeenschapsproject achtergelaten wordt.

5.3.2 Variabele 2: Overheidsstrategieën

De publieke sector speelt een prominente rol in deze gevalsstudie. Naast traditionele overheidsorganisaties komen vele (semi-)publieke actoren langs in deze gevalbeschrijving en in extra verzamelde gegevens, waaronder de woningcorporatie Vieya, waterleveringsbedrijf Brabant Water, onderzoeksbureau TNO, netbeheerder Enexis, de toezichthouder AFM enzovoorts. Net als de eerste

gevalsstudie richt ik mij in deze analyse echter selectief op enkele relevante overheidsactoren en hun strategieën in plaats van een uitputtend beeld te geven van alle mogelijk relevante handelingen van al deze (semi-)publieke instanties over de onderzochte periode. Ik behandel deze tevens per actor, te beginnen met de Gemeente Dongen en toewerkend naar nationale instanties en kaders. Voor deze analyse gebruik ik tevens de operationalisatie van overheidsstrategie van pagina 34.

Gemeente Dongen

Hoewel de wethouder al in 2011 en 2012 geregeld contact lijkt te hebben met Energie Dongen en enkele andere maatschappelijke partijen omtrent duurzaamheid en energie lijkt de gemeentelijke organisatie in de eerste fasen van Energie Dongen zich vooral te hebben gehouden aan een vrij nauwe taakopvatting, en geen intentie te hebben om trekkersrol te spelen in Energie Dongen. Het voldoende uitvoeren van wettelijke taken met de beperkte middelen heeft duidelijk prioriteit. Daarnaast doen ze vooral wat ze kunnen. Hun beleid op het thema klimaat, duurzaamheid en energie past hierin. De paragraaf is in het uitvoeringsprogramma milieu van 2011 tot en met 2013 nauwelijks veranderd. Met de beperkte beschikbare middelen – niet meer dan 15.000 euro per jaar – lijken ze zich in deze periode voornamelijk te hebben geconcentreerd op het terugdringen van het eigen energieverbruik in gemeentelijke installaties en gebouwen – met een interne werkgroep energiemanagement. In de langdurige trajecten met betrekking tot energieproductie op de industrieterreinen, lijkt de gemeentelijke rol vooral afwachtend, en passend in het wettelijke kader van hun taken op gebied van ruimtelijke inrichting, bij initiatieven van enkele grote partijen. Het verduurzamen van de woningvoorraad van de woningcorporatie Vieya is in 2011 al neergelegd in enkele “prestatieafspraken”. Verder lijken initiatieven voor de opwekking van duurzame energie in de gemeente vooral afhankelijk van Energie Dongen en de inzet van andere maatschappelijke partijen, zoals plannen van Coca-Cola en Ardagh Glass voor windmolens op industrieterrein De Wildert, of zonnepanelenacties via Energie Dongen.

Dit suggereert strategieën van het type I. Energieproductie is daarin een maatschappelijke taak, en ondanks de aandacht voor maatschappelijke partijen lijken ze de interactie op dit gebied vooral selectief te zoeken vanuit een strikte definitie van de eigen taak en procedures om enige zekerheid te bieden. De juridisch niet-bindende ambities voor klimaat, duurzaamheid en energie lijken daardoor minder prioriteit te hebben en vooral neer te komen op voorlichting en communicatie.

In fase 3, lijkt de gemeente een beweging te maken naar een meer type-II benadering. Ze gaan intensiever, maar vooral informeel contact aan met het burgerinitiatief. De wethouder heeft zelfs maandelijks overleg met bestuur van Energie Dongen en ook op ambtelijk niveau worden zij betrokken in het schrijven van een nieuw beleidsstuk. Hoewel in 2013 nog een uitvoeringsprogramma werd voorgesteld, was het milieubeleidsplan 2008-2012 intussen verouderd en met de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht in 2010 en Omgevingswet is de verplichting tot jaarlijkse uitvoeringsprogramma's voor milieu verdwenen. Er is daarom gewerkt aan een omvattend omgevingsbeleidsplan voor de periode 2014-2018. Daarin toont de gemeente opvallend weinig aandacht voor de wettelijke taken, en tonen zij meer ambities die ook voorbij deze taken gaan – tenminste op papier. Zij betrekken bij het schrijven van dit stuk ook Energie Dongen. Naar verluid heeft de voorzitter van Energie Dongen de paragraaf Klimaat en Energie, die het eerste thema in het stuk vormt, grotendeels geschreven. Hoewel hiermee sprake lijkt van een bredere taakopvatting, intensievere interactie en minder eenzijdige relaties is echter de vraag in hoeverre de gemeentelijke organisatie zich deze materie eigen heeft gemaakt. Het initiatief heeft op dit thema meer expertise. Bovendien lijkt de gemeente zich verder in hun handelen nog nauwelijks te committeren. Hoewel het ontwerp omgevingsbeleidsplan al in december 2013 voorlopig wordt vastgesteld, zal het tot 2014 duren voordat dit omgevingsbeleidsplan definitief wordt vastgesteld. Bovendien trekt het college deze kort na definitief vaststellen in, en duurt het vervolgens tot in 2015 voordat een beleidsplan 2015-2019 definitief is vastgesteld en men formeel kan werken naar een uitvoeringsprogramma.

In de tussentijd is het College vervangen. Zij lijken met goedkeuring aan het bovengenoemde plan en een zonnepanelenproject van Energie Dongen de betrokkenheid van de gemeente te verschuiven in de richting van meer serieus partnerschap en ontwikkeling met Energie Dongen (type II-element). Niettemin lijkt er bijvoorbeeld op het zonnepanelenproject met gemeentelijk dak toch een zekere twijfel over de te kiezen benadering. De algehele indruk is er een van zoeken naar zekerheid, en

uiteindelijk toch een nauwe taakopvatting, waarbij de invulling van gemeentelijke daken naar de gemeente wordt toegetrokken en ze de relatie tot externe partijen pogen vast te leggen middels een aanbestedingstraject. De voorzichtige elementen van een type-II strategie worden daarmee weer vervuld voor een nauwe taakopvatting (type I). Hoewel er ook zicht is op standaard-relatie middels aanbesteding komt dit in 2014 ook niet van de grond.

Andere gemeenten en de provincie Noord-Brabant

Doordat het initiatief actief samenwerking zoekt met andere initiatieven, komt ook inter-gemeentelijke samenwerking in beeld. De gemeente Dongen participeert onder andere in Hart van Brabant in de gehele periode. Een reeks welwillende gemeenten – waaronder via deze gemeenschappelijke regeling Hart van Brabant – zetten in 2013 actief in op ondersteuning van deze maatschappelijke initiatieven middels een gezamenlijke financiële injectie. Hiervoor lijkt in de Hart van Brabant-gemeenten vooral een actieve rol weggelegd voor de wethouder en projectleider van het klimaatbureau van de gemeente Tilburg, die sowieso ambitieus zijn op gebied van hernieuwbare energie. Deze gemeenten verwachten in hun Green Deal echter wel duidelijke prestaties en vragen in die zin om verantwoording. Hoewel zij hiermee de belangen van initiatieven lijken te steunen is er ook sprake van een zekere fixatie van deze relatie op regionale schaal.

Provincie Noord-Brabant

De provincie is al bij oprichting in woord en daad geactiveerd om aandacht te besteden aan lokale burgerinitiatieven voor energie. De gedeputeerde zag de taak van de provincie echter al duidelijk vooral als mogelijke financier. Ruim een jaar lijken zij – tenminste op te maken uit bekeken stukken – echter niet direct in beeld. Zij haken pas aan bij het ontstaan van momentum in regionale samenwerking tussen initiatieven via een Green Deal – waar zij uiting geven aan de hoofdzakelijk financiële insteek. Het provinciale energiebeleid lijkt tot de Green Deal ook weinig aandacht te hebben geschonken aan dit soort coöperaties. De relevantie voor Energie Dongen ligt daarna vooral in overleg met provinciale ambtenaren over het ontwikkelen en uiteindelijk implementeren van ‘producten’, voor zonne-energie, wind-energie en energiebesparing.

Rijksoverheid

Ook in deze gevalsstudie is de Rijksoverheid voortdurend relevant voor de invulling van activiteiten van het initiatief maar volgt interactie met deze actoren vooral standaardprocedures. Hoewel bepaalde beslissingen wel naar voren komen in de gevalsstudie, zijn er slechts summier gegevens verzameld over de achterliggende besluitvormingsprocessen. Er is indirect echter te zeggen dat de strategieën van nationaal naar lokaal niveau aandoen als type I strategieën bij uitstek.

Per definitie lijkt hierin immers sprake van een selectieve en relatief eenzijdig gefixeerde relatie. De coöperatie kan enkel vastgelegde procedures volgen en schuift niet aan tafel om een regeling zoals de Energie Investerings Aftrek (EIA) te bespreken. Regelingen hebben bovendien vele specifieke voorwaarden, alles daarbuiten is uitgesloten. De uitvoerende instanties – in geval van EIA is dat Rijksdienst voor Ondernemend Nederland – krijgen een specifieke taak om deze regeling uit te voeren. Hoewel op enig moment voorwaarden duidelijk zijn kunnen deze eenzijdig worden gewijzigd zoals in 2015 bijvoorbeeld gebeurde met EIA. Dit lijkt in meer of mindere mate te gelden voor al dit soort regelingen. Zo is de financieringsconstructie van het zonnepanelenproject wat Energie Dongen wilde realiseren met de Gemeente tevens gebonden aan allerlei belastingtechnische regels. Hiervoor kan via een standaardprocedure overleg aanvragen (ruling) bij de Belastingdienst.

Een dergelijke eenzijdige relatie lijkt in de gevalsstudie tevens te herkennen voor de NMa. In 2012 gedogen ze de white-label constructie waardoor initiatieven kunnen meeliften op de energieleveringsvergunning van een marktpartij, terwijl zij zelf naamsbekendheid genereren. Het langdurig niet ingrijpen kan worden opgevat als een ruimhartige strategie van type II. De NMa liet in december ook weten dit eenzijdig te gaan verbieden maar toont enig begrip door ruim 4 maanden tijd te gunnen een alternatief te vinden. Er schuilt in de werkwijze een zekere mix van strategieën.

5.3.3 De relatie tussen overheidsstrategie en maatschappelijke zelf-organisatie

In de gevalstudie lijken de vernauwde definities van overheidstaken en selectieve interactie een remmende invloed te hebben op de mogelijkheid van het initiatief om haar doelen in Dongen te bereiken. In meerdere gevallen zorgen eenzijdige veranderingen in regels (NMa en RVO/EIA) voor het vrij abrupt stoppen van een bepaald traject. In andere gevallen is de terughoudendheid en nauwe definitie van overheidstaken vooral vertragend (bijvoorbeeld bij het de gemeente Dongen en het zonnepanelenproject).

De ogenschijnlijk ruimere strategie van de NMa ontlokte van het initiatief het gebruiken van een white-label-constructie. Het daaropvolgende verbod op deze constructie en faillissement van Trianel zette de organisatie voor een duidelijke keuze op weg naar haar uiteindelijke doel. Doordat zij energie niet konden gaan leveren versnelde in het begin van 2013 een proces van regionale samenwerking terwijl nationale samenwerking – waar enkelen mee bezig waren – juist op zijn einde kwam.

Hiermee werden de provincie Noord-Brabant, de Hart van Brabant gemeenten waaronder de gemeente Tilburg zijdelings relevant voor Energie Dongen. De relatie is - voor zover dit in te schatten is – een mix van elementen. De samenwerking is gestoeld op de erkenning van gedeelde belangen (meer type II) en uiteindelijk vastgelegd met enerzijds financiële steun en anderzijds duidelijke doelen voor het samenwerkingsverband (meer type I). Hoewel betrokkenen daardoor in regionale interactie manieren konden ontwikkelen waarmee doelen voor zon, wind, en energiebesparing behaald konden worden, geeft dit nog geen nieuwe kansen voor implementatie in lokale projecten in Dongen. Hoewel ze in Dongen aan de slag gaan met deze gestandaardiseerde aanpak in projecten blijven ze in Dongen in 2013 en 2014 steken in de toepassing door een gebrek aan middelen en samenwerkingspartners. Initiatiefnemers wijzen naar partijen als de MOED, al in 2011 opgericht, actief in de Hart van Brabant gemeenten die in zekere zin vergelijkbaar is aan VEC-NB en hen in de regio beconcurrereert in grote energieproductieprojecten. Daardoor is – in 2014 tenminste – de toekomst voor deze regionale samenwerking al weer onzeker.

In andere gevallen is de terughoudendheid en nauwe definitie van overheidstaken vooral vertragend. Aanvankelijk is – zelfs met een weinig betrokken gemeente – een vrij succesvol verbond gesloten met lokale ondernemers in het aanschaffen en installeren van zonnepanelen bij mensen die dit zelf konden betalen. Met de landelijke afsluiting van de route naar energielevering en veranderingen op de markt voor zonnepanelen heeft de coöperatie gedurende 2013 en 2014 minder opties om concrete resultaten te boeken en projecten af te ronden. De gemeente lijkt in 2013 echter uitkomst te bieden en meer type II strategieën te hanteren, door intensief contact aan te gaan met Energie Dongen over de rol van de gemeente. Ze geven initiatiefnemers tevens de indruk via gemeentelijke daken betrokken te raken in een project van Energie Dongen, onderdeel van hun geleidelijke verschuiving naar collectieve zonne-projecten. Uiteindelijk kiest de gemeente met een nieuw College toch weer voor zekerheid, en haalt ze het proces de eigen organisatie in. Hiermee keren ze vrij plotseling terug naar een veel nauwere taakomschrijving als opdrachtgever voor een gemeentelijk project met gemeentelijk vastgoed waarbij Energie Dongen slechts een mogelijke partner is en de standaardprocedure maar dient te volgen. Vanuit een specifieke interpretatie van Europese aanbestedingsregels geven ze de indruk Energie Dongen hierbij uit te sluiten, maar geven ze vervolgens ook dit project geen duidelijk gevolg. Het is daardoor voor Energie Dongen in de tweede helft van 2014 niet meer duidelijk of zij zich verder kunnen structureren rond dit project en een aanbesteding of dat zij een alternatieve uitvoeringsmogelijkheid moeten zoeken. Onduidelijkheid in de strategieën van de gemeente vertaalt zich ook in onduidelijkheid over de concrete tussentijdse doelen bij het initiatief, waarvan dit een van de belangrijkste projecten is. Daardoor is ook niet duidelijk of ze door kunnen met de onderlinge toedeling van taken en het eventueel vastleggen van relaties volgens de ontwikkelde standaard-juridische constructies die beoogd zijn voor het project. De organisatie blijft als het ware steken in een verkennende en vrijblijvende fase waarbij concrete tussentijdse doelen, en daarvoor mogelijke en structuren bekend zijn, maar geen vervolg krijgen.

De combinatie van informeel contact met initiatiefnemers en het uitspreken van sympathie voor het initiatief door zowel gemeente Dongen als de Provincie Noord-Brabant lijkt een zekere spanning te geven doordat vervolgens de middelen en kansen niet worden geboden om ook daadwerkelijk projecten te realiseren en zo stappen te maken naar het doel. Met name de het initiatief herhaaldelijk het gemeentelijk beleid probeert te verruimen en de gemeente daarop juist steviger lijkt vast te houden

aan haar rol. Vanaf 2014, met de wissel van de wethouder lijkt sprake van een zekere herstart van relaties. Dit kon niet voorkomen dat de organisatie door het gebrek aan duidelijke resultaten kampte met onzekerheid over tussentijdse doelen en – aangezien de identiteit ook sterk functioneel is – over het begrip en de identiteit van het collectief.

Hoewel het lastig is contextuele variabelen te ontdekken, lijkt de benadering van de gemeente Dongen tenminste ten dele beïnvloedt door haar geringe grootte, daaruit voortvloeiend een gebrek aan middelen en de gelijktijdige decentralisatie van taken vanuit het Rijk op gebied van de zorg. Er was al weinig kennis en middelen aanwezig in de organisatie op het gebied van energie. Het overhevelen van deze taken lijkt een aanzienlijk beslag te leggen op de kleine organisatie van de gemeente Dongen. Het failliet van Trianel en veranderingen op de markt voor zonnepanelen zijn tevens te zien als variabelen die een rol spelen in de invloedsrelatie van overheidsstrategie op maatschappelijke zelf-organisatie doordat zij de maatschappelijke organisatie afhankelijker lijken te maken van samenwerking met elkaar, de gemeente Dongen en de Provincie.

Hoofdstuk 6.

VERGELIJKENDE TERUGBLIK

Opbouw hoofdstuk

Voor ik over ga op het formuleren van een conclusie en een antwoord op de hoofdvraag blik ik hier kort terug op de zojuist beschreven gevalsstudies. Ik doe dit aan de hand van een korte schets van overeenkomsten en verschillen op de variabelen overheidsstrategie (§ 6.1) en maatschappelijke zelf-organisatie (§ 6.2), en sluit af met een korte reflectie op de verhouding daartussen en een vergelijkende tabel (§ 6.3).

6.1 VARIABELE 1: OVERHEIDSSTRATEGIE

De decentrale overheidsactoren in de gevalsstudies ontberen de grote hoeveelheid middelen die nodig zijn om ambities op gebied van CO₂-emissiereductie of duurzame energie eenzijdig te behalen. Zij hebben daarvoor maatschappelijke actoren nodig – zoals zij in de gevalsstudies telkens erkennen. Brede en intensieve samenwerking voor duurzame energie kost echter ook tijd en geld, waardoor alleen al op basis van de schaarse publieke middelen de prioriteit gemakkelijk lijkt te verschuiven of vernauwen naar de wettelijke taken waarvoor men wel aansprakelijk kan worden gehouden. Het concentreren op burgerinitiatieven en hun doelen en belangen, investeren in interactie en gezamenlijk zoeken naar ontwikkeling blijkt in de perceptie van decentrale overheden in de gevalsstudies dan ook vooral een ‘luxe’ die men zich veroorlooft wanneer niet alleen de politieke en ambtelijke wil, maar ook de middelen daar zijn. In de kleinere gemeenten Haren en Dongen zijn de keuzes voor een nauwere taakopvatting, en de rol van geringe middelen en prioriteiten op andere thema’s duidelijk zichtbaar. In de veel grotere gemeente Groningen lijkt de gemeente echter ook veel duidelijker keuzes te maken en selectiever te worden met interactie op het moment dat ze beseffen dat ze alle zeilen bij moet zetten om de zeer ambitieuze materiele doelen op gebied van CO₂-emissiereductie te behalen.

Daarbij worden zij zowel beperkt door gehele sociaal-economische ontwikkelingen als (inter)nationale juridische kaders. Zelfs met overeenkomende doelen, een brede taakopvatting en geregeld en prettig contact met burgerinitiatieven kan de goede wil daardoor soms beperkt blijven tot morele steun, publiciteit en voorlichting. Sterker, het breed oppakken van taken in een private sector veroorzaakt twijfels of hiermee volgens Europese en Nederlandse wetgevingskaders geen sprake is van ongeoorloofde overheidssteun, wat terughoudendheid versterkt. Dit speelt duidelijk mee in de overwegingen van de provincie Groningen bij het verstrekken van een lening, en bij de gemeente Dongen in de overweging een aanbestedingstraject te starten voor zonnepanelen op gemeentelijk vastgoed. Deze overheden willen de schijn van overdadige partijdigheid voorkomen in een (inter)nationaal juridisch kader wat gericht is op minimale interventie van overheden in deze ‘markt’. Doordat de energiecoöperaties op papier niet anders zijn dan andere private partijen worden de mogelijkheden voor een meer op hun belangen gerichte strategie zo beperkt.

6.2 VARIABELE 2: MAATSCHAPPELIJKE ZELF-ORGANISATIE

In beide gevalsstudies is het doel bij de energiecoöperaties de energievoorziening uiteindelijk lokaal te organiseren, dat betekent de eigen energie produceren en administratief aan zichzelf mogen leveren. Daarvoor richten zij zich tussentijds op realisatie van decentrale hernieuwbare conversie-technologie – zoals windmolens, zonne-energie, warmtepompen of micro-warmtekracht-installaties. Kenmerkend daarvoor is dat ze (nog altijd) relatief hoge investeringskosten hebben en derhalve lange

terugverdiertijden. Deze investeringskosten en verdiertijden worden grotendeels bepaald door de efficiëntie van de omzetting van energiedragers, ontwikkelingen in de markten voor energiedragers en energietechnologie en beleid en wetgeving - inclusief belastingregels en eventuele subsidies – die al deze factoren kunnen beïnvloeden.

Manieren vinden om binnen deze omstandigheden om te gaan met lange terugverdiertijden lijkt bij de coöperaties vrijwel alle keuzes voor tussentijdse doelen en de structuren rond projecten te beheersen. Initiatiefnemers willen daarbij voldoen aan wetgeving en zoeken daarom mogelijkheden binnen de kaders van overheidshandelen: zodoende starten initiatieven in beide gevalstudies met laagdrempelig advies voor investeringen in fotovoltaïsche zonnepanelen van derden, en doen zij beiden een poging met de gedoogde en relatief laagdrempelige white-label-constructie energie te leveren. In beide gevallen werken ze ook aan een onvermijdelijke poging de eigen organisatie te professionaliseren en komt daarin bewust specialisatie, ofwel door zich enkel te richten op doelen rond fotovoltaïsche zonnepanelen, ofwel door zich met brede doelen meteen te richten op een gedeelde backoffice met andere initiatieven. Voornaamste verschillen lijken daarom voort te komen uit de breedte van doelen waar men zich tegelijkertijd op richt en na 2013 ook de keuze om al dan niet een eigen energieleveringsvergunning te verkrijgen – wat ten dele is bepaald door een verschil in schaalgrootte van het eigen werkgebied. De verschillende manieren waarop zij dit alles invullen worden bovendien telkens zorgvuldig gerelateerd aan en ingepast in de identiteit die initiatieven voor zichzelf uitdenken in relatie tot andere partijen in de samenleving.

Naarmate de coöperaties in de gevalstudies meer ambitieuze doelen pogen te behalen, neemt ook de druk toe om te professionaliseren en middelen te vergaren voor investeringen. Dit is lastig omdat ze over weinig eigen middelen beschikken en zich door omstandigheden beperkt voelen in de mogelijke projecten die ze kunnen en mogen uitvoeren. Daarom kijken ze sterk naar overheid om een gelijk speelveld te creëren door hen tenminste serieus te nemen als partner en rekening te houden met de beperkingen van lokaal burgerinitiatief ten opzichte van grote commercieel ingestoken ondernemingen – oftewel de non-commerciële identiteit. Met het verder professionaliseren gaat men zich verder ontwikkelen naar bedrijf en begeven op het terrein van bestaande projectontwikkelaars en energiebedrijven. Dit sluit aan op het uiteindelijke doel, maar daarmee kiezen ze impliciet of expliciet ervoor juridisch te worden behandeld als een coöperatief bedrijf. Dit biedt ook een interne spanning met de idealen van vrijwilligheid en van onderop uit een gemeenschap waarmee men zichzelf begrijpt. Het is bovendien onzeker in hoeverre zij kunnen concurreren met commerciële partijen en of zij dit wel willen.

6.3 DE (CONTEXTUELE) RELATIE TUSSEN OVERHEIDSSTRATEGIE EN MAATSCHAPPELIJKE ZELF-ORGANISATIE

In beide gevallen lijken de zeer doelgerichte initiatiefnemers van overheden niet veel meer te willen dan een zakelijke en financiële partner die deelneemt of samenwerkt aan het gedeelde belang en vaak ook gedeeld doel van een volhoudbaar energiesysteem. Het overtuigen van deze overheden om de coöperatie te steunen lijkt in beide gevallen te liggen bij een beperkte groep bestuursleden met veel expertise. Hoewel sommige individuen daarin meer overredingskracht hebben dan anderen lijkt de politieke agenda, en de ruimte die thema's als klimaat, duurzaamheid en energie daarin krijgen, een cruciale voorwaarde voor de respons van overheidsactoren op de vaak uitgebreide plannen van deze burgerinitiatieven. De totstandkoming van deze agenda is weer gebonden aan (inter)nationale kaders en sociaal-economische omstandigheden. Zodoende hebben allerlei andere sociaal-economische ontwikkelingen direct invloed op de mogelijkheden van energiecoöperaties om bepaalde doelen te behalen, evenals een mogelijke indirecte invloed op de strategieën van overheden en daarmee de relaties tussen energiecoöperaties en overheidsactoren.

	<i>Gevalsstudie 1 : Groningen</i>	<i>Gevalsstudie 2 : Dongen</i>
Initiatief	Grunneger Power	Dongen Energie
Statutaire naam	Coöperatieve vereniging Grunneger Power U.A.	Coöperatieve Vereniging Samenwerkend Dongen U.A.
Opgericht op	6 april 2011	1 februari 2012
Werkgebied	Stad Groningen en Haren	Dorp Dongen en omstreken
Onderzocht tijdskader	2007-2014	2011-2015
Gevonden fasen	<ol style="list-style-type: none"> 2007-2010: geleidelijke opbouw van ideeën en contacten 2010-2011: formele start en verkenning handelingsopties 2011-2012: aanzet tot energielevering en professionalisering 2012-2013: crisis, onderhandeling en re-organisatie 2013-2014: van twee sporen naar specialisatie 	<ol style="list-style-type: none"> 2011-2012: snelle algehele ontwikkeling 2012-2013: zijspoor naar nationale samenwerking en 'eigen', 'betaalbare' energielevering 2013-2014: lokale en regionale doorstart 2014-2015: haperende ontwikkeling
Voornaamste processen zelf-organisatie	<p>Starten vanuit en houden sterk vast aan een uiteindelijk doel voor deelname burgers in energievoorziening, vanuit dit gedeelde doel komen zij samen en is in totstandkoming Grunneger Power sprake van geleidelijke specificatie van doelen naar een soort energietechnologie voor energieproductie, en daarvoor ook levering, en daarin voortdurend zoekend naar concrete tussentijdse doelen om uiteindelijk doel te behalen. Pas na specialisatie in verschillende organisaties ook aandacht voor energiebesparing.</p> <p>Vanaf start veelal kleine structurele kern die langzaam veranderd, en daaromheen meer vrijblijvende sneller wisselende interacties. Geleidelijk van informele kern naar formalisering en uitbouw van een organisatiestructuur met duidelijker gescheiden taken.</p> <p>Vrij consistent hanteren van een praktijkgerichte identiteit, begrijpen zichzelf vooral door zich af te zetten tegen de bestaande manier van doen van bedrijven en overheden in energiesector (winstgerichte bedrijven, gecentraliseerde organisatie, fossiele bronnen en starre politiek). Proberen handelingen daar in te passen.</p>	<p>Vanaf begin een sterk geworteld uiteindelijk doel voor gemeenschappelijk regelen van behoeften, energie is daarvoor slechts een middel, naast glasvezel internet, zorg enzovoorts. Kiezen en houden vast aan meerdere doelen voor energieproductie (zon, wind), energiereductie en energielevering en op deze vlakken wordt voortdurend gezocht naar mogelijke tussentijdse doelen om uiteindelijke doel(en) te behalen.</p> <p>Begin in kleine structurele maar informele kern die snel groeit en formaliseert, waarbij verschillende doelen aanleiding geven voor meerdere (informele) werkgroepen met gescheiden taken. Al vroeg werken bestuursleden aan nationale overstijgende ondersteunende organisatie – mede voor levering, zet door in opzetten provinciale samenwerking.</p> <p>Begrijpen zichzelf door onderscheiden van bestaande organisatie van energiesysteem (commercieel, gecentraliseerd, fossiel) en proberen hun doelen en handelingen daar in te passen.</p>
Voornaamste overheidsstrategieën	<p>In beginfase is in de gemeente zelf zoekende en is veel informeel contact met maatschappelijke initiatieven, sympathie voor hen, beginnende samenwerking en verkennend van mogelijkheden oprichten lokaal energiebedrijf (Type II-elementen). Verschuift bij totstandkoming van initiatief met nieuw College, nieuw projectteam naar meer selectieve interactie om doelen – met maatschappelijke actoren - beter te bereiken (mix met Type I-elementen). Provincie zoekt vanuit eigen beleid ook toenadering, afwijzing lijkt bij daaropvolgende eenzijdige financieringsvraag aanleiding voor terugtreden naar Type-I strategie. Eenzijdige regelingen Rijksoverheid voor duurzame energieopwekking. NMa biedt bewust of onbewust ruimte maar heroverweegt later. In dit geval is eenzijdig verbod gepaard met coulance naar initiatiefnemers die meer dan een jaar ruimte krijgen om een vergunning te verkrijgen (mix typen).</p>	<p>Uitspreken sympathie, en veel intensief en vaak informeel contact zoeken met maatschappelijk initiatief en aanpassing beleidsplannen in richting van initiatief (gemeente en provincie), en wellicht onbewust verlagen van drempel voor wederverkoop zonder eigen vergunning (NMa) of fiscale constructie (RVO met EIA), wat type II-strategieën suggereert. Tegelijk valt men als het erop aankomt al snel terug op de standaardmodus van eigen processen, en is het daadwerkelijk en langdurig committeren zeer beperkt (Type II). Van Type II elementen naar Type I elementen terugtreden te zien bij zowel de NMa, RVO, als provincie en gemeente Dongen.</p>
Invloedsrelatie van overheidsstrategie op zelf-organisatie	<p>Gemeente en provincie scheppen verwachtingen bij initiatief door elementen van type-II strategie. Initiatief kiest voor lokale focus, bij gemeente sluit de ontwikkeling initiatief aan bij nieuwe overheidsstrategie en komt partnerschap tot stand wat initiatief helpt in projecten starten. Provinciale terughoudendheid vertragend voor proces met NMa, die dit opvangt voor initiatief met type-II elementen zodat zij uiteindelijk leveringsvergunning hebben en de organisatie op basis van doelen differentieert en specialiseert.</p>	<p>Vooral scheppen van verwachtingen bij initiatief door ogenschijnlijk type II strategieën lijkt stimulerend voor initiatieven, die bepaald pad inslaan, vervolgens heeft het al dan niet bewust terugvallen op meer standaard type-I strategieën een remmende invloed die frustrerend werkt en soms dwingt tot her-organisatie.</p>

Hoofdstuk 7.

CONCLUSIE

Opbouw hoofdstuk

In dit afsluitende hoofdstuk formuleer ik een antwoord op de hoofdvraag (§ 7.1). Daarna schets ik mogelijke verklaringen (§ 7.2). Vervolgens bespreek ik de voornaamste beperkingen van dit onderzoek (§ 7.3) en formuleer ik enkele aanbevelingen voor vervolgonderzoek (§ 7.4) alvorens het hoofdstuk en onderzoek af te sluiten met een slotbeschouwing (§ 7.5).

7.1 CONCLUSIES

De hoofdvraag in dit onderzoek luidde:

op welke manieren hebben strategieën van verschillende Nederlandse overheden tussen 2006 en 2014 invloed gehad op de organisatie van een door burgers geïnitieerde energiecoöperatie?

Overheden hebben het meest duidelijk invloed op doelbereiking via de vraag en beschikbaarheid van middelen, zoals vastgoed, financieën, ruimte enzovoorts, bij cooperaties om te blijven bestaan en doelen te bereiken. Via het verstrekken van middelen, al dan niet met daaraan gekoppelde eisen of voorwaarden, of via het verbieden van constructies om middelen elders te vergaren. Vaak bleken cooperaties daarin vragende partij bij overheden om middelen te verschaffen voor hun ideeën. Het niet bereiken van doelen lijkt een negatief effect te kunnen hebben op nieuwe motivatie om te interacteren. Vooral op (inter)gemeentelijk, maar ook provinciaal niveau komt daar directe en terugkerende interpersoonlijke interactie van een beperkte groep mensen bij, waardoor de manier waarop zij acties interpreteren en elkaar kunnen overtuigen een duidelijkere rol speelt. In hoeverre identiteit een rol lijkt te spelen, zal dit vooral subtiel zijn, bijvoorbeeld via andere prioriteiten. Heel duidelijk werd dit in ieder geval nog niet. De materiele, financiële en juridische werkelijkheid blijft in deze interacties de onderliggende norm voor de strategieën van de Rijksoverheid, provincies en gemeenten ook al is sprake van overlappende of gedeelde duurzaamheidsdoelen, sympathie en regelmatig en intensief informeel contact.

Zachtere strategieën op basis van sympathie of informele interactie van overheidsactoren voor initiatieven verhoudt zich in praktische zin ook veelal moeizaam tot deze formele wereld van wetgeving, financiën en verantwoording die het voor overheden soms moeilijker maakt om zich ook daadwerkelijk te committeren aan initiatieven. Ambtenaren blijven uiteindelijk gebonden door de politieke leiding, en beiden gebonden door hun (interpretatie van) interne processen, door (inter)nationale kaders en sociaal-economische omstandigheden die de politieke agenda en beschikbare middelen mede beheersen. Vaak betrokkenen daarbij terug op een terughoudende strategie. De combinatie van intensieve en informele interactiestrategieën en terughoudendheid in committeren van middelen lijkt averechts te werken.

De uiteindelijke invloed van overheidsstrategieën op de organisatie van coöperaties is hierdoor veelal indirect, dat wil zeggen zij bepalen veelal niet precies welke uiteindelijke doelen, structuren en identiteit burgers aannemen, maar beïnvloeden dit door het al dan niet verstrekken van financiële of andere middelen, kansen en eventueel legitimiteit.

Beperkingen in de efficiëntie en prijzen van installaties drijft initiatieven naar vernieuwende verdienmodellen om terugverdiens tijden te verkorten en investeringen toch aantrekkelijker te maken. Veel verdienmodellen maken dan ook creatief gebruik van alle mogelijkheden en zoeken de grenzen op van wat toegestaan en mogelijk is. Als de marges relatief klein zijn en aankomen op enkele variabelen, zijn verdienmodellen (en projecten) echter des te gevoeliger voor veranderingen in

overheidsbeleid. Betrokkenen komen dan ook geregeld voor onaangename verrassingen te staan. Zo kunnen ineens grote gevolgen kleven aan een relatief onbenullig ogende beslissing bij een overheidsorganisatie.

De gevalsstudies suggereren dat veel overheden vertrekken vanuit eenzelfde doel om de energievoorziening te verduurzamen, terwijl hun strategieën voor duurzame of hernieuwbare energie en lokale initiatieven vaak alleen concreet worden in relatie tot overheidsprocessen en (deels vastgelegd in regulering) inzet voorbij wettelijke taken sterk beïnvloedt wordt door andere thema's die om aandacht vragen. Er is geregeld wrevel bij de zelf-organiserende initiatieven die voortkomt uit deze discrepantie bij overheden tussen enerzijds ogenschijnlijk gedeelde doelen, het uitspreken van sympathie en aangaan van informele gesprekken wat een bepaalde strategie suggereert en anderzijds het doen en laten waarin ze snel terugvallen op eigen processen – wat dit weer lijkt tegen te spreken – en initiatieven beperkt of inadequaat bijstaan, dan wel schijnbaar tegenwerken in behalen van specifieke tussentijdse doelen op weg naar hun uiteindelijke doel.

Overheidsactoren sturen daarmee imperfect op door maatschappelijke actoren gekozen tussentijdse doelen, wat zich vertaalt in het gedrag en de uiteindelijke structuren van deze initiatieven, door sommige paden naar het uiteindelijke doel te bemoeilijken. Gemotiveerde initiatiefnemers zoeken partners en manieren om te werken aan uiteindelijke doelen. Het is voor overheden moeilijk te voorzien welke alternatieven burgers zullen zoeken om toch resultaten te boeken, doordat verschillende overheidsstrategieën uiteindelijk gezamenlijk het landschap van mogelijkheden bepalen voor burgers, en burgers daar creatief uit putten.

Het potentieel van burgers om zich te organiseren en investeringen te doen om uiteindelijke doelen te bereiken lijkt voor een groot deel afhankelijk van de beschikbaarheid van aandacht en middelen bij burgers. Oftewel, hoeveel tijd en middelen hebben mensen beschikbaar in relatie tot hun overtuiging en motivatie dat er iets moet gebeuren. Met name de initiatiefnemers van het eerste uur – en mogelijk ook overheidsactoren – laten over langere termijn hun sporen achter in de richting en vorm van de onderzochte organisaties. Ondanks dat deze invloed niet moet worden overdreven is er toch sprake van enige hefboomwerking. In de zin dat bepaalde personen in de interacties tussen burgerinitiatieven en overheidsorganisaties bepalend kunnen zijn voor welke samenwerkingsverbanden tot stand komen en zodoende wat voor middelen de rest van de groep heeft om doelen te bereiken.

7.2 VERKLARINGEN

De aard van deze relatie lijkt deels te verklaren met ideeën die aanvankelijk zijn toegepast op agendavorming bij overheden: specifiek de zogenaamde 'windows of opportunity' (Kingdon, 1995), de 'bottleneck of attention' (Jones & Baumgartner, 2005) in combinatie met inzichten uit economische literatuur omtrent de rol van invloedrijke gebeurtenissen (Nelson & Winter, 1982).

Ten eerste is de idee van een *window of opportunity* gebruikt om te beschrijven hoe probleemdefinities, aangedragen oplossingen en een bereidheid tot actie, kunnen samenkomen en een kader creëren waarin beleidsverandering bij de overheid mogelijk wordt (Kingdon, 1995). De onderzochte burgers hebben in deze termen vaak een actiebereidheid en een idee van problemen op lokale en (inter)nationale schaal waar zij zich tegen kunnen afzetten en rond identificeren. Deze burgers zoeken vervolgens specifieke legale en financieel aantrekkelijke handelingsopties die een oplossing vormen voor het waargenomen probleem. Zij zoeken zo een 'window' waarbinnen concrete resultaten te realiseren zijn. Deze oplossingen moeten passen binnen fysieke beperkingen, evenals een daarop voortbouwende sociaal geconstrueerde juridisch-financiële werkelijkheid die fysieke mogelijkheden van het opwekken en gebruiken van energie, het bezit van grond, vastgoed enzovoorts verder regelt. Overheidsactoren hebben de mogelijkheid deze juridische en financiële werkelijkheid mede te creëren en daardoor bepaalde oplossingen toe te staan en te verbieden of financieel (on)aantrekkelijk te maken. Zo krijgen de bij burgers opgemerkte *problemen*, de *actiebereidheid* en verschillende *fysieke* onderdelen van oplossingen vaak geen bijval in de beoogde *financieel-juridische onderdelen* van oplossingen, en daardoor geen doorgang in *daadwerkelijke actie* en de realisatie van projecten. Zo vormen overheden de mogelijke oplossingen die initiatiefnemers in de praktijk mogen

of kunnen volgen en kan de politiek-bestuurlijke agenda van overheden doorsijpelen in de organisatie van burgers.

Een tweede mogelijke verklaring betreft de zogenaamde bottleneck of attention, of flessenhals van aandacht, een term die illustreert dat mensen beperkt zijn in het vermogens tot informatieverwerking. Een gevolg daarvan is dat mensen verschillende handelingsmogelijkheden slecht kunnen afwegen tegenover elkaar, zich doorgaans richten op enkele specifieke zaken en moeite hebben te komen tot verandering totdat men daar min of meer toe gedwongen wordt (Jones & Baumgartner, 2005, pp. 15-17). Net zo goed als dit een mogelijk verklaring biedt voor de vele verrassingen en verschuivingen in politiek en overheidsbeleid, lijkt dit toepasbaar op de hier bestudeerde coöperatieve burgerinitiatieven die – versterkt door de vrijwillige aard - vaak kampen met beperkte tijd, aandacht, en veelal ook kennis en andere middelen, zich selectief richten op bepaalde mogelijke paden of *windows* gegenereerd door een specifieke selectie van ‘relevante’ overheidsorganisaties en strategieën. Daardoor blijven vele zaken buiten hun directe blik en worden zij regelmatig verrast door bepaalde gebeurtenissen bij overheidsorganisaties en elders die voor insiders wellicht min of meer bewuste acties en strategieën zijn, maar voor deze burgers een onvoorziene gebeurtenis of verandering betekenen, waarvan zij de achtergrond niet kennen en wellicht ook niet kunnen achterhalen (vgl. Nelson & Winter, 1982).

Doordat veelal vrijwillige betrokken burgers slechts beperkte aandacht kunnen schenken aan zaken, en lokale projecten complex zijn, kunnen veranderingen elders, zoals in overheidsorganisaties, relatief plotseling duidelijk worden, zonder dat men daar nog iets aan kan doen. Daardoor zijn ze geregeld genoodzaakt om vrij snel en intensief te veranderen van concrete doelen en de gerelateerde taakverdeling en juridische structuren. Zodanig zorgt dit voor een herkenbare ‘punctuation’ in een anders relatief stabiele en doelgerichte gang van zaken in een burgerinitiatief. Zodoende lijkt de punctuated-equilibrium-hypothese ook geldend voor maatschappelijke zelforganisatie, en niet enkel grootschalige politieke systemen zoals in het werk van onder andere Jones en Baumgartner (2005).

Bij de invloed van verschillende overheidsstrategieën spelen bepaalde mensen, vooral eerste initiatiefnemers en bestuursleden, een speciale rol, doordat zij mede selecteren op welke aspecten van hun omgeving zij zich richten. Dit kan op tenminste twee manieren worden verklaard.

Ten eerste kennen we fictieve juridisch entiteiten zoals de coöperatieve vereniging menselijke rechten en plichten toe. Deze komen van pas in situaties waar zekerheid gewenst is, maar het aantal betrokkenen of mogelijke persoonlijke interacties beperkt is. Het blijven echter individuen die rechtspersonen in het leven roepen en (daarvoor) overeenkomsten uitonderhandelen en ondertekenen. Vaak definiëren de eerste initiatiefnemers en bestuursleden de rechtsvorm en algehele richting (Van der Schoor & Scholten, 2015), waarna anderen bijdragen aan de invulling (De Vries et al., 2016). Enkel kunnen met hun keuzes zodoende een ‘blijvende’ invloed hebben op het initiatief en externe kansen, al zijn het vele tientallen dan wel honderden anderen die de dagelijkse praktijk vormen.

Ten tweede vertegenwoordigen ze hierbij in woord en daad het netwerk van mensen wat zich achter de rechtspersoon heeft verzameld. Daarbij kan de rest van een initiatief worden vereenzelvigd met kenmerken van die individuen. De authenticiteit, geloofwaardigheid en het vertrouwen in deze personen kan zo een belangrijke rol spelen. Het is niet noodzakelijk zo dat deze mensen in een absolute zin bijzonder zijn. Binnen de juiste omstandigheden, met de juiste persoonlijke kenmerken, op de juiste tijd en plek, kan in principe kan iedereen een dergelijke invloedrijke plaats innemen (Bovens, t’ Hart & van Twist, 2007, pp. 274-277) en al dan niet een waardevolle verbinding tot stand brengen met een ander, en daarmee ook voor de organisatie. Niettemin lijken met name verbindende kwaliteiten belangrijk om een dergelijke invloedrijke plaats te verwerven (Van Meerkerk et al., 2013). Deze komen vaak terug bij actoren die mensen, ideeën en middelen verbinden als spil in een netwerk en bijvoorbeeld concepten of ideeën vertalen en helpen verspreiden (zoals best-practices, standaarden, lessen en andere middelen), zogeheten *boundary spanning activities*. Dit zijn individuen behorend tot een zekere groep, met specifieke competenties en een verbindende rol tussen een groep en de omgeving, met een sterk intern en extern netwerk (Williams, 2012; Van Meerkerk & Edelenbos, 2014). Als langs hen ook bepaalde ideeën en mensen een groep in en uitvloeien kan men ook spreken van poortwachters (*gate keepers*). Daarmee bepalen zij deels hoe een ander de groep ziet, in hoeverre deze vertrouwen oproept en een interessante partner is en op welke overheden en regels de groep zich richt. Zo kunnen tekortkomingen en blinde vlekken of van een individu de tekortkomingen en blinde vlekken van een groep worden, en ook terecht komen in juridische constructies.

7.3 DISCUSSIE

Dit onderzoek heeft uiteraard beperkingen. De reikwijdte van conclusies op basis van enkele 'illustratieve' gevallen is afhankelijk van de specifieke gevallen en de manier waarop deze zijn onderzocht en gepresenteerd.

De eerste en voornaamste beperking van dit onderzoek is daarom dat is gesproken met enkele bestuursleden en overheidspersoneel en minder aandacht is besteed aan interacties in de verdere organisatie en specifieke projecten. In beide gevalsstudies bleken initiatieven echter met zoveel mensen en zoveel (nauwelijks beschreven) verschillende projecten bezig dat het al gauw ondoenbaar bleek om deze allen uit te diepen. Bovendien waren betrokkenen soms moeilijk te identificeren en bereid te vinden mee te werken aan het onderzoek. De bevindingen zijn daarom mogelijk ontoereikend om projecten te begrijpen en deels afhankelijk van de aanwezigheid en juistheid van informatie bij enkele respondenten en de gewilligheid om deze informatie te delen.

Ten tweede zijn op voorhand onderzoekseenheden afgebakend op meerdere 'niveaus'. Het risico is dat de gevalsstudies op enig moment blijven hangen op één niveau (Yin, 2014, pp. 55-56). Daardoor kunnen belangrijke verklarende details worden gemist, met als gevolg een onderspecificatie in verklaringen. Dit kan tevens leiden tot overspecificatie, wanneer daardoor ook onnodige verklarende elementen worden toegevoegd. Ik heb gepoogd hier rekening mee te houden door zowel aandacht te geven aan kenmerken van gehele organisaties als aan details die voor respondenten belangrijk waren. Doordat interacties elders in de organisaties (zoals bij projecten) soms onderbelicht blijven is enige onderspecificatie echter niet uit te sluiten. Ik ben daarom terughoudend in mijn beweringen.

Ten derde heb ik geprobeerd aandacht te schenken aan overheden op meerdere niveaus, maar heeft zich enige concentratie voorgedaan op gemeenten en provincies, waarbij processen op nationale schaal enigszins onderbelicht zijn.

Tot slot is ervoor gekozen om theoretische strategieën te ontleen uit twee denkrichtingen in de bestuurskunde en niet direct voort te bouwen de literatuur omtrent meta-governance die meer expliciet gericht zijn op strategieën voor het omgaan met zelf-organisatie of zelf-governance. De strategieën zijn niettemin nuttig gebleken doordat hiermee een breed scala aan keuzes van overheden kon worden geduid, ook wanneer zij niet direct een intentie hadden om de initiatieven van burgers te beïnvloeden. Hoewel het soms lastig is gebleken om te beoordelen welke keuze wel en niet mee te nemen, dwingt dit wel een meer bewuste overweging en terughoudendheid in het benoemen van oorzaken en kan het kijken op plekken die in eerste instantie niet relevant lijken, wellicht leiden tot onvoorziene ontdekkingen.

7.4 AANBEVELINGEN

Dit onderzoek geeft aanleiding tot enkele specifieke aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

Ten eerste is in de literatuur ogenschijnlijk veel aandacht voor relatief bekende en succesvolle initiatieven zoals Grunneger Power, Texel Energie of Lochem Energie. Dit komt wellicht door schaarse onderzoeksmiddelen en (delen van) beschikbare gegevens, vooral bij afgestudeerden. Deze situatie kan bijvoorbeeld leiden tot overbevraging (zie HIER Opgewekt, 2013b). Als tegensprekende bevindingen hierdoor wegvallen kan bovendien een eenzijdig of vooringenomen beeld ontstaan. Dit vraagt om een meer evenwichtige of willekeurige selectie van gevallen met voldoende aandacht voor wat 'het slechtste werkt'. Het (onder)zoeken van dergelijke gevallen is wellicht lastiger, maar biedt kansen voor falsificatie van veronderstellingen. Daarnaast kan betere kennisdeling helpen om schaarse middelen – van onderzoekers en onderzochten – efficiënter te benutten.

Ten tweede is veel onderzoek eenzijdig in de benadering en methode. Het is goed om vaker meerdere disciplines en methoden samen te brengen, bijvoorbeeld door onderzoek met een grote steekproef, zoals enquêtes en statistische analyses, te combineren met verdiepende gevalsstudies. Hierdoor kunnen meer ingewikkelde vragen worden gesteld, en is een rijker en meer overtuigend scala van gegevens te verzamelen dan met slechts één soort methode (Yin, 2014, pp.65-66).

Ten derde is er veel kennis over agendavorming en de ‘strijd’ om de politieke aandacht. Echter, terwijl overheden vaker de zelfredzaamheid van burgers benadrukken, en burgers meer zaken (moeten) oppakken die overheden en markten laten liggen, is minder bekend over de strijd om de aandacht van deze burger. Kunnen en willen zij überhaupt aan de slag met bepaalde zaken? Burgers worden doorgaans immers tijdelijk actief, rond concrete problemen in hun nabijheid of als ingreep, vanuit een ervaren noodzaak of onvrede (van de Wijdeven, 2012; Van de Wijdeven, de Graaf & Hendriks, 2013). Bovendien kent burgerinitiatief doorgaans een inherente plaatselijke invulling die verbonden is met de persoonlijke dynamiek en inventiviteit van betrokkenen (ibidem). Ingewikkelde thema’s als energie vragen echter eerder om competente ‘burger-experts’ dan tijdelijk betrokken ‘alledaagse doeners’ (Bang, 2005, pp.173-174; Van de Wijdeven, 2012, pp. 152-157). Deze burger-experts kunnen leken weer van zich vervreemden (Hoppe et al., 2015). Wat vragen oproept over toegankelijkheid.

Het is daarom belangrijk meer onderzoek te doen wat niet de overheid als exclusief object van studie neemt, maar juist burgers centraal stelt, met aandacht voor de manieren waarop verschillende zaken strijden om hun aandacht en inzet, de vertaling naar daadwerkelijk gedrag. Bewustzijn en erkenning van problemen en oplossingen vormt immers een noodzakelijke voorwaarde voor gedrag, maar is niet de enige noch voldoende reden om ook daadwerkelijk iets te doen (Heberlein, 2012). In Noord-Amerika zijn mogelijkheden actief te worden gebonden aan: a) institutionele beperkingen: belanghebbenden, financiën, afhankelijkheid van expertise; b) onzekerheid en beperkte kennis; c) gebrek aan tijd voor actoren en instituties voor het ontwikkelen van gemeenschapsprojecten voor hernieuwbare energie (Allen et al., 2012, p.266). Beperkte tijd en andere concurrerende kwesties maken het bovendien uitdagend voor burgers om in hoge mate actief te blijven (Hoffman et al., 2010). De hoeveelheid wet- en regelgeving en de complexe bureaucratie spelen daarin tevens een rol (Frantzeskaki, Avelino & Loorbach, 2013, p.111). Beleid kan zich bijvoorbeeld opstapelen ongeacht haar effectiviteit (In ’t Veld, 1991). Het is daarom nuttig te verkennen hoe de waargenomen sociale en technische complexiteit de mogelijkheden van zelf-sturing onder burgers bepaald (Cayford & Scholten, 2014).

Er zijn verschillende mogelijkheden om dit te onderzoeken. Het ondervragen van mensen over hun rol als burger in enquêtes “is niet de meest diepgravende methode om achter beleden en gepraktiseerde burgerschapsidealën te komen, maar wel een goede manier om veel burgers aan het woord te laten” (Dekker, 2005, pp. 69-70). Dit kan worden gecombineerd met verdieping in gevalsstudies met interviews, observaties enzovoorts. Dergelijk onderzoek kan beleidsmakers beter inzicht bieden in de mogelijkheden en onmogelijkheden van burgers.

Tot slot, is in (inter)nationale besluitvormingsprocessen gemakkelijk een voorkeur voor eenduidige gesprekspartners en gedetailleerde algemene afspraken. Deze zullen echter vrijwel altijd botsen met de sociale en fysieke omstandigheden en behoeften van sommige initiatieven. Tegelijk kan rekening houden met deze diversiteit hun onderhandelingspositie ten opzichte van andere partijen in de sector wellicht verzwakken. Hoe gaan vertegenwoordigers om met de spanning tussen de vraag naar duidelijke en competente onderhandelingspartners en afspraken en toegankelijkheid en representativiteit voor gewone burgers?

7.5 SLOTBESCHOUWING

Uit dit onderzoek is gebleken dat overheden vaak welwillend zijn, en evenals burgers, een zekere onderlinge onafhankelijkheid zoeken. Op zoek naar een ‘passende’ afstand tot de organisatie van burgers worden zij vaak echter terughoudend en bieden ze beperkt steun aan burgers, vooral met financiering en (middelen voor) projecten. Door overheden gekozen strategieën maakten het echter niet altijd gemakkelijker voor burgers om zich rond duurzame energie te organiseren en materiele doelen te bereiken. De concrete invulling van hun relatie blijkt ingewikkeld en stuit vaak op zeer specifieke belemmeringen. Het is daarom toepasselijk te eindigen met een uit het Engels geleend spreekwoord: ‘de duivel zit in de details’.

BRONNENLIJST

- Abma T.A. & In 't Veld, R. (2001). Beleid en wetenschap. In: Abma, T.A. & In 't Veld, R. (red.). (2001). *Handboek Beleidswetenschap: perspectieven, thema's en praktijkvoorbeelden* (pp.13-24). Meppel: Boom.
- Agterbosch, S. (2006). *Empowering wind power. On social and institutional conditions affecting the performance of entrepreneurs in the wind power supply market in the Netherlands* (Proefschrift, Universiteit Utrecht). Verkregen van: <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/14051>
- Agterbosch, S. (2010). The Wind-Power Market in the Netherlands. Assessing the Performance of Wind Cooperatives. In: Strachan, P.A., Toke, D. & Lal, D. (red.). (2010). *Wind Power and Power Politics* (pp. 59-85). New York & London: Routledge.
- Allen, J., William, R.S., Rocio Diaz-Chaveza (2012). Community-based renewable energy in the Lake District National Park – local drivers, enablers, barriers and solutions, local environment. *Int. J. Justice Sustain., Vol. 17* (nr. 3). doi: 10.1080/13549839.2012.665855.
- Ansoff, H.I. (1965). *Corporate Strategy: An Analytic Approach to Business Policy for Growth and Expansion*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Arentsen, M., J. & Bellekom, S. (2014). Power to the People. Local energy initiatives as seedbeds of innovation. *Energy, Sustainability and Society, Vol. 4* (nr. 2). doi: [10.1186/2192-0567-4-2](https://doi.org/10.1186/2192-0567-4-2).
- Ashforth, B. & Mael, F. (1989). Social Identity Theory and the Organization. *Academy of Management Review, Vol. 14* (nr.1), pp. 20-39.
- Attema, R. & Paradies, G. & Rijken, M. (2015). *De Energietransitie van Onderaf* (TNO Rapport 2015 Nr. R10327). Verkregen van: www.tno.nl
- Attema, R. & Rijken, M. (2013). *Succesfactoren voor lokale duurzame energie-initiatieven – Learning Histories van vier cases* (TNO Rapport 2013 Nr. R11720). Verkregen van: www.tno.nl
- Avelino, F., Bosman, R., Frantzeskaki, N., Akerboom, S., Boontje, P., Hoffman, J., Paradies, G., Pel, B. Scholten, D., and Wittmayer, J. (2014) *The (Self-)Governance of Community Energy: Challenges & Prospects* (DRIFT PRACTICE BRIEF Nr. E 2014.01). Rotterdam: DRIFT. Verkregen via: <http://www.drift.eur.nl/?p=7595>
- Avelino, F., Frantzeskaki, N., Bosman, R. (2013). A Complex Transition Perspective on Community Energy. Exploring the Dynamics of Community Energy from a Complex Transition Perspective. In: Quist, J., Wittmayer, J., Umpfenbach, K. and Bauler, T. Pathways (red.). (2013). *Transitions and Backcasting for Low-Carbon and Sustainable Lifestyles. Sustainable Consumption Transitions Series, Issue 3 Proceedings of SCORAI Europe Workshop, 7-8 October 2013, Rotterdam. The Netherlands* (pp. 141-171). Verkregen via: <http://scorai.org/wp-content/uploads/Proceedings-InContext-SCORAI-Pathways-Workshop-FINAL.pdf>
- Bang, H. (2005). Among everyday makers and expert citizens. In: Newman, J. (red.). (2005). *Remaking governance* (pp. 159-178). Bristol, UK: The Policy Press.

- Beck, U. (2005). Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes. In: Adam, B., Beck, U. & van Loon, J. (Red.). (2005). *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory* (3de druk.) (pp. 211-229). London, UK: Sage Publications.
- Blau, P.M. (1955). *The dynamics of bureaucracy: a study of interpersonal relations in two government agencies*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Blau, P.M. (1963). *The dynamics of bureaucracy. A study of interpersonal relationships in two government agencies*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Blokhuis, E., Advokaat, B., & Schaefer, W. (2012). Assessing the performance of Dutch local energy companies. *Energy Policy*, Vol. 45 (juni 2012), pp. 680-690.
- Boon, F.P. & Dieperink, C. (2014). Local civil society based renewable energy organizations in the Netherlands: Exploring the factors that stimulate their emergence and development. *Energy Policy*, Vol. 69 (2014), pp.297-307.
- Boon, F.P. (2012). *Local is beautiful. The emergence and development of local renewable energy organisations* [masterscriptie, Utrecht Universiteit]. Verkregen via: <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/253934/Master%20Thesis%20Frank%20Boon%20-%20Local%20is%20Beautiful.pdf?sequence=1>
- Boonstra, B. & Boelens, L. (2011). Self-organization in urban development: towards a new perspective on spatial planning. *Urban Research & Practice*, Vol. 4 (nr. 2), pp. 99-122.
- Bosman, R., Avelino, F., Jhagroe, S., Loorbach, D., Diercks, G., Verschuur, G., van der Heijden, J. i.s.m. Bontenbal, H., van de Groep, J., Stijkel, A., Schwencke, A., Hoogwijk, M. (2013). *Energieleente op komst? De (on)macht van bottom-up en top-down in de energietransitie*. DRIFT ESSAY nr. E 2013.02, Rotterdam: DRIFT. Verkregen via: <http://www.drift.eur.nl/?p=6466>
- Bovens, M. & Zouridis, S. (2002). From street-level to system-level bureaucracies: How information and communication technology is transforming administrative discretion and constitutional control. *Public Administration Review*, Vol. 62 (nr. 2), pp. 174-184.
- Bovens, M.A.P., 't Hart, P. & Van Twist, M. (2007). *Openbaar Bestuur. Beleid, organisatie en politiek* (7de herz. druk). Kluwer.
- Branden, T. (2016). Governments and self-organization: a hedgehog's dilemma. In: Edelenbos, J. & van Meerkerk, I. (red.). (2016). *Critical Reflections on Interactive Governance. Self-organization and Participation in Public Governance* (pp. 337-351). Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Breeman, G.E., van Noort, W.J. & Rutgers, M.R. (red.). (2012). *De bestuurlijke kaart van Nederland. Het openbaar bestuur en zijn omgeving in nationaal en internationaal perspectief* (5de herz. ed.). Bussum: Coutinho.
- Buijs, J. (2010). Understanding Connective Capacity of Program Management from a Self-Organization Perspective. *Emergence: Complexity and Organization*, Vol. 12 (nr. 1), pp. 29-38.
- Buijs, J., Eshuis, J. & Byrne, D. (2009). Approaches to Researching Complexity in Public Management. In: Teisman, G., van Buuren, A. & Gerrits, L. (red.). (2009). *Managing Complex Governance Systems. Dynamics, Self-Organization and Coevolution in Public Investments* (pp. 37-55). London, UK : Routledge.

- Byrne, D. & Callaghan, G. (2014). *Complexity Theory and the Social Sciences: The State of the art*. Abingdon, UK: Routledge.
- Cayford, T. & Scholten, D. (2014). Self-governance in community energy systems: an approach to assess the viability. *Working Papers of the Energy Delta Gas Research (EDGaR)*, (nr. 5), pp.1-30.
- Centraal Bureau voor de Statistiek [CBS] (2015). *Hernieuwbare energie in Nederland 2014*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Verkregen via: <https://www.cbs.nl/-/media/imported/documents/2015/36/2015-hernieuwbare-energie-in-nederland-2014-.pdf>
- Centraal Bureau voor de Statistiek [CBS]. (2016). Begrippen. Geraadpleegd op 11 april 2016, verkregen via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/begrippen>
- Chandler, A.D. (1962). *Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Christensen, T. & Lægreid, P. (2007). *Transcending new public management: the transformation of public sector reforms*. Aldershot, UK: Ashgate.
- Cilliers, P. (2001). Boundaries, hierarchies and networks in complex systems. *International Journal of Innovation Management*, Vol. 5 (nr. 2), pp. 135-147.
- Cilliers, P. (1998). *Complexity and postmodernism: understanding complex systems*. London, UK & New York, NY: Routledge.
- Cobb, R.W. & Elder, C.D. (1972). *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda Building*. Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Dahl, R.A. (1961). *Who Governs?* New Haven, CT: Yale University Press.
- De Bruijn, J.A. & Ten Heuvelhof, E.F. (1991). *Sturingsinstrumenten voor de overheid. Over complexe netwerken en een tweede generatie sturingsinstrumenten*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- De Bruijn, J.A. & Ten Heuvelhof, E.F. (2008). *Management in Networks: On Multi-actor Decision Making*. Abingdon, UK: Routledge.
- De Tocqueville, A. (2008). *Over de democratie in Amerika*. Synopsis door Patrick Stouthuysen. Brussel: ASP.
- De Vries, G.W., Boon, W.P.C., Peine, A. (2016). User-led innovation in civic energy communities. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 19 (2016), pp. 51-65.
- De Wolf, T. & Holvoet, T. (2005). Emergence versus Self-Organisation: Different Concepts but Promising when Combined. In: Brueckner, S.A., Di Marzo Serugendo, G., Karageorgos, A. & Nagpal, R. (red.). (2004). *Engineering Self-Organising Systems. Conference Proceedings ESOA 2004, Lecture Notes in Computer Science (LNCS), Vol. 3464* (pp. 1-15). Berlin, Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/11494676_1
- Dekker, P. (2005). Goed burgerschap in enquêtes. In: Dekker, P. & De Hart, J. (red.). (2005). *De goede burger. Tien beschouwingen over een morele categorie* (pp.69-83). Den Haag, NL: Sociaal-Cultureel Planbureau (SCP).
- Deutsch, M. (1973). *The resolution of conflict: constructive and destructive processes*. New Haven, CT: Yale University Press.

- Devine-Wright, P. & Wiersma, B. (2013). Opening up the “local” to analysis: exploring the spatiality of UK urban decentralized energy initiatives. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability*, Vol. 18, (nr. 10), pp. 1099-1116.
- Dóci, G., Vasileiadou, E. & Petersen, A.C. (2015). Exploring the transition potential of renewable energy communities. *Futures*, Vol. 66 (2015), pp.85-95.
- Dror, Y. (1971b). *Ventures in Policy Sciences*. New York, NY: Elsevier.
- Dror, Y. (1968). *Public Policymaking Reexamined*. Scranton, PA: Chandler Publishing Company.
- Dror, Y. (1971a). *Design for Policy Sciences*. New York, NY: American Elsevier.
- Dunleavy, P., Margetts, H., Bastow, S. & Tinkler, J. (2006). New Public Management Is Dead – Long Live Digital-Era Governance. *Journal of Public Administration Research and Theory*, Vol. 16 (nr. 3), pp. 467-494.
- Dutton, J.E. & Jackson, S.E. (1987). Categorizing strategic issues: Links to organizational action. *Academy of Management Review*, Vol. 12 (nr.1), pp.76-90.
- Edelenbos, J. & Eshuis, J. (2012). The interplay between trust and control in governance processes. A conceptual and empirical investigation. *Administration & Society*, Vol. 44 (nr.6), pp. 647-674.
- Edelenbos, J. & van Meerkerk, I. (2016). Introduction: three reflecting perspectives on interactive governance. In: Edelenbos, J. & van Meerkerk, I. (red.). (2016). *Critical Reflections on Interactive Governance. Self-organization and Participation in Public Governance* (pp. 1-28). Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Elmore, R.F. (1980). Backward mapping: implementation research and policy decisions. *Political Science Quarterly*, Vol. 94 (nr. 4), pp. 601-616.
- Elzenga, H. & Schwencke, A.M. (2014). *Energiecoöperaties: ambities, handelingsperspectief en interactie met gemeenten. De energieke samenleving in praktijk*. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag. Auteurs: Elzenga, H. (PBL) & Schwencke, A.M. (Asisearch). Verkregen van: <http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties>.
- Etzioni, A. (1964). *Modern Organizations*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Eurostat (2016a). *Short Assessment of Renewable Energy Sources 2014 results*. Last updated 10 february 2016. Verkregen via: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/energy/data/shares>
- Eurostat (2016b). Share of energy from renewable sources [Webpagina met statistieken]. Geraadpleegd op 20 februari 2016, laatste update 09-02-2016. Verkregen via: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t2020_31&plu gin=1
- Feldman, M.S. & Khademian, A.M. (2007). The Role of the Public Manager in Inclusion: Creating Communities of Participation. *Governance. An International Journal of Policy, Administration and Institutions*, Vol. 20 (nr. 2), pp. 305-324.
- Ferlie, E., Ashburner, L., Fitzgerald, L. & Pettigrew, A. (1996). *The New Public Management in Action*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Forsyth, D.R. (2014). *Group Dynamics (6de ed.)*. Belmont, CA: Wadsworth Cengage Learning.

- Frantzeskaki, N., Avelino, F. & Loorbach, D., (2013). Outliers or frontrunners? Exploring the (self-) governance of community-owned sustainable energy in Scotland and the Netherlands. In: Michalena, E. and Hills, J., (red.). (2013). *Renewable Energy Governance. Understanding the Complexities and Challenges of RE implementation, Energy Lectures Series* (pp. 101-116). Berlin: Springer. doi: [10.1007/978-1-4471-5595-9_6](https://doi.org/10.1007/978-1-4471-5595-9_6)
- Fuchs, C. (2003). Structuration Theory and Self-Organization. *Systemic Practice and Action Research, Vol. 16*, (nr. 2), pp.133-167.
- Geels, F.W. (2010). Ontologies socio-technical transitions (to sustainability), and the multi-level perspective. In *Research Policy, Vol.39*, pp.495-510.
- Geels, F.W. (2011). The multi-level perspective on sustainability transitions: Responses to seven criticisms. *Environmental Innovation and Societal Transitions, Vol. 1*, pp.24-40
- Gershenson, C. & Heylighen, F. (2003). When can we call a system self-organizing? In: Banzhaf, W., Christaller, T., Dittrich, P., Kim, J.T. & Ziegler, J. (2003). *Advances in Artificial Life, Proceedings of the 7th European Conference, ECAL 2003, Dortmund, Germany, September 14-17, 2003*, (pp. 606-614). LNAI 2901: Springer. Verkregen van: <https://arxiv.org/abs/nlin/0303020>
- Geyer, R. & Rihani, S. (2010). *Complexity and Public Policy: A New Approach to Twenty-first century politics, policy and society*. New York, NY: Routledge.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press
- Goldstein, J. (2008). Conceptual Foundations of Complexity Science. Development and Main Constructs. In: Uhl-Bien, M. & Marion, R. (red.). (2008). *Complexity Leadership, Part I: Conceptual Foundations* (pp. 17-48). Information Age Publishing.
- Grin, J., Rotmans, J. & Schot, J. (2010). *Transitions to Sustainable Development: New Directions in the Study of Long Term Transformative Change*. New York: Routledge.
- Grothe, M. (1997). Complexity and self-organization in socio-economic systems. In: Schweitzer, F. (red.) (1997). *Self-organization of complex structures* (pp. 427-438). Amsterdam: Gordon and Breach Science Publishers.
- Guba, E.G. (1990). *The Paradigm Dialog*. Newbury Park, CA: Sage
- Hanf, K.I. & Toonen, T.A.J. (red.). (1985). *Policy implementation in federal and unitary systems*. Dordrecht: Nijhoff.
- Hansen, T. & Coenen, L. (2015). The geography of sustainability transitions: Review, synthesis and reflections on an emergent research field. *Environmental Innovation and Societal Transitions, Vol. 17*, pp. 92-109
- Heberlein, T.A. (2012). *Navigating Environmental Attitudes*. Oxford University Press, USA. ISBN: 13-978-0-19-977333-6.
- Hendriks, C.M. & Grin, J. (2007). Contextualizing Reflexive Governance: the Politics of Dutch Transitions to Sustainability. *Journal of Environmental Policy & Planning, Vol.9* (3-4), pp.333-350.
- Heylighen, F. (2001). *The Science of Self-organization and Adaptivity* (Elektronische versie van boekhoofdstuk). Verkregen via: <http://pcp.vub.ac.be/Papers/EOLSS-Self-Organiz.pdf>

- Heylighen, F. (2008). Complexity and Self-Organization. In: Bates, M.J. & Maack, M.N. (red.). (2008). *Encyclopedia of Library and Information Sciences, Vol. 2* (pp. 1215-1224). Oxford, UK: Taylor & Francis.
- HIER Opgewekt (2013a). *Rechtsvormen en Fiscaliteit. 'Uiteindelijk bepaalt het doel dat je wilt bereiken, je rechtsvorm'*. Artikel geschreven n.a.v. een van de themasessies van het Evenement HIER Opgewekt op 15 november 2012.
- HIER Opgewekt (2013b). *Een onderzoeksagenda vanuit lokale initiatieven. Artikel geschreven n.a.v. een van de 35 themasessies van Evenement HIER Opgewekt*. Verkregen via: hieropgewekt.nl, 15-11-2013.
- HIER Opgewekt (2016). *Lokale energie monitor. Editie 2015. Burgers participeren in energie. Resultaten en impact van de burgerinitiatieven* (Rapport Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, in opdracht van Stichting HIER Opgewekt). Verkregen van de website van Stichting HIER opgewekt via: https://www.hieropgewekt.nl/sites/default/files/u20232/lokale_energie_monitor_2015_-_uitgave_januari_2016.pdf
- Hisschemöller, M. & Sioziou, I. (2013). Boundary organizations for resource mobilization: enhancing citizens' involvement in the Dutch energy transition. *Environmental Politics, Vol. 22*, (nr. 5), pp.792-810.
- Hjern, B. & Porter, D.O. (1981). Implementation structures: A new unit of administrative analysis. *Organisational Studies, Vol. 2* (nr. 3), pp. 211-227.
- Hodgson, G.M. (2004). Darwinism, causality and the social sciences. *Journal of Economic Methodology, vol. 11* (nr. 2), pp.175-194.
- Hoffman, S.M., High-Pippert, A. (2010). From private lives to collective action: recruitment and participation incentives for a community energy program. *Energy Policy, Vol. 39*, pp. 7567-7574.
- Hood, C. (1991). A Public Management for all seasons? *Public Administration, Vol. 69* (nr. 1), pp. 3-19.
- Hoogerwerf, A. (red.) (1978). *Overheidsbeleid: een inleiding in de beleidswetenschap*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Hoppe, T., Graf, A., Warbroek, B., Lammers, I. & Lepping, I. (2015). Local Governments Supporting Local Energy Initiatives: Lessons from the Best Practices of Saerbeck (Germany) and Lochem (The Netherlands). *Sustainability, 7* (2015), pp. 1900-1931.
- Hornsey, M.J. (2008). Social Identity Theory and Self-categorization Theory: A Historical Review. *Social and Personality Psychology Compass, Vol. 2* (nr. 1), pp. 204-222.
- Hufen, J.A.M. & Koppenjan, J.F.M. (2015). Local renewable energy cooperatives: revolution in disguise? *Energy, Sustainability and Society, Vol.5*, (nr. 18).
- Huijben, J.C.C.M. & Verbong, G.P.J. (2013). Breakthrough without subsidies? PV business model experiments in the Netherlands. *Energy Policy, 56* (2013), pp.362-370
- Huijben, J.C.C.M., Verbong, G.P.J. & Podoyntsyna, K.S. (2015). Mainstreaming solar: Stretching the regulatory regime through business model innovation. *Environ. innovation Soc. Transitions*. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eist.2015.12.002>

- In 't Veld, R.J. (1991). Autopoiesis, Configuration and Steering: Impossibility Theorem or Dynamic Steering Theory. In: In 't Veld, R.J., Schaap, L., Termeer, C.J.A.M. & van Twist, M.J.W. (red.). (1991). *Autopoiesis and Configuration Theory: New Approaches to Societal Steering* (pp. 3-17). Kluwer Academic.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2014). *Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Core Writing Team, Pauchauri, R.K. & Meyer, L.A. (red.)]. Genève, Zwitserland: IPCC. Verkregen via: <http://www.ipcc.ch/report/ar5/syr/>
- Janis, I.L. (1972). *Victims of Groupthink*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Jenkins-Smith, H.C. (1990). *Democratic Politics and Policy Analysis*. New York, NY: Harcourt Brace.
- Jessop, B. (1997). The governance of complexity and the complexity of governance: preliminary remarks on some problems and limits of economic guidance. In: Amin, A. & Hausner, J. (red.). (1997). *Beyond Markets and Hierarchy: Interactive Governance and Social Complexity*. (pp. 111-147). Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Jessop, B. (1998). The Rise of Governance and the Risks of failure: the case of economic development. *International Social Science Journal*, Vol. 50 (nr. 155), pp. 29-45.
- Johnson, R.E., Chang, C. –H.D. & Lord, R.G. (2006). Moving from cognition to behavior: what the research says. *Psychological Bulletin*, Vol. 132 (nr. 3), pp. 381-415.
- Jones, B.D. & Baumgartner, F.R. (2005). *The politics of attention. How government prioritizes problems*. Chicago, IL: University of Chicago.
- Jørgensen, U. (2012). Mapping and navigating transitions- The multi-level perspective compared with arenas of development. *Research Policy*, Vol.41, pp. 996-1010.
- Kettl, D.F. (2000). *The Global Public Management Revolution*. Washington, D.C.: Brookings Institution.
- Kettl, D.F. (2002). *The transformation of governance: public administration for twenty-first century America*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Pres.
- Kickert, W. (1997). Public Governance in the Netherlands: An Alternative to Anglo-American 'Managerialism'. *Public Administration*, Vol. 75 (nr. 4), pp. 731-752.
- Kickert, W.J.M., Klijn, E.H. & Koppenjan, J.F.M. (red.) (1997). *Managing Complex Networks*. London, UK: Sage.
- Kingdon, J.W. (1995). *Agenda's, alternatives and public policies*. New York, NY: Harper Collins.
- Kjaer, A.M. (2004). *Governance*. Cambridge, UK: Polity.
- Klijn, E.H. & Koppenjan, J.F.M. (2012). Governance network theory: past, present and future. *Policy and Politics*, Vol. 40 (nr. 4), pp. 187-206.
- Klijn, E.H. & Skelcher, C. (2007). Democracy and Governance Networks: Compatible or not. *Public Administration*, Vol. 85 (nr.3), pp. 587-608.
- Klijn, E.H. & Snellen, I. (2009). Complexity Theory and Public Administration: A Critical Appraisal. In: Teisman, G., van Buuren & Gerrits (red.). (2009). *Managing Complex Governance Systems*.

- Dynamics, Self-Organization and Coevolution in Public Investments* (pp.17-36.). London, UK: Routledge.
- Klijin, E.H. (2012). Public Management and Governance: a comparison of two paradigms to deal with modern complex problems. In: Levi, Faur, D. (red.). (2012). *The Handbook of Governance* (pp. 201-214). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Koliba, C., Meek, J.W. & Zia, A. (2011). *Governance networks in public administration and policy*. Boca Raton, FL: CRC Press.
- Kooiman, J. (2000). Societal governance: levels, models and orders of social-political interaction. In: Pierre, J. (red.). (2000). *Debating governance: authority, steering, and democracy* (pp. 138-164). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Kooiman, J. (2003). *Governing as Governance*. London, UK: Sage Publications.
- Kooiman, J. (red.). (1993). *Modern Governance. New Government-Society Interactions*. London, UK: Sage Publications.
- Koppenjan, J. & Klijin, E.H. (2004). *Managing Uncertainties in Networks. A network approach to problem solving and decision making*. New York, NY: Routledge.
- Koppenjan, J. & Koliba, C. (2013). Transformations Towards New Public Governance: can the new paradigm handle complexity? *International Review of Public Administration*, Vol.18 (nr. 2), pp.1-8.
- Kuijpers, G. (1982). *ABC van een onderzoeksopzet*. Muiderberg, Coutinho.
- Kunda, Z. (1990). The case for motivated reasoning. *Psychological Bulletin*, Vol. 108 (nr. 3), pp. 480-498
- Kuypers, G. (1980a). *Beginselen van beleidsontwikkeling. A: basistheorie*. Muiderberg: Coutinho.
- Kuypers, G. (1980b). *Beginselen van beleidsontwikkeling. B: Practische methoden*. Muiderberg: Coutinho.
- Lane, J. (2000). *Public Administration and Public Management*. London, UK: Routledge.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science*. New York, NY: Harper.
- Lincoln, Y.S. & Guba, E.G. (1985). *Naturalistic inquiry*. London, UK: Sage.
- Lindblom, C.E. (1959). The Science of Muddling Through. *Public Administration Review*, Vol. 19 (nr. 2), pp.79-88.
- Lindblom, C.E. (1979). Still Muddling, Not Yet Through. *Public Administration Review*, Vol. 39 (nr. 6), pp. 517-526.
- Lipsky, M. (1980). *Street-Level Bureaucracy*. New York, NY: Russell Sage.
- Loorbach, D. & Frantzeskaki, N. (2012). Why taking complexity seriously implies a paradigm shift for policy studies (pp. 327-349). In: Gerrits, L. & Marks, P. (red.). (2012). *COMPACT I: Public Administration in Complexity*. Litchfield Park, AZ: Emergent Publications.
- Lund, H. (2014). *Renewable Energy Systems. A Smart Energy Systems Approach to the Choice and Modeling of 100% Renewable Solutions* (2de ed.). Amsterdam: Academic Press.

- March, J.G. (1991). Exploration and exploitation in organizational learning. *Organization Science*, Vol. 2 (nr. 1), pp. 71-87.
- Marsh, D. & Furlong, E. (2002). A Skin, Not a Sweater: Ontology and Epistemology in Political Science. In: Marsh, D. & Stoker, G. (red.). (2002). *Theory and Methods in Political Science* (2de ed.) (pp. 17-44). Basingstoke, UK: Palgrave MacMillan.
- Maxwell, J.A. (2012). *A Realist Approach for Qualitative Research*. Los Angeles, CA: Sage.
- Meijer, S., Timmeren, A., Crul, M., & Brezet, J. (2013). From community resilience towards urban resilience: Exploring the grassroots initiatives' role in cities. In: Kersten, W. (red.). (2013). *Living Green: Conference proceedings of the livinggreen scientific conference, Delft, The Netherlands, 19 April 2013* (pp. 1-25). Delft: TU Delft.
- Merton, R. (1957). *Social Theory and Social Structure*. New York, NY: Free Press.
- Mintzberg, H. (1978). Patterns in Strategy Formation, *Management Science*, Vol. 24 (nr. 9), pp. 934-948.
- Morçöl, G. (2012). *A Complexity Theory for Public Policy*. London, UK: Routledge.
- Müller, J.R. & Holstenkamp, L. (2015). On the State of Energy Cooperatives in Germany: Updated Overview of Numbers and Developments as of 31 December 2014. Verkregen van: <https://mpr.ub.uni-muenchen.de/62072/>
- Nederhand, J., Bekkers, V. & Voorberg, W. (2015). Self-organization and the role of government. *Public Management Review* (2015). <http://dx.doi.org/10.1080/14719037.2015.1066417>
- Nelson, R.R. & Winter, S.G. (1982). *An evolutionary theory of economic change*. Cambridge, UK: Harvard University Press.
- Noordegraaf, M. (2004). *Management in het publieke domein; issues, instituties en instrumenten*. Bussum: Coutinho.
- O’Gorman, K.D. & MacIntosh, R. (2015). *Research Methods for Business and Management: A Guide to Writing Your Dissertation* (2de ed.). Oxford, UK: Goodfellow Publishers.
- Oakes, P., Haslam, A. & Turner, J.C. (1994). *Stereotyping and social reality*. Oxford, UK: Blackwell.
- Oostra, M. (TNO) & Jablonska, B. (ECN) (2013). *Understanding Local Energy Initiatives. Preconditions for Business Opportunities*. Verkregen van: <https://research.hanze.nl>
- Osborne, D. & Gaebler, T. (1992). *Reinventing Government. How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Osborne, S.P. (2006). The New Public Governance. *Public Management Review*, Vol. 8 (nr. 3), pp. 377-387.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oteman, M., Wiering, M. & Helderma, J. (2014). The institutional space of community initiatives for renewable energy: a comparative case study of the Netherlands, Germany and Denmark. *Energy, Sustainability and Society*, Vol. 4 (11). <https://doi.org/10.1186/2192-0567-4-11>

- Paradies, G., Wijn, R. & Attema, R. (2013). *Drijfveren voor actieve participatie in lokale energie cooperaties*. TNO Rapport 2013 R12153.
- Pavlich, G. (2010). Paradigmatic Cases. In: Mills, A.J., Durepos, G. & Wiebe, E. (red.). (2010). *Encyclopedia of case study research. Volume 2* (pp. 645-647). London, UK: Sage Publications.
- Penrose, E. (1959). *The Theory of the Growth of the Firm*. London, UK: Wiley.
- Peters, B.G. (2000). Governance and Comparative Politics. In: Pierre, J. (red.) (2000). *Debating Governance* (pp. 36-53). Oxford, UK: Oxford University Press Inc.
- Pfeffer, J. & Salancik, G.R. (1978). *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*. New York, NY: Harper & Row.
- Pierre, J. & Peters, B.G. (2000). *Governance, Politics and the State*. Basingstoke, UK: Macmillan.
- Pierre, J. (red.). (2000). *Debating Governance. Authority, Steering and Democracy*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Pollit, C. (red.). (2013). *Context in Public Policy and Management. The Missing Link?* Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Porter, M.E. (1980). *Competitive Strategy*. New York, NY: Free Press.
- Pressman, J.L. & Wildavsky, A. (1973). *Implementation: How great expectations in Washington are dashed in Oakland*. Berkeley, CA: University of California Press.
- PvdA & VVD (2012). *Bruggen Slaan. Regeerakkoord VVD-PvdA*, 29 oktober 2012.
- Quade, E.S. (1975). *Analysis or public decisions*. New York, NY: American Elsevier Publishing .
- Raven, R. (2012). Analyzing emerging sustainable energy niches in Europe: a strategic niche management perspective. In: Loorbach, D. & Verbong, G.P.J. (red.). *Governing the energy transition : reality, illusion or necessity* (pp. 125-151). London, UK; Routledge.
- Raven, R, Kern, F, Verhees, B, & Smith, A. (2016). Niche construction and empowerment through socio-political work. A meta-analysis of six low-carbon technology cases. *Environmental Innovation and Societal Transitions. Vol. 18* (2016), pp.164-180.
- Rhodes, R.A.W. (1996). The New Governance: Governing without Government. *Political Studies, Vol. 44* (nr. 4), pp.652-667.
- Rhodes, R.A.W. (1997). *Understanding Governance*. Buckingham and Philadelphia: Open University Press.
- Rijksoverheid. (2013). *Visie lokale energie* (Rapport 08-11-2013, Kamerstuk Nr. 2013D44576)). Verkregen van de website van de Tweede Kamer via: <https://www.tweedekamer.nl/downloads/document?id=041d00c8-e445-49db-8592-1c0b0af76ce4&title=Visie%20op%20lokale%20energie.pdf>
- Rijkswaterstaat. (2013). *Handreiking. De rol van lokale overheden bij lokale duurzame energie-initiatieven* (Rapport november 2013, Nr. WVL1113LL005). Den Haag: Rijkswaterstaat, onderdeel van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu. Verkregen van de website van Rijkswaterstaat Leefomgeving via:

http://www.rwsleefomgeving.nl/publish/pages/97974/20131125_handreiking_lokale_overheden_duurzame_energie-initiatieven.pdf

- Rose, N. & Miller, P. (1992). Political power beyond the state: problematics of government. *British Journal of Sociology*, Vol. 43 (nr. 2), pp. 173-205.
- Rotmans, J. & Loorbach, D. (2010). Complexity and Transition Management. *Journal of Industrial Ecology*, Vol. 13 (nr. 2), pp. 184-196.
- Sabatier, P. (1999). *Theories of the policy process*. Boulder, CO: Westview Press.
- Salamon, L.M. (2002). The new governance and the tools of public action: an introduction. In: Salamon, L.M. (red.). (2002). *The tools of government: a guide to new governance* (pp. 1-47). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Schoots, K. & Hammingh, P. (2015). *Nationale Energieverkenning 2015*. ECN-O--15-033. Petten: Energieonderzoek Centrum Nederland (ECN).
- Schwencke, A.M. (2012). *Energieke Bottom Up in Lage Landen. De Energietransitie van Onderaf. Over Vrolijke energieke burgers, Zon- en windcoöperaties, Nieuwe nuts*. As-I-Search.
- Schwencke, A.M., Van der Steenhoven, M. & Wendel, A. (2013). *De Proeftuin 'Decentrale Duurzame Collectieven'. Van realisatie naar de toekomst. Energieke burgers, duurzaam centraal en de betekenis voor de netbeheerders naar de toekomst. Eindrapportage Netbeheer Nederland Onderzoek Decentrale Markten* (Netbeheer Nederland Rapport versie 1.0, Nr. 30092013). Verkregen via: <http://www.netbeheernederland.nl/publicaties/onderzoek/>
- Selznick, P. (1943). An Approach to a Theory of Bureaucracy. *American Sociological Review*, Vol. 8 (nr. 1), pp. 47-54.
- Selznick, P. (1948). Foundations of the Theory of Organization. *American Sociological Review*, Vol. 13 (nr. 1), pp. 25-35.
- Selznick, P. (1949). *TVA and the Grass Roots*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Senge, P. (1990). *The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization*. New York, NY: Doubleday.
- Seyfang, G. & Haxeltine, A. (2012). Growing grassroots innovations: exploring the role of community-based initiatives in governing sustainable energy transitions. *Environment and Planning C: Government and Policy*, Vol.30 (2012), pp. 381-400.
- Seyfang, G. & Hielscher, S., Hargreaves, T., Martiskainen, M. & Smith, A. (2014). A grassroots sustainable energy niche? Reflections on community energy in the UK. *Environmental Innovations and Societal Transitions*, Vol. 30 (2014), pp. 21-44.
- Seyfang, G., & Smith, A. (2007). Grassroots Innovations for Sustainable Development: Towards a New Research and Policy Agenda. *Environmental Politics*, Vol. 16 (nr. 4), pp. 584-603.
- Seyfang, G., Park, J.J. & Smith, A. (2013). A thousand flowers blooming? An examination of community energy in the UK. *Energy Policy*, Vol. 61 (2013), pp. 977-989. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.06.030>
- Simon, H.A. (1955). A behavioral model of rational choice. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 69 (nr. 1), pp. 99-118.

- Simon, H.A. (1962). The Architecture of Complexity. *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 106 (nr.6), pp. 467-482.
- Simon, H.A. (1972). Theories of bounded rationality. In: McGuire, C.B. & Radner, R. (red.). (1972). *Decision and Organization* (pp. 161-176). Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Simon, H.A. (1985). Human Nature in Politics: The Dialogue of Psychology with Political Science. *American Political Science Review*, Vol. 79 (nr. 2), pp. 293-304.
- Skelcher, C., Sullivan, H. & Jeffares, S. (2013). *Hybrid Governance in European Cities: Neighbourhood, migration and democracy*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Smith, A. & Raven, R. (2012). What is protective space? Reconsidering niches in transitions to sustainability. *Research Policy*, Vol. 41 (nr. 6), pp. 1025-1036.
- Smith, A. (2012). Civil society in sustainable energy transitions. In: Verbong, G. & Loorbach, D. (red.). (2012). *Governing the energy transition : Reality, Illusion or Necessity?* (pp. 180-202). New York, NY: Routledge.
- Sociaal-Economische Raad [SER] (2013). *Energieakkoord voor duurzame groei* (Rapport, September 2013). Den Haag: SER. Verkregen via: http://www.ser.nl/~media/files/internet/publicaties/overige/2010_2019/2013/energieakkoord-duurzame-groei/energieakkoord-duurzame-groei.ashx.
- Sørensen, E. & Torfing, J. (2009). Making Governance Networks Effective and Democratic through Metagovernance. *Public Administration*, Vol. 87 (nr. 2), pp. 234-258.
- Sørensen, E. & Torfing, J. (red.). (2007). *Theories of Democratic Network Governance*. Basingstoke, UK: Palgrave-Macmillan.
- Sørensen, E. (2006). Metagovernance: The Changing Role of Politicians in Processes of Democratic Governance. *American Review of Public Administration*, Vol. 36 (nr. 1), pp. 98-114.
- Sovacool, B.K. (2014). What are we doing here? Analyzing fifteen years of energy scholarship and proposing a social science research agenda. *Energy Research & Social Science*, Vol. 1 (nr. 1), pp. 1-29.
- Steiner, G.A. (1979). *Strategic Planning*. London, UK: The Free Press.
- Stellinga, B. (2012). *Dertig jaar privatisering, verzelfstandiging en marktwerking*. Amsterdam: Amsterdam University Press / WRR.
- Sterman, J. D. (2012). Sustaining Sustainability: Creating a Systems Science in a Fragmented Academy and Polarized World. In: Weinstein, M. & Turner, R. (red.). (2012). *Sustainability Science: The Emerging Paradigm and the Urban Environment* (pp. 21-58). New York, NY: Springer-Verlag.
- Stoker, G. (1998). Governance as Theory: Five Propositions. *International Social Science Journal*. Vol. 50 (nr.1), pp. 17-28.
- Stout, M. (2012). Competing Ontologies: A Primer for Public Administration. *Public Administration Review*, Vol. 72 (nr. 3), pp. 388-398.
- Swanborn, P.G. (1987). *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek (nieuwe ed.)*. Meppel: Boom.

- Taanman, M. & Bos, R. met medewerking van Jullens, J. & Enthoven, G. (2013). *Verkenning: taxonomie van milieurelevante maatschappelijke initiatieven*. Leiden: Instituut Maatschappelijke Innovatie (IMI).
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1985). The social identity theory of intergroup behavior. In: Worchel, S. & Austin, W.G. (red.). (1985). *Psychology of intergroup relations (2de ed.)* (pp. 7-24). Chicago, IL: Nelson-Hall.
- Teisman, G.R. & Klijn, E-H. (2008). Complexity Theory and Public Management. An Introduction. *Public Management Review*, Vol. 10 (nr. 3), pp. 287-297.
- Teisman, G. R., & van Buuren, A. (2012). Models for research into decision-making processes. on phases, streams, rounds and tracks of decision-making. In: Araral, E. Jr., Fritzen, S., Howlett, M., Ramesh, M. & Wu, X. (red.). (2012). *Handbook of Public Policy* (pp. 299-319). London, UK: Routledge.
- Teisman, G., van Buuren, A. & Gerrits, L. (red.). (2009). *Managing Complex Governance Systems. Dynamics, Self-Organization and Coevolution in Public Investments*. London, NY: Routledge.
- Teisman, G.R. (2005). *Publiek management op de grens van chaos en orde. Over leidinggeven en organiseren in complexiteit*. Amsterdam: Academic Service.
- Thagard, P. & Nerb, J. (2002). Emotional gestalts: Appraisal, change, and the dynamics of affect. *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 6, (nr.4), pp. 274-282.
- Thibaut, J.W. & Kelley, H.H. (1959). *The Social Psychology of Groups*. New York, NY: Wiley.
- Torring, J. & Triantafillou, P. (2013). What's in a name? Grasping New Public Governance as a Political-Administrative System. *International Review of Public Administration*, Vol. 18 (nr. 2), pp. 9-25.
- Tschacher, W. & Haken, H. (2007). Intentionality in non-equilibrium systems? The functional aspects of self-organized pattern formation. *New Ideas in Psychology*, Vol. 25 (nr. 1), pp. 1-15.
- Turner, J.C. (1985). Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior. In: Lawler, E.J. (red.). (1985). *Advances in group processes (vol. 2)* (pp. 77-122). Greenwich, CT: JAI Press.
- Turner, J.C. (1999). Some current issues in research on social identity and self-categorization theories. In: Ellemers, N., Spears, R. & Doosje, B. (red.). (1999). *Social identity: context, commitment, content* (pp. 6-34). Oxford, UK & Cambridge, MA, USA: Blackwell.
- World Commission on Environment and Development. (1987). *Our Common Future (United Nations, Brundtland Report)*. Verkregen van: www.un-documents.net/our-common-future.pdf
- Universiteit Utrecht, studentwerkgroep. (2016). *De sociale voetafdruk van energiecoöperaties. Onderzoek naar indicatoren voor maatschappelijke impactmeting voor de Lokale Energiemonitor 2016* (Adviesrapport in opdracht van AS I-Search & Stichting HIER Opgewekt). Verkregen van: https://www.hieropgewekt.nl/sites/default/files/u20232/map_eindrapport_de_sociale_voetafdruk_van_energiecooperaties.pdf
- Van de Wijdeven, T., de Graaf, L. & Hendriks, F., met medewerking van Van der Staak, M. (2013). *Actief burgerschap. Lijnen in de literatuur*. Tilburg: Tilburgse School voor Politiek en Bestuur (TSPB).

- Van de Wijdeven, T.M.F. (2012). *Doe democratie: Over actief burgerschap in stadswijken* (Proefschrift). Delft: Eburon.
- Van der Horst, D. (2007). NIMBY or not? Exploring the relevance of location and the politics of voiced opinions in renewable energy siting controversies. *Energy Policy*, Vol. 35 (nr. 5), pp. 2705-2714.
- Van der Schoor, T. & Scholtens, B. (2015). Power to the people: Local community initiatives and the transition to sustainable energy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Vol. 43 (2015), pp. 666-675.
- Van der Schoor, T., van Lente, H, Scholtens, B. & Peine, A. (2016). Challenging Obduracy: How local communities transform the energy system. *Energy Research & Social Science*, Vol. 13 (2016), pp.94-105. <http://dx.doi.org/10.1016/j.erss.2015.12.009>
- Van der Steen, M., Scherpenisse, J., Hajer, M. van Gerwen, O. & Kruitwagen, S. (2014). *Leren door doen. Overheidsparticipatie in een energieke samenleving*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) / Nederlandse School voor het Openbaar Bestuur (NSOB).
- Van der Zwaan, A.H. (1999). Van geval tot geval; ontvouwen of beproeven? Over onderbenutting van gevalsstudies. In: Riemsdijk, M.J. (red.). (1999). *Dilemma's in de Bedrijfskundige Wetenschap* (pp. 69-82). Assen: Van Gorcum.
- Van Kersbergen, K. & Van Waarden, F. (2004). 'Governance' as a Bridge between Disciplines. Cross-Disciplinary Inspiration regarding Shifts in Governance and Problems of Governability, Accountability, and Legitimacy. *European Journal of political research*, Vol. 43 (nr. 2), pp. 143 – 171.
- Van Loenen, L.G.N. (2003). *Vechten voor windmolens. Over windcoöperaties in Nederland. Scriptie in het kader van de doctoraalstudie milieumaatschappijwetenschappen* (Proefschrift, Universiteit Utrecht). Verkregen via: http://www.academicpublic.com/academicpublic/dissertations/00_vechtenvoorwindmolens.pdf
- Van Meerkerk, I. & Edelenbos, J. (2014). The effects of boundary spanners on trust and performance of urban governance networks: findings from survey research on urban development projects in the Netherlands. *Policy Sciences*, Vol. 47 (nr. 1), pp. 3-24.
- Van Meerkerk, I., Boonstra, B., & Edelenbos, J. (2013). Self-Organization in Urban Regeneration: A Two-Case Comparative Research. *European Planning Studies*, Vol. 21 (nr. 10), pp. 1630-1652.
- Van Olfen, W. & Romme, A.G.L. (1995). The role of hierarchy in self-organizing systems. *Human Systems Management*, Vol. 14 (nr. 3), pp. 199-206.
- Van Rooijen, S.N.M. & Van Wees, M.T. (2006). Green electricity policies in the Netherlands: an analysis of policy decisions. *Energy Policy*, Vol. 34 (nr. 1), pp.60-71.
- Van Thiel, S. (2010). *Bestuurskundig onderzoek: een methodologische inleiding (2de herz. druk)*. Bussum: Coutinho.
- Vayda, A.P. (1983). Progressive contextualization: Methods for Research in Human Ecology. *Human Ecology*, Vol. 11 (nr. 3), pp. 265-281.
- Verbong, G. & Loorbach, D. (red.). (2012). *Governing the energy transition : reality, illusion or necessity?* London, UK: Routledge.

- Verbong, G.P.J., van Selm, A., Knoppers, R. & Raven, R.P.J.M. (red.). (2001). *Een kwestie van lange adem: de geschiedenis van duurzame energie in Nederland*. Boxtel: Aeneas.
- Vereniging van Nederlandse Gemeenten [VNG]. (2013). *Lokaal energiek: decentrale duurzame elektriciteit. Business case en maatschappelijke kosten-batenanalyse*. Verkregen via: https://www.vng.nl/files/vng/20130129_eindrapportage_mkba_def.pdf.
- Verhees, B.R., Raven, R., Veraart, F., Smith, A. & Kern, F. (2013). The development of solar PV in the Netherlands: A case of survival in unfriendly contexts. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Vol.19 (2013), pp. 275-289.
- Verschuren, P.J.M. (2008). *De probleemstelling voor een onderzoek*. Houten: Spectrum.
- Warner, W.K. & Havens, A. E. (1968). Goal displacement and the intangibility of organizational goals. *Administrative Science Quarterly*, Vol. 12 (nr. 4), pp. 539-555.
- Weick, K.E. (1995). *Sensemaking in Organizations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Weick, K.E. (2008). Sensemaking. In: Clegg, S.R. & Bailey, J.R. (red.). (2008). *The International Encyclopedia of Organization Studies* (pp. 1403-1406). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Williams, P. (2012). *Collaboration in Public Policy and Practice: perspectives on boundary spanners*. Bristol, UK: Policy Press.
- Wüstenhagen, R., Wolsink, M., Bürer, M. J. (2007). Social acceptance of renewable energy innovation: an introduction to the concept. *Energy Policy*, Vol. 35 (nr. 5), pp. 2683-2691.
- Yin, R.K. (2014). *Case Study Research Design and Methods (5de ed.)*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Zuurmond, A. (1998). From Bureaucracy to Infocracy: Are Democratic Institutions Lagging Behind? In: Snellen, I.Th. M. & van de Donk, W.B.H.J. (red.). (2012). *Public Administration in an Information Age: A Handbook*. (pp.259-272) Amsterdam: IOS Press.
- Zuurmond, A. (2012). Understanding Infocracies: Trends in the Transformation of Organizations. In: Snellen, I.Th. M., Thaens, M. & van de Donk, W.B.H.J. (red.). (2012). *Public Administration in the Information Age: Revisited* (pp. 164-181). Amsterdam: IOS Press.

BIJLAGEN

INTERVIEWHANDLEIDING

Introductie: achtergrond onderzoek en onderzoeker:	
Vanuit Erasmus Universiteit Rotterdam, masteropleiding Bestuurskunde, specialisatie Governance en Management van Complexe Systemen. Onderzoek vormt voor mij afstudeerscriptie en wordt ingebracht bij borgingscommissie energieakkoord.	
Doel onderzoek: Verkennen, toetsen en daarmee bijdragen aan inzichten rond de invloed van overheden op de ontwikkeling van georganiseerde energie-initiatieven door en voor burgers. Doel interview is reconstructie van de casus en inzichten aan de hand van indicatoren.	
Verloop gesprek: Bij onduidelijkheden kan u dit aangeven. Ook als u echt geen antwoord wilt of kunt geven.	
Omgang met informatie: Toestemming dit op te slaan als geluidsbestand. Uitgewerkt in een verslag of transcript en zoveel mogelijk geanonimiseerd. Mogelijkheid om verslag of transcript terug te koppelen.	
Topiclijst	Voorbeeldvragen
<i>Maatschappelijke zelf-organisatie</i>	
Interacties	-Hoe bent u betrokken geraakt bij het initiatief? -Weet u nog wat je destijds deed in het proces? -Wie waren er nog meer betrokken proces? -Wat deden zij daarin?
Doelen	-Was sprake van een herkenbaar doel? -Werd gezocht naar doelen?
Identiteit	-Hoe keken mensen in de coöperatie naar zichzelf en anderen?
<i>Overheidsstrategieën</i>	
Taakopvatting	Waar hebben jullie/overheden zich op gericht?
Organisatie	-In hoeverre zijn overheden bezig met centraal organiseren van een speelveld -In hoeverre zijn overheden actief bezig met initiatief
Interactie	-Hoe vaak is interactie geweest met (mensen van) de coöperatie -Met wie van de coöperatie is interactie geweest -Hoe kreeg deze interactie vorm?
Informatie	-In hoeverre stonden overheden open voor verschillende vormen van kennis
Aard en toezicht relatie	-Hoe kreeg de relatie vorm? -Was er sprake van het vastleggen van de relatie? -Was sprake van wederzijdse openheid en toezicht?
Afsluiting:	
Verslag kan worden toegestuurd. Verder contact mogelijk. U kunt exemplaar krijgen van eindrapport.	

ACHTERGRONDGEGEVENS GEVALSSTUDIES

Gevalsstudie 1. Groningen

Figuur 3 Oorspronkelijk van Jan Willem van Aalst, overgenomen onder Creative Commons Licentie. Verkregen van: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:2017-NL-Gemeenten-basis-2500px.png>

De Gemeente Groningen is gelegen in de provincie Groningen. De gemeente ontstond op 1 januari 1969 toen de voormalige gemeenten Hoogkerk en Noorddijk en een deel van de gemeente Bedum of Beijum bij Groningen werden gevoegd.

Kerngegevens

Per 01-01	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Aantal inwoners	180.729	181.613	182.484	184.227	187.298	189.991	193.127	195.418	198.317

Figuur 4 Statline CBS - statline.cbs.nl

Samenstelling College Burgemeesters en Wethouders van de Gemeente Groningen

College van Burgemeester en Wethouders 2006-2010		
Naam	Ambt	Portefeuille
Jacques Wallage (PvdA)	Burgemeester	Algemeen Bestuurlijke Zaken, Openbare orde, Integraal Veiligheidsbeleid, Externe Betrekkingen, Regionale Samenwerking, Coördinatie Grote Stedenbeleid, Documentaire informatievoorziening en Groninger Archieven.
Karin Dekker (Groenlinks)	Wethouder	Financiën, Personeel en Organisatie, Cultuur.
Jaap Dijkstra (PvdA)	Wethouder	Economische Zaken, Internationale Handelsrelaties, Cultuur
José van Schie (PvdA)	Wethouder	Onderwijs, Jeugd, Welzijn Sport en Recreatie
Peter Verschuren (SP)	Wethouder	Sociale Zaken, DSW Stadspark, Integratie, Arbeidsmarktbeleid, Emancipatie
Jannie Visscher (SP)	Wethouder	Zorg, Ouderen, Stadsbeheer, Milieu
Frank de Vries (PvdA)	Wethouder	Loco-burgemeester, Ruimtelijke Ordening, Volkshuisvesting, Wijkvernieuwing, Grondzaken, Monumenten

College van Burgemeesters en Wethouders 2010-2012		
Naam	Ambt	Portefeuille
Peter Rehwinkel (PvdA)	Burgemeester	Algemene Bestuurlijke Zaken, Openbare Orde en Veiligheid, Externe Betrekkingen, Regionale samenwerking, Coördinatie Akkoord van Groningen, Coördinatie Veranderagenda, Internationale Betrekkingen, Documentaire informatievoorziening, Gemeentearchief
Frank de Vries (PvdA)	Wethouder	Ruimtelijke Ordening, Volkshuisvesting, Wijkvernieuwing, Grondzaken, Monumenten, Coördinatie Grote Stedenbeleid, Sport
Karin Dekker (Groenlinks)	Wethouder	Financiën, Verkeer en Vervoer, Coördinatie Binnenstadsontwikkeling, Duurzaamheid en Milieu
Ton Schroor (D66)	Wethouder	Personeel en Organisatie, Economische Zaken en Innovatie, Cultuur, Internationale handelsbetrekkingen, Grote Markt Oostzijde / Forum, Arbeidsmarktbeleid
Jannie Visscher (SP)	Wethouder	Welzijn en Zorg (WMO), Ouderen, Reiniging, Stadsbeheer en Ecologie, Recreatie, Integratie, Emancipatie
Elly Pastoor (PvdA)	Wethouder	Sociale Zaken, DSW Stadspark, Onderwijs, Jeugd

College van Burgemeesters en Wethouders 2012-2014		
Naam	Ambt	Portefeuille
Ruud Vreeman (PvdA)	Burgemeester	Algemeen Bestuurlijke Zaken, Openbare Orde en Veiligheid, Externe betrekkingen, Regionale samenwerking, Coördinatie Akkoord van Groningen, Coördinatie Veranderagenda, Internationale Betrekkingen, Documentaire informatievoorziening
Roeland van der Schaaf (PvdA)	Wethouder	Ruimtelijke Ordening, Volkshuisvesting, Fysieke wijkvernieuwing, Grondzaken, Monumenten, Cultuurverandering
Dig Itha (PvdA)	Wethouder	Sociale Zaken en Sociale Werkvoorziening, Forum, Cultuur, Sport. Cultuurverandering
Joost van Keulen (VVD)	Wethouder	Verkeer en Vervoer, Economische Zaken, innovatie en internationalisering (inclusief handelsbetrekkingen), Binnenstad, Cultuurverandering
Jannie Visscher (SP)	Wethouder	Zorg en Welzijn, Integratie/emancipatie, Sociale wijkvernieuwing, Stadstoezicht, Ouderen, Jeugd, Cultuurverandering
Ton Schroor (D66)	Wethouder	Financiën. Personeel en Organisatie, Onderwijs, Arbeidsmarktbeleid, Cultuurverandering
Jan Seton (CDA)	Wethouder	Stadsbeheer en Reiniging, Ecologie, Duurzaamheid en Milieu, Recreatie, Dierenwelzijn, Cultuurverandering
Het College viel in 2012 en ging in aangepaste formatie verder tot de gemeenteraadsverkiezingen van 2014.		

Gevalsstudie 2. Dongen

Figuur 5 Oorspronkelijk va Jan Willem van Aalst, overgenomen onder Creative Commons Licentie. Verkregen van: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:2017-NL-Gemeenten-basis-2500px.png>

De Gemeente Dongen is gelegen in de provincie Noord-Brabant, en is ontstaan op 1 januari 1997 door een samengaan van de voormalige gemeenten Dongen en 's Gravenmoer. Gelegen tussen Breda en Tilburg.

Kerngegevens

Per 01-01	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Aantal inwoners	25.558	25.475	25.442	25.411	25.061	25.101	25.205	25.382	25.358

Figuur 6 Statline CBS - statline.cbs.nl

Samenstelling College Burgemeesters en Wethouders van de Gemeente Dongen

College van Burgemeester en Wethouders 2006-2010		
Naam	Ambt	Portefeuille
Simone Dirven-van Aalst (CDA)	Burgemeester	Openbare Orde en Veiligheid, Toezicht en (integrale) handhaving, samenwerking Recreatie en toerisme.
Joop (J.) Velthoven (CDA)**	Wethouder	Ruimtelijke Ordening, Volkshuisvesting, Monumentenzorg, Archeologie en grondbeleid.
Ad Stoop (PvdA)	Wethouder	Verkeer, Openbare Werken en Milieu, Communicatie, Wijk- en dorpsraden, Burgerparticipatie, Onderwijs en Jeugdbeleid.
Piet Panis	Wethouder	Sociale Zaken en Welzijn, Cultuur en Sport

College van Burgemeester en Wethouders 2010-2014		
Naam	Ambt	Taken
Simone Dirven-van Aalst (CDA)*	Burgemeester	Openbare orde en Veiligheid, Toezicht en (integrale) handhaving, Recreatie / Toerisme
Ad (A.W.H.) van Beek, (VVD)	Wethouder	Openbare werken, verkeer en vervoer, financiën en belastingen, bedrijfsvoering en verantwoordelijk voor de P en O van de gemeente Dongen
Joop (J.) Velthoven (CDA)**	Wethouder	Ruimtelijke ordening , Wonen en Volkshuisvesting
Bas (B.H.) Evegaars, (Democratisch Podium/DP)	Wethouder	Economische Zaken, vernieuwing, dienstverlening, Sport, Cultuur, Milieu / Duurzaamheid / Afval, Onderwijs
René Roovers (SP) tot maart 2011 / Marina (M.C.) Starmans-Geleijns (VVD) na maart 2011***	Wethouder	Sociale Zaken, Welzijn, WMO, sociale zaken, ouderen- en jeugdbeleid.

*Uit dienst getreden in september 2013 waarna René van Diessen tijdelijk de post overnam.
 **Aanvankelijk was René Roovers sinds april 2010, namens de SP, wethouder met de portefeuille welzijn, WMO, sociale zaken, ouderen- en jeugdbeleid. In maart 2011 legt hij samen met de viertallige fractie van de SP met onmiddellijke ingang de taken neer. Waarna het college Starmans heeft aangesteld als vervanger en is doorgegaan tot de gemeenteverkiezingen in 2014.
 ***Na januari 2014 bestond het college van B&W slechts uit het Democratisch Podium en de VVD nadat zij het CDA uit de coalitie hebben gezet. Zij bleven als minderheidscollege aan tot de gemeenteraadsverkiezingen van 2014.

College van Burgemeester en Wethouders 2014-2018		
Naam	Ambt	Taken
Marina Starmans (VVD)*	Burgemeester	Openbare orde en Veiligheid
Ad (A.W.H.) van Beek, (VVD)	Wethouder	Financiën, Openbare werken, Bedrijfsvoering, Landelijk gebied / Water / Natuur, Mobiliteit, Verkeer en Vervoer, Economische Zaken
Bea van Beers (PvdA)	Wethouder	Ruimtelijke ordening , Toezicht en (integrale) handhaving, Milieu / Duurzaamheid / Afval, Recreatie / Toerisme, Onderwijs, Wonen en Volkshuisvesting
Piet Panis (Volkspartij Dongen/VPD)	Wethouder (en eerste loco-burgemeester)	Transities (AWBZ., Participatiewet, Jeugdzorg), Wet Maatschappelijke Ondersteuning, Welzijn, Ouderen- en seniorenbeleid, Gezondheidsbeleid, Sport, Cultuur, Beeldende kunst en aankopen en het Monumentenbeleid.

*Sinds februari 2015 gekozen als burgemeester

BRONNEN GEVALSSTUDIES

De verzamelde empirische gegevens zijn verdeeld in vier categorieën en per gevalstudie voorzien van aparte labels en nummers: media (M#), documentatie (D#), respondenten (R#) en audiovisueel (A#).

Gevalstudie 1. Groningen

Media⁸⁷

M1	25ste inzending P-NUTS Award 2011: “Grunneger Power” [Profiel]. (2011, 20 maart). P-NUTS: www.p-nuts.nl/inzendingen-p-nuts-awards-2011
M2	3de inzending P-NUTS Awards 2-13: “Energie Coöperatie NoordseVeld” [Profiel]. (2013, 26 februari). Verkregen van: www.p-nuts.nl/nieuws/3de-inzending-p-nuts-2013-energie-cooperatie-noordseveld/
M3	Alderse Baas, R.J. (2012, 14 april). Groningse lokale energiecoöperatie van start gegaan [artikel op persoonlijke titel]. Verkregen van: www.dorhout.nl
M4	Alderse Baas, R.J. (2012, 5 maart). Zonnepanelen voor huurders, het kan uit zonder subsidie! [artikel op persoonlijke titel]. Verkregen van: www.dorhout.nl
M5	Baeten, P., van 't Wel, R. & van Reijendam, W. (2009, 20 mei). Duurzaam dromen in vier gemeenten. <i>Financieel Dagblad</i> , pp. 27-29
M6	Bijeenkomst Grunneger Power met film [nieuwbericht] (2011, 5 november). Verkregen van: www.groningen.transitiontowns.nl
M7	Boonstra, H. (2011, 31 maart). ‘Eigen stroom Grunneger Power’. <i>Universiteitskrant</i> , jaargang 40, 28-31 maart, p. 4. Te verkrijgen via: http://issuu.com/universiteitskrant/docs/universiteitskrant28-jg40
M8	Bosma, W. (2013, 21 juni). Lokaal energiebedrijf wil 50.000 klanten trekken <i>Leeuwarder Courant</i> , Fryslân; Blz. 20
M9	Broeks, C. (2009, 14 januari). Creatieve oplossingen voor dreigend olietekort. <i>Nieuw Amsterdams Peil</i> , verkregen van: www.napnieuws.nl
M10	Broere, R. (2013, oktober). Lokale energie houdt het Noorden leefbaar. <i>Kijk op het Noorden</i> , jaargang 45 (nr. 385), pp.10-11. Verkregen van: http://www.kijkophetnoorden.nl/grunneger-power-jos-bijkersma-frans-stokman-nld-energie-lokaal-energiebedrijf
M11	Buurtteam voor energiebesparing (2014, 3 september). <i>Dagblad van het Noorden, Regio</i> ; Blz. 22
M12	Chin-A-Fo, H. (2012, 19 oktober). Nieuwe nuts, lokaal energie opwekken <i>NRC Handelsblad, Economie</i>
M13	Coöperatie Grunneger Power brengt lokale energie tot leven (2012, 18 april). <i>Transition Towns Nederland</i> , verkregen van: www.transitiontowns.nl
M14	De Boer, J.C. (2013, juni). Energiecoöperaties veroveren Nederland. <i>Lokaal Bestuur</i> (maandblad van het Centrum voor Lokaal Bestuur van de PvdA), jaargang 37 (nr. 6), pp. 10-11. Verkregen van: http://www.lokaalbestuur.nl/uploads/lokaal_bestuur/2013_06_lb_juni_2013_v3x.pdf
M15	Dok stelt dak beschikbaar (2014, 10 januari). <i>Dagblad van het Noorden, Regio</i> ; Blz. 16.
M16	Drentse KEI (2013, 10 april) Morgen kijken provincies met PwC naar due diligence rapport over NLD Energie [Openbaar online bericht]. @DrentseKEI op Twitter. Geraadpleegd op 17 april 2015. Verkregen van: https://twitter.com/DrentseKEI/status/322079637880578048
M17	Een goede trekker van het initiatief zorgt voor goede doorgroeimogelijkheden [Informatieve webpagina]. (n.d.). Servicepunt Lokale Energie Voorwaarts, geraadpleegd op 6 juli 2014, verkregen van: http://www.lokaleenergievoorwaarts.nl/?p=167
M18	Eerste zonnepanelen Grunneger Power geplaatst (2011, 22 juli). <i>NMF Groningen</i> , verkregen van: www.nmfgroningen.nl
M19	Eigen leverancier energiecollectieven (2014, 4 april). <i>Leeuwarden Courant</i> , Editie Zuid, economie; blz. 12
M20	Energiebedrijven vallen ineens als dominostenen (2013, 2 januari). <i>De Telegraaf</i> , 1; Blz. 25

⁸⁷ Krantenartikelen verkregen via Lexis Nexis Search; overige media onder andere via de Google zoekmachine en Internet Archive. Alfabetisch geordend.

M21	Faillissement Trianel drijft klanten weer in handen van 'grote' energiebedrijven (2013, voorjaar). BODE (ledenblad van de Organisatie voor Duurzame Energie), (nr.1), pp. 14-15
M22	Falkena, H.-J. (2010). Presentatie lokale duurzame energiebedrijven in eigendom van de gebruiker [openbaar evenement]. Aangemaakt door Klimaat Neutraal Wonen in Noord-Nederland [profiel]. Verkregen van: https://nl-nl.facebook.com/events/297576677815/
M23	Film Grunneger Power – Frans Stokman [nieuwsbericht] (2011, 4 november). Verkregen van: www.rug.nl
M24	Franssen, S. (2010, 19 februari). Burgers nemen heft in handen voor duurzame woonplaats [weblog]. Geraadpleegd op 2 juni 2015. Verkregen van: https://www.villamedia.nl/community/portfolio/69730
M25	Fryslân krijgt weer een eigen energiebedrijf. Jouster Courant. Verkregen van: http://www.joustercourant.nl/nieuws/8804/fryslan-krijgt-weer-een-eigen-energiebedrijf/
M26	Gemeente Groningen (2010, januari). De Duurzaamste Stad. Girugten (faculteitsblad van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Groningen ondersteund door Faculteitsvereniging Ibn Battuta), jaargang 41 (nr.3), pp.16-17
M27	Geslaagde startbijeenkomst Lokale Energie Voorwaarts (2011, 18 november). Verkregen van: www.nmfgroningen.nl
M28	Gratis naar Klimaatfilm the Age of Stupid (2009, 12 november). SP Groningen, verkregen van: https://groningen.sp.nl/nieuws/2009/11/gratisnaarklimaatfilmtheageofstupid
M29	Groenlinks reikt Groen Lintje uit aan Grunneger Power (2012, 6 juni). Groenlinks Groningen, verkregen van: www.groningen.groenlinks.nl
M30	Groninger Forum (n.d.). Duurzaamheidsgesprek: Solar Power. What's in it for me? [Online agenda] Verkregen van: https://www.groningerforum.nl/agenda/activiteiten/duurzaamheidsgesprek-solar-power.-whats-in-it-for-me
M31	Groningerforum.nl (n.d.). Verslag stadsgesprek duurzaamheid: solar power [Online verslag]. Verkregen via: http://www.groningerforum.nl/verslagen/verslag-stadsgesprek-duurzaamheid-solar-power
M32	Grunneger Power [nieuwsbericht] (2011, 28 maart). Verkregen van: www.rug.nl
M33	Grunneger Power naar ministerie (2014, 2 juli). Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 14
M34	Grunneger Power wil obligatielening onder leden gaan uitzetten (2013, 22 juni). Geldengroen.net adviesbureau en kenniscentrum (voortzetting Energieenwater.net), verkregen van: www.geldengroen.net
M35	Grunneger Power zit nu in de Waagstraat (2014, 8 juli). Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 22
M36	Grunneger Power. Zelf stroomproducent worden? Het kan... (2011, januari). Transition Town Groningen. Verkregen van: www.groningen.transitiontowns.nl [en de latere website www.transitiontowngroningen.nl via internet archiefdienst www.archive.org].
M37	Grunneger Powerpanelen op Groninger daken (2011, 21 mei). Transition Town Groningen. Geraadpleegd op 7 juli 2016 verkregen van www.groningen.transitiontowns.nl (via internet archiefdienst www.archive.org)
M38	Henk Jan Falkena [Linkedin profiel]. (n.d.). Geraadpleegd op 13 juli 2016. Verkregen van: https://nl.linkedin.com/in/henkjanfalkena
M39	Heynen, R. (2013, 18 juni). Column – verdienmodellen 1): De energiecoöperatie als wederverkoper. Verkregen via: http://www.energieenwater.net/index.php/opinie2/opinie-energie/2469-column-verdienmodellen-1-de-energiecooperatie-als-wederverkoper
M40	Heynen, R. (2013, 25 september). NLD moet zich niet richten op post-materialisten, maar keihard contracten verkopen [online column]. Geldengroen.net adviesbureau en kenniscentrum (voortzetting Energieenwater.net). Verkregen van: www.geldengroen.net
M41	Inzending Peter Breithaupt [Profiel]. (2012). De Groenste Groninger Awards (georganiseerd door Gemeente Groningen, Provincie Groningen, Dagblad van het Noorden en ForumDuurzaam): http://groenstegroninger.nl/inzendingen
M42	Knijff, H. (2012, 14 mei). Stadgers maken zelf stroom Dagblad van het Noorden, 14 mei 2012 maandag, Regio; Blz. 18
M43	Knijff, H. (2012, 14 mei). Stadgers maken zelf stroom Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 16
M44	Knijff, H. (2012, 26 juni). PvdA-plan voor grote 'zonneweide' Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 26
M45	Lezing oprichten Energie Maatschappij [Facebook-reactie]. (2010, 18 februari). Door Klimaat Neutraal wonen in Noord Nederland [profiel]. Verkregen van Facebook-pagina van Klimaat Neutraal wonen in Noord Nederland: www.facebook.com/notes/klimaat-neutraal-wonen-in-noord-nederland/4-feb-2010-academie-bouwkunst-verslag-bijeenkomst/321214770475

M46	Ministerie verbiedt proef gemeente Groningen met verhuur zonnepanelen (2013, 28 maart). Solar Magazine, Verkregen van: www.solarmagazine.nl
M47	Mokoginta, L. (2012, oktober). Energietransitie door samenwerkende burgers. Energie+ organisatie, (nr. 5), pp. 14-15. Verkregen van: http://www.gnmf.nl/upload/documenten/Grunniger_Power.pdf
M48	Mommers, J. (2009, 20 december). Duurzaamheid met Groningse wortels [Weblog]. Verkregen van: http://jelmermommers.nl/archief/duurzaamheidmetgroningsewortels/
M49	Niet meer stroom opwekken dan je gebruikt (2013, 14 maart). Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 32
M50	Nieuw energiebedrijf Groningen (2012, 14 april). Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 9
M51	Nieuw noordelijk energiebedrijf voor lokale initiatieven (2013, 30 mei). NMF Groningen, verkregen van: www.nmfgroningen.nl
M52	Obligatieleningen (2013, 16 juli). Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 24
M53	Oprichting nieuwe CoP Lokale Duurzame Energie Bedrijven (2010, mei). De Stad B.V. Verkregen van: www.destadbv.nl
M54	Persson, M. (2013, 30 januari). Kleine energiebedrijven geknipt en geschoren; Reconstructie Lokale energiecoöperaties met ondergang bedreigd. De Volkskrant, Economie; Blz. 24
M55	Poelman, F. & van Dalen, R. (2011, 26 maart). Coöperatie rekt op duizenden leden Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 11
M56	Poelman, F. (2010, 27 september). Groen Groningen. Grunninger Power: zonne-energie voor Groningers. Verkregen van: http://www.urgenda.nl/documents/20100927GrunnigerPowerzonneenergie.pdf
M57	Poelman, F. (2011, 14 november). 'Ik ben al heel lang bezig met energie' Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 16
M58	Poelman, F. (2011, 16 november). Milieufederatie helpt lokale energiecoöperaties Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 30
M59	Poelman, F. (2011, 2 november). Zonnepanelen op huurhuizen Dagblad van het Noorden, Strips, horoscoop, feuilleton, puzz; Blz. 24
M60	Poelman, F. (2011, 22 juli). Groningen krijgt eigen nutsbedrijf Dagblad van het Noorden, In het Nieuws; Blz. 2
M61	Poelman, F. (2011, 22 juli). Primeur in Haren van Stadse Power Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 28
M62	Poelman, F. (2011, 24 maart). Energiecoöperatie voor Stad Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 30
M63	Poelman, F. (2011, 24 november). Energiecoöperatie wekt in Haren stilgevallen zonnepanelen tot leven Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 26
M64	Poelman, F. (2011, 25 mei). Grunneger Power komt met 'eigen' zonnepanelen Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 26
M65	Poelman, F. (2011, 3 november). Grunneger Power voorbeeld voor de regio Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 30
M66	Poelman, F. (2011, 3 september). Straat vol met Powerpanelen Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 10
M67	Poelman, F. (2012, 11 juli). Lokale energie krijgt zetje Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 28
M68	Poelman, F. (2012, 11 mei). Energiecoöperatie Grunneger Power opent kantoor 'op stand' Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 24
M69	Poelman, F. (2012, 14 april). Groningen krijgt eigen energiebedrijf. Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 11
M70	Poelman, F. (2012, 14 april). Het lokale energiebedrijf is terug Dagblad van het Noorden, Zaterdag & Zondag; Blz. 34
M71	Poelman, F. (2012, 16 februari). Nieuwe coöperatie voor gas en stroom. Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 30
M72	Poelman, F. (2012, 23 juni). Grunneger Power uit het stopcontact Dagblad van het Noorden, voorpagina; Blz. 1
M73	Poelman, F. (2012, 23 juni). Stroom van en voor leden Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 10
M74	Poelman, F. (2012, 27 december). Crisisteam paraat met kerst Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 30
M75	Poelman, F. (2012, 27 december). Stroomleverancier Grunneger Power failliet Dagblad van het Noorden, In het Nieuws; Blz. 2
M76	Poelman, F. (2012, 3 november). Wie is de Groenste Groninger? Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 13
M77	Poelman, F. (2012, 5 maart). Primeur in woonwijk Stad Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 20

M78	Poelman, F. (2012, 7 november). Peter Breithaupt: Liever een klant erbij dan een stem Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 26
M79	Poelman, F. (2013, 14 mei). Afblazen nu erg ongelukkig. Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 16
M80	Poelman, F. (2013, 14 mei). Noordelijk Energiebedrijf staat op losse schroeven Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 16
M81	Poelman, F. (2013, 16 juli). Koepel lokale energie Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 24
M82	Poelman, F. (2013, 19 februari). Energiebedrijf in de maak Dagblad van het Noorden, voorpagina; Blz. 1
M83	Poelman, F. (2013, 22 juli). Energiebedrijf is aanwinst. Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 12
M84	Poelman, F. (2013, 22 juli). Groningen zit onder de zonnepanelen Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 14
M85	Poelman, F. (2013, 27 september). 'Energiedorpen' bundelen krachten Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 22
M86	Poelman, F. (2013, 28 september). Stad straalt onder zon Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 12
M87	Poelman, F. (2013, 4 december). 'Samen zonnepanelen. Waarom niet als het uit kan?' Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 14
M88	Poelman, F. (2013, 5 januari). Grunneger Power sterk uit de crisis. Dagblad van het Noorden, zaterdag Editie Noord-Groningen Regio, blz. 9
M89	Poelman, F. (2013, 9 maart). Energiecoöperatie richt haar ogen op de toekomst Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 11
M90	Poelman, F. (2013, 9 maart). Grunniger Power is 75 mille kwijt Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 9
M91	Poelman, F. (2014, 10 oktober). Zonnepanelen op huurdaken Nijestee. Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 26.
M92	Poelman, F. (2014, 14 juli). Eerste energieneutrale buurt Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 18
M93	Poelman, F. (2014, 26 augustus). Zonnestroom van dak AOC Terra in Helpman. Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 20
M94	Poelman, F. (2014, 27 februari). Eerste collectieve zonnecentrale Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 18
M95	Poelman, F. (2014, 28 april). Op naar de honderdduizend zonnepanelen in de stad. Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 14
M96	Poelman, F. (2014, 3 april). 'We zijn een energiebedrijf van en voor het Noorden' Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 22
M97	Poelman, F. (2014, 4 april). Nu weer volop tijd voor energieneutrale buurt. Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 18
M98	Poelman, F. (2014, 7 oktober). Problemen opgelost, voorzitter Stokman weg. Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 22
M99	Provincie Groningen (2013, 17 september). Noordelijke provincies ondersteunen coöperatief energiebedrijf [Persbericht]. Verkregen van: http://www.provinciegroningen.nl/fileadmin/user_upload/Documenten/Persberichten/2013-09-17_Persbericht_Noordelijke_provincies_ondersteunen_co%C3%B6peratief_energiebedrijf.pdf
M100	Provinciegroningen.groenlinks.nl (2011, 21 oktober) Samen zonne-energie opwekken heeft alleen maar positieve kanten. Verkregen van: https://provinciegroningen.groenlinks.nl/nieuws/samen-zonne-energie-opwekken-heeft-alleen-maar-positieve-kanten
M101	Provincies twifelen over oprichting NLD naar rapport PWC (2013, 29 april). Geldengroen.net adviesbureau en kenniscentrum (voortzetting Energieenwater.net), verkregen van: www.geldengroen.net
M102	Rijkee, S. (2012, 23 februari). Groene energie voor iedereen. Noorderkrant, verkregen van: www.noorderkrant.nl
M103	Sevenhuijsen, S. (2014, 29 mei). De waarde van Grunneger Power [interview]. Urban.gro.lab, verkregen van: www.urbangrolab.nl
M104	Shell probeert het weer: hoe kunnen we rol spelen in lokale duurzame energievoorziening? (2013, 22 mei). Geldengroen.net adviesbureau en kenniscentrum (voortzetting Energieenwater.net), verkregen van: www.geldengroen.net
M105	Spier, M. (2011, juli). De energie van Amsterdammers. PLANAmsterdam (uitgave van de Dienst Ruimtelijke Ordening van de Gemeente Amsterdam), jaargang 17 (nr.4), pp. 22-25
M106	Stadsgesprekken in Groningen over zonne-energie en duurzaamheid (2011, 20 maart). GIC/Groningse Internet Courant. Verkregen van: www.gic.nl

M107	Stokman voorzitter af (2014, 1 oktober). Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 22
M108	Stokman, F. [Linkedin profiel] (n.d.). Geraadpleegd op 18 juli 2017. Verkregen van: https://www.linkedin.com/in/frans-stokman-a9b3341/?ppe=1
M109	Stokman, F.N. (2011, 19 maart). Award aanvraag Grunneger Power [Inzending]. Verkregen van: http://www.p-nuts.nu/wp-content/uploads/2011/03/P-NUTS-Awards-Grunneger-Power-.pdf
M110	Stokman, F.N. (2011, 5 december). Een bericht uit Groningen [Persoonlijke communicatie]. Verkregen van: http://www.wijkrijgenkippen.nl/eenberichtuitgroningen/
M111	Stroomcollectief begint dit jaar (2012, 2 juli). Leeuwarder Courant, Fryslân; Blz. 11
M112	Trouw Redactie Groen (2013, 23 september). Steun voor energiebedrijf voor de noordelijke provincies Trouw, Duurzaamheid en Natuur; Blz. 12
M113	TT Groningen actief bij première klimaatfilm The Age of Stupid (2009, 14 september). Verkregen van: http://www.transitiontowns.nl/nieuws/tt-groningen-actief-rond-premiere-klimaatfilm-the-age-of-stupid/
M114	TT Groningen uitgedund door vertrek kernleden (2010, 25 oktober). Verkregen van: http://beijumnieuws.blogspot.nl/2010/10/t-t-groningen-uitgedund-door-vertrek.html - Geplaatst door Johan Ferhmann
M115	Twee ton voor duurzaam lokaal energiebedrijf in Groningen (2012, 8 februari). Groninger Gezinsbode, verkregen van: www.gezinsbode.nl
M116	Van Beekum, R. (2011, 22 juni). Interview Frans Stokman over Grunneger Power [interview]. Stichting Co2ntramine, verkregen van: www.co2ntramine.nl
M117	Van Beekum, R. (2011, 6 oktober). Informatieavond: Zonne-energie. Stichting co2ntramine, verkregen van: www.co2ntramine.nl
M118	Van der Bijl, A. (2011, december). Succes Grunneger Power blijft niet onopgemerkt. Spijkerhard (uitgave van Stichting BewonersTaal), jaargang 25 (nr.4), p. 8
M119	Van der Bijl, A. (2011, juli). Grunneger Power helpt Groningen naar duurzaamheid. Spijkerhard (uitgave van Stichting BewonersTaal), jaargang 25 (nr. 2), p.1. Verkregen van: http://www.dehoogte-selwerderwijk.nl/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=11&Itemid=34
M120	Van der Meer, E. (2014, 18 juni). Eerste stadse zonneweide Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 12
M121	Van der Ploeg, A. (2012, 20 juni). Intelligentie verplicht. De Groene Amsterdammer, jaargang 136 (nr. 25), pp. 34-35
M122	Van der Vinne, A. (2014, 28 maart). Interview Pieter Wittenberg [interview]. Hooghalen Duurzaam, verkregen van: www.hooghalenduurzaam.nl
M123	Van Hofslot, G. (2014, 28 februari). 'Je moet weten wat je op je dak zet' Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 16
M124	Van Houten, R. (2012, 21 december). Gemeente als partner van lokale energieprojecten. VNG Magazine 24, Special enegie & milieu, 21 december 2012, p. 30 e.v. Verkregen via: http://www.vngmagazine.nl/archief/6436/gemeente-als-partner-van-lokale-energieprojecten
M125	Van Kessel, A. (2010, januari). Gemeente Groningen Groen. SIBYLLE (uitgave van de Studentenvereniging voor Internationale Betrekkingen in Groningen, (nr.1), pp.14-15. Verkregen van: http://www.sib-groningen.nl/upload/documenten/jan-10-2.pdf
M126	Van Nes, L. [Linkedin profiel] (n.d.). Geraadpleegd op 18 juli 2017. Verkregen van: https://www.linkedin.com/in/lotus-van-nes-25654017/?ppe=1
M127	Veldtest met zonneboilers (2014, 25 juli). Dagblad van het Noorden, Regio; Blz. 18
M128	Volkskrant (2012). Groningen heeft nieuw college na crisis. Verkregen via: http://www.volkskrant.nl/politiek/groningen-heeft-nieuw-college-na-crisis~a3336796/
M129	Wat doet Grunneger Power? (n.d. [2011]). Geraadpleegd op 13 juli 2016, verkregen van: www.grunnegerpower.nl/index.php/wat-doet-grunneger-power (pagina opgeslagen op 8 oktober 2011, via internet archiefdienst www.archive.org)
M130	Wilschut, M. (2012, 24 juli). Trend: doe-het-zelven met energie Trouw, Vandaag; Blz. 1
M131	Wilschut, M. (2012, 7 augustus). Groningen wekt het zelf wel op Trouw, Duurzaamheid en Natuur; Blz. 8
M132	Zelf stroomproducent worden? Het kan... (2011, 30 maart). NMF Groningen, verkregen van: www.nmfgroningen.nl
M133	Zelf stroomproducent worden? Het kan... [Flyer]. (2011, maart). Verkregen van: www.p-nuts.nu

M134	Zoethout, T. (2013, 10 september). Noordelijke coöperaties starten leveringsbedrijf. <i>Energie Actueel</i> , jaargang 16 (nr. 7), p. 4
M135	Zonnedaken met de hand tellen (2013, 14 maart). <i>Dagblad van het Noorden, Regio</i>
M136	Zonneweide op terrein Westpoort (2014, 18 februari). <i>Dagblad van het Noorden, Editie Oost-Groningen</i> ; blz. 1

Documentatie⁸⁸

D1	Agentschap NL (2012, juni). Lokale Duurzame Energie Bedrijven. Negen lessen van de Community of Practice. Agentschap NL, publicatienummer: 2FLOK1212. Agentschap NL (2012, juni). Lokale Duurzame Energie Bedrijven. Negen lessen van de Community of Practice. Agentschap NL, publicatienummer: 2FLOK1212.
D2	Andringa, J. & Reyn, L. (2014). Tien stappen voor een succesvolle Community of Practice. Rijksdienst voor Ondernemend Nederland – Programma DuurzaamDoor. Verkregen van: https://www.duurzaamdoor.nl/sites/default/files/Tien%20stappen%20voor%20een%20succesvolle%20community%20of%20practice.pdf
D3	Autoriteit Consument en Markt [ACM] (2014, 1 april). Besluit tot het verlenen van een vergunning voor de levering van elektriciteit aan kleinverbruikers aan NLD Energie U.A.. ACM/DC/2014/401533. Verkregen van: www.acm.nl
D4	Autoriteit Consument en Markt [ACM] (2014, 1 april). Besluit tot het verlenen van een vergunning voor de levering van gas aan kleinverbruikers aan NLD Energie U.A.. ACM/DC/2014/201725. Verkregen van: www.acm.nl
D5	Breithaupt, P. (2012). Business Plan Coöperatieve Vereniging Grunneger Power U.A. Versie 1.1., 6 januari 2012 [Digitale versie]
D6	Burghgraef, B., M. Hisschemöller and F Stokman (2008). Meer mogelijk met duurzame energie. Verkenning van opties voor vier projecten in de stad Groningen. Groningen, Decide BV en Stichting C8. Enkel nog vermeld op https://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/i/09/20709.html
D7	De Groene Zaak (n.d.). Dutch. Profielen Founding Fathers 4.13. Verkregen van: http://www.degroenezaak.com/upload/documents/DGZ-profielen%20Founding%20Partners.pdf
D8	De Wit, B. / WijksteunpuntWonen (2011). Bijeenkomst Samenwerken aan Energiebesparing. Voor verhuurders en huurders in de particuliere huursector in Zuid, 30 november 2011 [verslag]. Verkregen van: http://www.wijkrijgenkippen.nl/wp-content/uploads/2012/04/Verslag-bijeenkomst-leer-en-werkbijeenkomst.pdf
D9	Drentse KEI (in oprichting) (2013, 8 februari). Uitnodiging tot aansluiten Drentse Koepel Energie Initiatieven (KEI)
D10	Elzenga, H. (PBL) & Schwencke, A.M. (Asisearch) (2014). Energiecoöperaties: ambities, handelingsperspectief en interactie met gemeenten. De energieke samenleving in praktijk [Digitale versie]. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag. Verkregen van: http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL_2014_Energiecooperaties-ambities-handelingsperspectief-interactie_1371.pdf
D11	Energiecoöperatie NoordseVeld (n.d.). Jaarverslag 2012. Verkregen van: http://www.slideshare.net/ilsedev/jaarverslag-2012-ecnoordseveld
D12	Gemeente Groningen (2007). Beleidskader. Duurzaamstestad.groningen.nl. 3 juli 2007, Milieudienst, Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken
D13	Gemeente Groningen (2009). Jaarprogramma Duurzaamste Stad 2010. Gemeente Groningen, vastgesteld door de gemeenteraad op 16 december 2009
D14	Gemeente Groningen (2010). 'Groningen geeft energie!' Rapportage Expertmeeting duurzame energie opwekking. Groningen, 28 januari 2010
D15	Gemeente Groningen (2010). Begroting 2011. Bestuursdienst, 15 oktober 2010
D16	Gemeente Groningen (2010). Jaarverslag duurzaamste stad 2009. Groningen geeft energie. Milieudienst Gemeente Groningen
D17	Gemeente Groningen (2011). Groningen geeft energie. Uitvoeringsprogramma bij het Masterplan Groningen Energieneutraal. Projectteam Van Bolhuis & Eillert, versie 5 oktober 2011
D18	Gemeente Groningen (2011). Masterplan Groningen Energieneutraal
D19	Gemeente Groningen, College B&W Groningen (2009, 19 maart). Gevolgen en maatregelen kredietcrisis [Collegedebrief]. Bestuursdienst, directie MID/FIN/Zijlstra

⁸⁸ Gegevens overheden grotendeels verkregen van hun online archieven. Alfabetisch geordend.

D20	Gemeente Groningen, College Gemeente Groningen (2006). Sterk, sociaal, duurzaam. Collegeprogramma Gemeente Groningen 2006-2010. PvdA, SP & Groenlinks
D21	Gemeente Groningen, College van B&W (2010). <i>Groningen progressief met energie. Stad voor iedereen</i> . Collegeprogramma Gemeente Groningen 2010-2014. PvdA, Groenlinks, SP & D66. April, 2010
D22	Gemeente Groningen, College van B&W (2011). Masterplan Groningen Energieneutraal. Versie 6 januari 2011 [Raadsvoorstel]. Bestuursdienst, 14 januari 2011
D23	Gemeente Groningen, steller Eillert, M. (2013, 7 februari). Overbruggingskrediet Grunneger Power. Namens College van B&W aan de Gemeenteraad [brief]. Bestuursdienst
D24	Gemeente Groningen, steller Van Bolhuis, W. (2012, 18 oktober). Voortgang uitvoeringsprogramma energie. Aan de leden van de gemeenteraad te Groningen
D25	Gemeente Groningen. Lijst toezeggingen, initiatiefvoorstellen en moties. Raadscommissie Beheer en Verkeer d.d. 19 september 2012
D26	Gemeente Groningen. Moties en initiatiefvoorstellen - 16 januari 2013
D27	Gemeente Groningen. Verslag openbare gemeenteraadsvergadering 27 februari 2013
D28	Gemeente Groningen. Verslag vergadering gemeenteraad van 20 juni 2012
D29	Gemeente Groningen. Verslag vergadering gemeenteraad van 27 juni 2012
D30	Gemeente Groningen. Verslag vergadering Raadscommissie Werk en Inkomen van 12 juni 201
D31	Gemeente Haren (2011, 25 november). Evaluatie en actualisatie klimaatbeleid [Voorstel aan gemeenteraad]
D32	Gemeente Haren (2011, 28 november). Evaluatie en actualisatie klimaatbeleid Gemeente Haren
D33	Gemeente Haren (2012, 17 april). Jaarstukken 2011
D34	Gemeente Ten Boer (n.d.). Organisatie. Geraadpleegd op 10 maart 2015. Verkregen van: http://www.tenboer.nl/over-ten-boer/organisatie
D35	Groninger Energie Koepel (2013, 19 september), Akte van Oprichting Coöperatie "Groninger Energie Koepel" U.A. Trip Advocaten en Notarissen
D36	Groninger Energie Koepel (2013, 25 september). Groninger Energie Koepel, NLD Energie en Vooruitblik [Persbericht]. Verkregen van: http://greksite.wix.com/grekwp-content/uploads/2013/09/130925-Persbericht-Groninger-Energie-Koepel.pdf
D37	Grunneger Power (2012). Algemene Ledenvergadering Grunneger Power 26 januari 2012 [digitaal verslag]. Verkregen door persoonlijke correspondentie
D38	Grunneger Power (2012). Statuten na statutenwijziging d.d. 11 april 2012. Verkregen van: http://www.gennep.nl/document.php?m=11&fileid=26409&f=a60c3ab7dc8594ca8de0614ed57bcb1a&attachment=0&a=523
D39	Grunneger Power (2013). Algemene Ledenvergadering Grunneger Power 7 maart 2013 [digitaal verslag]. Verkregen door persoonlijke correspondentie.
D40	Grunneger Power (2013). Algemene Ledenvergadering Grunneger Power 11 juli 2013 [digitaal verslag]. Verkregen door persoonlijke correspondentie.
D41	Grunneger Power (2013). Algemene Ledenvergadering Grunneger Power 27 november 2013 [digitaal verslag]. Verkregen door persoonlijke correspondentie.
D42	Grunneger Power (2014). Algemene Ledenvergadering Grunneger Power 22 april 2014 [verslag]. Verkregen van: http://www.grunnegerpower.nl/files/grunnegerpower_nl/Concept%20verslag%20ALV%20Grunneger%20Power%2022-4-2014.pdf
D43	Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology [ICS] (2010). Annual Report of the Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology (ICS) 2010. Verkregen van: http://www.ics-graduateschool.nl/uploads/News:%20docs/ICS%20Annual%20Report%202010.pdf
D44	Kamer van Koophandel [KvK] (2015). Bedrijfsprofiel - Eigenarenvereniging Lodewijk Thomson (01159250). Geraadpleegd op 20 mei 2015. Verkregen van: https://www.kvk.nl/handelsregister
D45	Kamer van Koophandel [KvK] (2015). Bedrijfsprofiel - Grunneger Power (52467368). Geraadpleegd 22 april 2015. Verkregen van: https://www.kvk.nl/handelsregister
D46	Kamer van Koophandel [KvK] (2015). Bedrijfsprofiel - Stichting C8 (34299753). Geraadpleegd op 20 mei 2015, verkregen van: https://www.kvk.nl/handelsregister

D47	Kamer van Koophandel [KvK] (n.d.). Bedrijfsprofiel – Drentse KEI (57666105). Geraadpleegd op 20 mei 2015, verkregen van: https://www.kvk.nl/handelsregister
D48	Natuur en milieufederatie Groningen [NMFG] (2011, april). Evaluatief Jaarverslag 2010. Verkregen van: http://www.cbf.nl/Uploaded_files/Jaarverslagen/Jaarverslag2010NatuurenMilieufederatieGroningenlang.pdf
D49	Natuur en milieufederatie Groningen [NMFG] (2012, april). Evaluatief Jaarverslag 2011. Verkregen van: http://nmfgroningen.nl/friksbeheer/wp-content/uploads/2013/12/EVALUATIEF-JV-2011-COMPLEET-12-07-12.pdf
D50	Nederlandse Mededingingsautoriteit [NMa] (2012, 24 december). Besluit tot het intrekken van de vergunning van Trianel Energie B.V. voor de levering van gas aan kleinverbruikers. Nr. 102543_2. Verkregen van: https://www.acm.nl/nl/download/bijlage/?id=10502
D51	Nederlandse Mededingingsautoriteit [NMa] (2012, 24 december). Besluit intrekken leveringsvergunning Trianel Energy. Webpagina, Verkregen van: https://www.acm.nl/nl/publicaties/publicatie/10994/Besluit-intrekken-leveringsvergunning-Trianel-Energy/
D52	Nederlandse Mededingingsautoriteit [NMa] (2012, 24 december). Besluit tot het intrekken van de vergunning van Trianel Energie B.V. voor de levering van elektriciteit aan kleinverbruikers. Nr. 102543_1. Verkregen van: https://www.acm.nl/nl/download/bijlage/?id=10503
D53	Niks, A. (2012, September). <i>Conditions influencing decision making processes within local renewable energy projects. A Case study of dutch solar-energy projects</i> (master scriptie). Urban Environmental Management, Environmental Policy Group, Wageningen UR. Verkregen van: http://edepot.wur.nl/232827
D54	Provincie Friesland (2011, september). Enerzjy Koöperaasje Fryslân. Verkenning initiatief tot oprichting van een (duurzame) Enerzjy Koöperaasje Fryslân.
D55	Provincie Groningen (2008, 3 juni). Voordracht van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten van Groningen i.v.m. de toekomststrategie en het aandeelhouderschap Essent. 17/2008. Zaaknummer 105823.
D56	Provincie Groningen (2012, 10 mei). Stand van zaken Vergoeden energievoorziening dorpen en buurten. (Noordhof, M.C.). Verkregen van: http://www.provinciegroningen.nl/fileadmin/user_upload/Documenten/Brief/2012-19816.pdf
D57	Provincie Groningen (2013). Besluitenlijst College GS. Week 38 – 17 september 2013
D58	Provincie Groningen (2013). Lijst van in mandaat genomen besluiten. Week 10 - 2013 – BM-lijst nr.10.
D59	Provincie Groningen (2013). Lijst van in mandaat genomen besluiten. Week 14 – 2013 – BM-lijst nr.14.
D60	Provincie Groningen (2013, 21 mei). Besluitenlijst College GS. Week 21 – 21 mei 2013
D61	Statuten/Oprichting Coöperatie (2011). [Digitale versie].
D62	Stichting C8 (2008). Nieuwe beweging geeft consumenten macht in duurzaamheidsvraagstuk [Flyer]. Verkregen van: www.urgenda.nl/documents/C8%20en%20Urgenda.doc
D63	Stichting de Natuur en Milieufederaties (2011, januari). Spring! Verkregen van: http://nmfgroningen.nl/friksbeheer/wp-content/uploads/2014/05/2011_6_Spring_NenM.pdf
D64	Stijkel, A. / Wijkrijgenkippen (2012, 21 mei). Aanbod voor samenwerking inzake lokale duurzame energie opwekking. Brief aan corporaties. Verkregen van: http://www.wijkrijgenkippen.nl/wp-content/uploads/2012/04/brief-corporaties-en-energie-opwekking.pdf
D65	Stokman, F.N. (2008). C8 Foundation. New energy movement. James Coleman Association 11 april 2008 [Sheets presentatie]. Verkregen van: http://www.ics-graduateschool.nl/uploads/page-downloads/james-coleman-association/jca_presentation_11-04-2008.pdf
D66	Stokman, F.N. (2013, 11 mei). Urgente situatie leveringsvergunning [Digitale versie brief]. Gedateerd 11 mei 2013, namens initiatiefnemers NLD energie aan colleges van Gedeputeerde Staten van Groningen, Fryslân en Drenthe. Verkregen van ingezonden stukken week 18-19 2013: http://www.fryslan.fr/8187/ingekomen-stukken-week-18-en-19-2013/files/09.0%20cooperatie%20nld%20energie%20u.a.%20-%20afschrift%20van%20brief%20aan%20ds%20over%20urgente%20situatie%20leveringsvergunning.pdf

D67	Stokman, F.N. (2013, 4 juni). Ons verzoek om financiële steun met een provinciale lening [Digitale versie brief]. Gedateerd 4 juni 2013, namens de drie provinciale coöperatieve koepelorganisaties aan colleges van Gedeputeerde Staten van Groningen, Fryslân en Drenthe.
D68	Stokman, F.N. (2013, 6 juni). Urgente situatie leveringsvergunning [Afschrift e-mail bij brief]. Verzonden 6 juni 2013, namens initiatiefnemers NLD energie aan colleges van Gedeputeerde Staten van Groningen, Fryslân en Drenthe.
D69	Timmerman, W. (2012, 24 mei). Flexines. Verkregen van: http://www.flexines.org/publicaties/eindrapport/BIJLAGE13.pdf
D70	Viezee, P. (2011, mei). Energie uit eigen huis. <i>JCA Magazine</i> , jaargang 9, nr. 36, pp. 34-35.
D71	Wijkrijgenkippen (2012). Verslag leer- en werkbijeenkomst Lokale Duurzame Energie Initiatieven: leren van Grunneger Power, Amsterdam Zuidoost, Anand Joti, 21 maart 2012

Respondenten⁸⁹

	Respondent	Functie	Datum	Aantekeningen
R1	Frans Stokman	Oprichter en ex-bestuursvoorzitter Grunneger Power Bestuur	7 augustus 2014	Kantoor Grunneger Power aan Waagstraat 1 te Groningen Transcript beschikbaar Delen slecht verstaanbaar door technische beperkingen
R2	Wouter van Bolhuis (eerste gesprek)	Projectleider duurzaamheid gemeente Groningen	21 augustus 2014	Aula begane grond in Gemeentekantoor te Groningen Transcript beschikbaar Delen slecht verstaanbaar door technische beperkingen
R3	Jos Bijkersma	Voormalig directeur Grunneger Power en NLD Energie	29 augustus 2014	Kantoor Grunneger Power aan Waagstraat 1 te Groningen Transcript beschikbaar Delen slecht verstaanbaar door technische beperkingen
R4	Ronald van Paassen	Voormalig Projectleider Lokale Energie van de provincie Groningen	1 september 2014	Kantoor SER aan Bezuidenhoutseweg te Den Haag. Transcript beschikbaar
R5	Wouter van Bolhuis – (tweede gesprek)	Projectleider duurzaamheid van de gemeente Groningen	11 juni 2015	In zitgedeelte gang van Gemeentekantoor te Groningen Transcript beschikbaar Sommige antwoorden weken merkbaar af van voorgaand gesprek
R6	Peter Breithaupt I (eerste gesprek)	Voormalig Bestuurslid en directeur Grunneger Power	26 mei 2015	Via Skype Transcript beschikbaar
R7	Peter Breithaupt II (tweede gesprek)	Voormalig Bestuurslid en directeur Grunneger Power	28 mei 2015	Via Skype Transcript beschikbaar
R9	Anne Vennema	Contactpersoon Grunneger Power.	augustus 2014	E-mail in reactie op mijn schriftelijke vraag naar respondenten voor mijn onderzoek
R10	Ronald van Paassen	Voormalig projectleider Lokale Energie van de provincie Groningen	4 september 2014	E-mail met beloofde aanvullende proces-informatie
R11	Henk-Jan de Haan	Voormalig lid van de energiewerkgroep van Transition Town Groningen.	3-5 juni 2015	E-mail in reactie op mijn schriftelijke vragen over de werkgroep Energie van Transition Town Groningen
R12	Henk-Jan Falkena	Voormalig lid van de energiewerkgroep van Transition Town Groningen en betrokken bij Grunneger Power	6-15 juni 2015	E-mail in reactie op mijn schriftelijke vragen over de werkgroep Energie van Transition Town Groningen

⁸⁹ Zelf benaderd en bevraagd, aan de hand van interview-handleiding en verdiepende situatie-specifieke vragen.

Audiovisueel⁹⁰

A1	Commissie Beheer en Verkeer (2011, 9 februari). Agendapunt B1. Raadsvoorstel: Masterplan Groningen Energieneutraal (GR11 2509710). Verkregen van: http://www.politiekarchief.nl/vergadering/16470/?sid=86710
A2	RTV Noord (2011, 29 november). 25 huurders Waterland in Groningen krijgen zonnepanelen. Verkregen van: https://www.youtube.com/watch?v=HCNrJC8lKn0
A3	Wijkrijgenkippen (2012, 28 maart) Lezing Frans Stokman. Succesfactoren Grunninger Power (deel 1/4). Verkregen van: https://www.youtube.com/watch?v=W_snfAJFWy8
A4	Wijkrijgenkippen (2012, 28 maart). Lezing Frans Stokman. Succesfactoren Grunninger Power (deel 2/4). Verkregen van: https://www.youtube.com/watch?v=rjRULrRtAak
A5	Wijkrijgenkippen (2012, 28 maart). Lezing Frans Stokman. Succesfactoren Grunninger Power (deel 3/4). Verkregen van: https://www.youtube.com/watch?v=vb8Bno7atbc
A6	Wijkrijgenkippen (2012, 28 maart) Reactie Martijn Messing op Frans Stokman (deel 3[AB: 4]/4). Verkregen van: https://www.youtube.com/watch?v=a7IifELmfgE
A7	Tegenlicht (2012, 8 oktober). Power to the people. Uitzending van 8 oktober. Sabine Lubbe Bakker. VPRO. <i>Er is een grote revolutie in het 'kleine' aan de hand. We transformeren van consument naar producent. Van energievoorziening tot verzekering, alles wordt kleinschalig en lokaal.</i>
A8	MondiaalMondig (2012, 18 december). Bedrijfsbezoek Grunneger Power. Verkregen van: https://www.youtube.com/watch?v=N7E6NBzIiU
A9	RTVNoord (2012, 27 december). Deel 1: Grunneger Power in crisisberaad; leverancier failliet- RTV Noord. Verkregen van: https://www.youtube.com/watch?v=nWejcljMmXk
A10	Rijksuniversiteit Groningen (2016, juni). Faculteit gedrags- en maatschappijwetenschappen [Plattegrond]. Verkregen van: http://www.rug.nl/gmw/organization/profile/addresses/plattegrond-juni2016-gmw.pdf

⁹⁰ Publiek beschikbaar materiaal van 2011 t/m 2013; met relevantie voor gevalstudie; waar mogelijk getranscribeerd.

Gevalsstudie 2. Dongen

Media¹

M1	Bedrijven De Wildert willen windmolenpark (2011, 26 mei). Dongen.nieuws.nl. Verkregen van: https://dongen.nieuws.nl/nieuws/20110526/bedrijven-de-wildert-willen-windmolenpark/
M2	De Schipper, P. (2014, 16 juni). Oud-Dongen gaat energie besparen via spouwmuur. BN/De Stem
M3	Den Exter, K. (2011, 2 november). ZONNEPANELEN AFTRAP Informatie-avond op 22 november in De Cammeleur - Initiatief duurzame energie in Dongen BN/De Stem
M4	Den Exter, K. (2011, 4 november). Initiatief voor duurzame energie in Dongen Brabants Dagblad, Tilburg Editie
M5	Den Exter, K. (2012, 6 juni). Ledenvergadering kiest bestuur Energie Dongen BN/De Stem
M6	Dongen zet duurzame stip aan de horizon (2015, 23 april). DuurzaamMOEd. Verkregen van: https://duurzaammoed.nl/dongen-zet-duurzame-stip-aan-de-horizon/
M7	Energie café (2013, september). Energie in beeld. Energiedongen.nl – Agenda http://www.energiedongen.nl/agenda/energie-in-beeld-cafe-18-september-2013/
M8	Energie Dongen goed ontvangen (2011, 6 december). Dongen.nieuws.nl. Verkregen van: https://dongen.nieuws.nl/nieuws/20111206/energie-dongen-goed-ontvangen/
M9	Energie Dongen nu een voldongen feit (2012, 2 februari). De Dongense Internetkrant
M10	Energie Dongen start proef met eigen energiebedrijf (2012, 8 november). De Dongense Internetkrant
M11	Energie Dongen Terug naar kleinschaligheid - Proef met energiebedrijf in Dongen (2012, 9 november). BN/De Stem
M12	Energie Dongen: heft in eigen hand (2012, 16 maart). BN/De Stem
M13	Energie-groepen nu in een coöperatie (2014, 27 februari). BN De Stem - Etten-Leur Moerdijk
M14	Hart van Brabant (n.d.). Over Regio Hart van Brabant [webpagina]. Verkregen van: https://www.regio-hartvanbrabant.nl/over
M15	Hylkema, W (2012, 31 december). NMA wil af van white labels. Energiea.nl. Verkregen van: http://www.energiea.nl/preview/1787
M16	Initiatiefgroep Energie Dongen presenteert plannen (2011, 22 november). Dongen.nieuws.nl. Verkregen van: https://dongen.nieuws.nl/nieuws/20111122/initiatiefgroep-energie-dongen-presenteert-plannen/
M17	Janssen, R. (2012, juni). Duurzame energie. Dat doen we zelf wel. Tribune. Nieuwsblad van de SP, jaargang 48, nr. 6, juni 2012, pp.16-19
M18	Marcel van Hattum onder hoogspanning (2012). <i>Vie! Magazine, uitgave 10</i> , pp. 4-5
M29	Martijn Messing [linkedin profiel] (n.d.). Geraadpleegd op 6 augustus 2017. Verkregen van: https://www.linkedin.com/in/martijn-messing-0713141/?ppe=1
M20	Massale belangstelling voor Energie Dongen (2011, 23 november). Dongen.nieuws.nl. Verkregen van: https://dongen.nieuws.nl/nieuws/20111123/massale-belangstelling-voor-energie-dongen/
M21	Messing, M. [opiniestuk] (2011, 17 november). Gastcolumn Martijn Messing: wij willen eigen, duurzame en betaalbare energie in Dongen. Dongen.nieuws.nl. Verkregen van: https://dongen.nieuws.nl/nieuws/20111117/gastcolumn-martijn-messing-wij-willen-eigen-duurzame-en-betaalbare-energie-in-dongen/
M22	Messing, M. [opiniestuk] (2011, 17 november). Nu de vrije energiemarkt faalt... BN/De Stem
M23	Messing, M. [weblog] (2012, 5 november). De nieuwe rebel heet coöperant. Energieplus.nl. Verkregen van: https://www.energieplus.nl/de-nieuwe-rebel-heet-cooperant
M24	Messing, M. [weblog] (2012, 8 oktober). Het komt van onderop. Energieplus.nl. Verkregen van: https://www.energieplus.nl/het-komt-van-onderop
M25	Messing, M. [weblog] (2013, 7 januari). Trianel failliet, leve de vrije energiemarkt! Energieplus. Verkregen van: https://www.energieplus.nl/trianel-failliet-leve-de-vrije-energiemarkt
M26	Minder kwijt voor energie (2012, 29 november). BN/De Stem
M27	Mooie lijsten van duurzame energie-initiatieven: alleen het lezen van de namen is al een feest. (2013). Energie en water / geldengroen.net Verkregen via: http://www.geldengroen.net/index.php/28-analyse/1155-mooie-lijsten-van-duurzame-energie-initiatieven-alleen-het-lezen-van-de-namen-is-al-een-feest

¹ Krantenartikelen verkregen via Lexis Nexis Search; overige media onder andere via de Google zoekmachine en Internet Archive. Alfabetisch geordend.

M28	Mulkens, M. (2013, 18 december). Acht zonnepanelen te winnen in Dongen. BN/De Stem
M29	Nieuwe koepel voor LDEB's (2012, 1 oktober). Energieplus.nl. Verkregen van: https://www.energieplus.nl/nieuwe-koepel-voor-ldebs
M30	Onderzoek gestart naar windpark Dongen (2012, 23 februari). Energieplus.nl. Verkregen van: https://www.energieplus.nl/mer-gestart-voor-windpark-dongen
M31	Overheden faciliteren lokale energie (2012, 4 juni). Energieplus.nl. Verkregen van: https://www.energieplus.nl/overheden-faciliteren-lokale-energie .
M32	Persson, M. (2013, 30 januari). Energiebedrijfjes in problemen na ondergang van grote speler. De Volkskrant, Ten Eerste; Blz. 2
M33	Persson, M. (2013, 30 januari). Kleine energiebedrijven geknipt en geschoren; Reconstructie Lokale energiecoöperaties met ondergang bedreigd. De Volkskrant, Economie; Blz. 24
M34	Praten over energie aan stamtafels in Dongen (2012, 6 maart). BN/De Stem
M35	Reuring in de Cammeleur (2014, 11 juni). Verkregen van: https://www.buurkracht.nl/nieuws/reuring-in-de-cammeleur
M36	Sjoukes, Y. (2012, 4 februari). Energie Dongen: het loopt storm BN/De Stem
M37	Spetterend programma bij oprichtingsbijeenkomst Energie Dongen. (2012, 23 januari). Dongen.nieuws.nl. Verkregen van: https://dongen.nieuws.nl/nieuws/20120123/spetterend-programma-bij-oprichtingsbijeenkomst-energie-dongen-2/
M38	Uden - 7.500 euro van Uden voor energievoepel (2014, 19 februari). Brabants Dagblad
M39	Van den Berk, H. (2012). Milieucafé 22 november 2012 – De zonnige toekomst van Martijn Messing. Milieucafe.nl. Verkregen van: http://www.milieucafe.nl/archief/milieucafe-22-november-2012/martijn-messing
M40	Van Houtem, M. (2013, 28 februari). Betaalbare, eigen en duurzame energie leeft in Schijndel Brabants Dagblad, 3 Regio Meierij
M41	Verslag bijeenkomst Energie Dongen 5 april (2012). VOCD. Verkregen van: http://vocd.nl/archief/39-verslag-bijeenkomst-energie-dongen-5-april .
M42	Verstand van energiezaken en goed hart (2013, 26 september). Brabants Dagblad - Oss e.o.
M43	Vliegende start in Dongen en Tilburg. 'Hier krijg je energie van' (2013). Dichterbij Tilburg en Omstreken. <i>Magazine Rabobank</i>
M44	Vliegende start voor Energie Dongen (2012, 2 februari). Dongen.nieuws.nl. Verkregen van: http://dongen.nieuws.nl/nieuws/20120202/Vliegende-start-voor-Energie-Dongen
M45	Wethouder Ad van Beek: "Dongen moet gaan bezuinigen" (2010, 9 oktober). Dongen.nieuws.nl. Verkregen van: https://dongen.nieuws.nl/nieuws/20101009/wethouder-ad-van-beek-dongen-moet-gaan-bezuinigen/
M46	Wilschut, M. (2012, 14 augustus). Eigen stroom moet je samen regelen Trouw, Duurzaamheid en Natuur; Blz. 8
M47	Zon Op Andermans Dak krijgt steeds meer gestalte door 'in principe' deelname van gemeente (2014, 20 juli). De Dongense Internetkrant
M48	Zwang, J.-W. [weblog] (2013, 20 februari). Eendracht maakt macht. Energieplus.nl. Verkregen van: http://www.energieplus.nl/dossier-financiering/blogs-energie/eendracht-maakt-macht.320801.lynkx
M49	Zwang, J.-W [opinieartikel] (2013, 14 januari). Jaareinde met een knal. Verkregen van: https://fd.nl/selextions-energie/836991/jaareinde-met-een-knal

Documentatie⁹²

D1	Akte van oprichting – statuten (2012, februari). Verkregen van: http://www.energiesdongen.nl/wp-content/uploads/2012/05/statuten.pdf
D2	EC Boxtel (2013). Verslag Algemene ledenvergadering EC Boxtel d.d. 4 April 2013 – met bijlage VEC NBr
D3	Energie Dongen (2012). Concepthuishoudelijk Reglement Coöperatieve Vereniging Samenwerkend Dongen u.a. Verkregen van: http://www.energiesdongen.nl/wp-content/uploads/2012/05/huishoudelijk-reglement.doc
D4	Energie Dongen (2012). Conceptreglement Bestuur Coöperatieve Vereniging Samenwerkend Dongen u.a. Verkregen van: http://www.energiesdongen.nl/wp-content/uploads/2012/05/bestuursreglement1.doc
D5	Energie Dongen (2012). Raad van Commissarissen Reglement Coöperatieve Vereniging Samenwerkend Dongen u.a. Verkregen van: http://www.energiesdongen.nl/wp-content/uploads/2012/05/RvC-reglement.doc
D6	Energie Dongen (2012, ca. mei). Informatie voor de 1 ^e ALV 6 juni 2012. Verkregen van: http://www.energiesdongen.nl/wp-content/uploads/2012/05/voorbereiding-6-juni-2012-1.pdf
D7	Energie Dongen (2013, ca. juni). Energie Dongen zoekt daken
D8	Energie Dongen (2013, ca. mei). Verslag van het bestuur voor de ledenvergadering van 22 mei
D9	Energie Dongen (2015). Jaarverslag Coöperatieve Vereniging Samenwerkend Dongen U.A. over 2014
D10	Gemeenschappelijke regeling Hart van Brabant (2013, 29 april)
D11	Gemeente Dongen (2010, 20 december). Uitvoeringsprogramma Wet milieubeheer 2011
D12	Gemeente Dongen (2011). Opiniëerwergave opiniërende raadsvergadering gemeenteraad Dongen 1 december 2011 – m.b.t. Raadsvoorstel 11/44 – vaststellen van het uitvoeringsprogramma wet milieubeheer 2012
D13	Gemeente Dongen (2013, 14 maart). Opiniëerwergave opiniërende raadsvergadering gemeenteraad Dongen 14 maart 2013 – m.b.t. raadsvoorstel 13-10 – voorstel tot het vaststellen van het uitvoeringsprogramma Wet Milieubeheer 2013
D14	Gemeente Dongen (2013, 14 oktober). Ontwerp-Omgevingsbeleidsplan 2014-2018
D15	Gemeente Dongen (2013, 21 november). Opiniëerwergave opiniërende raadsvergadering Gemeenteraad Dongen 21 november 2013 - m.b.t. Raadsvoorstel 13-45: Omgevingsbeleidsplan
D16	Gemeente Dongen (2013, oktober). Openbare besluitenlijst - Vergadering B&W gemeente Dongen (dinsdag 22 oktober 2013)
D17	Gemeente Dongen (2014, 15 juli). Openbare besluitenlijst – Vergadering B&W Gemeente Dongen (dinsdag 15 juli 2014)
D18	Gemeente Dongen, steller Roza, M.H.J. (2014, 7 juli). Omgevingsbeleidsplan 2018-2018. Definitief
D19	Gemeente Dongen, steller Roza, M.J.H. (2013, 22 oktober). Vaststellen van het Ontwerp-Omgevingsbeleidsplan 2014-2018. Raadsvoorstel 13-45
D20	Gemeente Dongen, steller Roza, M.J.H. (2014, 23 december). Vaststellen van het Ontwerp-Omgevingsbeleidsplan 2015-2019. Raadsvoorstel 15-03
D21	Gemeente Dongen, steller Roza, M.J.H. (2014, 7 juli). Definitieve vaststelling van het Omgevingsbeleidsplan 2014-2018. Raadsvoorstel 14-33
D22	Gemeente Dongen, steller Van Strien, P. (2010, 4 november). Quick-scan energie Dongen. Raadsinformatiebrief nr.31
D23	Gemeente Dongen, Vieya, Slagenland Wonen (2011, 23 augustus). Prestatieafspraken Dongen 2011 t/m 2015. Prestatieafspraken gemeente Dongen, Vieya, Slagenland Wonen. Verkregen van: http://www.kopenbijcasade.nl/~media/files/publicaties/over-casade/prestatieafspraken%20gemeente%20dongen-vieya%20en%20slagenland%20wonen.pdf?la=nl-nl
D24	HIER Opgewekt (2015). Verslag HIER opgewekt kennissessie Zonneparken de opties 30 maart 2015 te Utrecht. Verkregen van:

⁹² Gegevens van Gemeente Dongen grotendeels verkregen uit hun archief: <http://dongen.archiefweb.eu/#archive>. Alfabetisch geordend.

	https://www.hieropgewekt.nl/sites/default/files/u11/verslag_hier_opgewekt_kennissessie_zon_neparken_30_maart_2015_.pdf
D25	Kamer van Koophandel [KvK] (n.d.). Bedrijfsprofiel - Coöperatieve Vereniging Samenwerkend Dongen. Geraadpleegd op 9 augustus 2017. Verkregen van: https://www.kvk.nl/handelsregister
D26	Kamer van Koophandel [KvK] (n.d.). Bedrijfsprofiel - Stichting Energie Transitie Nederland. Geraadpleegd op 9 augustus 2017. Verkregen van: https://www.kvk.nl/handelsregister
D27	Kamer van Koophandel [KvK] (n.d.). Bedrijfsprofiel - VEC Energiediensten B.V. Geraadpleegd op 11 augustus 2017. Verkregen van: https://www.kvk.nl/handelsregister
D28	Kamer van Koophandel [KvK] (n.d.). Bedrijfsprofiel - Verenigde EnergieCoöperaties Noord-Brabant U.A. (58125949). Verkregen van: https://www.kvk.nl/handelsregister
D29	Kamer van Koophandel [KvK] (n.d.). Online inzage uittreksel. Coöperatie Verenigde Energie Coöperaties (VEC) U.A. Verkregen van: https://www.kvk.nl/handelsregister
D30	Kayhan, N. (2014). <i>Het pad van burgers in de energietransitie: decentrale duurzame energiecoöperaties</i> [masterscriptie]. Februari 2014
D31	Rijksdienst voor Ondernemend Nederland [RVO] (2015, januari). Energie Investeringsaftrek (EIA). Energielijst 2015. In opdracht van het ministerie van Economische Zaken. Verkregen van: https://www.rvo.nl/sites/default/files/2014/12/Energie%20investeringsaftrek%20-%20Energie%20lijst%202015.pdf
D32	Schwencke, A.M. (2013). Update februari 2013. AS I-Search
D33	Schwencke, A.M. (2014). Update maart 2014. AS I-Search
D34	Stichting Energie Transitie Nederland [SETnl] (2012, 28 april). Coöperatieve energietransitie. Presentatie Leersum, 28 april 2012. Verkregen van: http://setnl.nl/wp-content/uploads/2012-04-28-SET-VEC-algemeen.pdf
D35	Van Dijk, P. (2014, 15 januari). VEC Noord-Brabant [e-mail]
D36	Verenigde Energie Coöperaties – presentatie bijeenkomst LDE Brabant 3 oktober 2012 (2012, 3 oktober)
D37	Verenigde Energie Coöperaties Noord-Brabant (2013, 19 november). Green Deal –Verenigde Energie . Coöperaties Noord-Brabant. Achtergronddocument
D38	Verenigde Energie Coöperaties Noord-Brabant, Provincie Noord-Brabant, gemeente Tilburg namens Hart van Brabant gemeenten (waaronder Dongen), gemeente Bernheze, gemeente Breda, gemeente Boxtel, gemeente Schijndel, gemeente Uden, gemeente Moerdijk (2013). Green Deal Ondersteunen Verenigde Energie Coöperaties Noord-Brabant
D39	Volkspartij Dongen, VVD, PvdA (2014). Samen kansen pakken. Coalitieakkoord 2014-2018. Gemeente Dongen

Respondenten⁹³

	Respondent	Functie	Datum	Aantekeningen
R2	Martijn Messing	Initiatiefnemer en voormalig voorzitter Energie Dongen, tevens werkzaam als Stichting Energietransitie Nederland (SETnl) en betrokken bij oprichting Verenigde Energie Coöperaties (VEC) en VEC Noord-Brabant.	23 September 2014	Terras van Brasserie-restaurant Winkk, Hoge Ham 124 te Dongen Transcript gemaakt voor zover mogelijk Delen slecht verstaanbaar door technische beperkingen
R3	Michaël Daamen	Sinds 2013 initiatiefnemer en bestuurslid Energiek Moerdijk	2 oktober 2014	Telefonisch vraaggesprek Verslag gemaakt op basis van aantekeningen
R4	Bea van Beers & Mark Roza	Wethouder gemeente Dongen sinds 2014, verantwoordelijk voor Milieu en Ruimtelijk Beleid. & Sinds mei 2007 beleidsadviseur omgevingsrecht en op gebied van milieu, duurzaamheid en energie bij de Gemeente Dongen	29 oktober 2014	Gemeentehuis Dongen Transcript gemaakt voor zover mogelijk Delen slecht verstaanbaar door technische beperkingen
R5	Paul van Dijk	Beleidsadviseur Energie en Klimaat en de projectmanager van het Klimaatbureau van de Gemeente Tilburg sinds oktober 2011.	22 December 2014	Vergaderruimte in het Gemeentehuis van Tilburg, Stadhuisplein 130 te Tilburg. Transcript gemaakt voor zover mogelijk Delen slecht verstaanbaar door technische beperkingen
R6	Sijtse Brandsma	Van 2012 tot 2014 bestuurslid Energie Dongen.	7 januari 2015	Telefonisch vraaggesprek Verslag gemaakt op basis van aantekeningen

⁹³ Zelf benaderd en bevraagd, aan de hand van interview-handleiding en verdiepende situatie-specifieke vragen.

Audiovisueel⁹⁴

A1	Wijkrijgenkippen (2012, 28 maart) Reactie Martijn Messing op Frans Stokman (deel 3[AB: 4]/4). Verkregen via: https://www.youtube.com/watch?v=a7lifELmfgE
A2	Oprichting Energie Dongen (n.d.). Geraadpleegd op 26 juli 2017. Verkregen van: http://www.dongeninbeeld.nl/oprichting-energie-dongen/

---

⁹⁴ Publiek beschikbaar materiaal van 2011 t/m 2013; met relevantie voor gevalstudie; waar mogelijk getranscribeerd.

Ontwerp omslag
Evelyne van den Broek